

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI

MAKTABGACHA VA MAKTAB TA’LIMI VAZIRLIGI

**ANDIJON VILOYATI
PEDAGOGIK MAHORAT MARKAZI**

**“PEDAGOGIKA VA PSIXOLOGIYA, TA’LIM TEXNOLOGIYALARI”
kafedrası**

**UMUMIY O‘RTA TA’LIM MAKTABLARI O‘QITUVCHILARI -
LOGOPEDLARI UZLUKSIZ KASBIY RIVOJLANTIRISH (malaka oshirish)
KURSI UCHUN**

MA’RUZA MATN

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
MAKTABGACHA VA MAKTAB TA’LIMI VAZIRLIGI
ANDIJON VILOYATI PEDAGOGIK MAHORAT MARKAZI

“Tasdiqlayman”
Pedagogik mahorat markazi direktori
T.Turg‘unov
_____ **2026-yil**

UMUMIY O‘RTA TA’LIM MAKTEBLARI O‘QITUVCHILARI -
LOGOPEDLARI UZLUKSIZ KASBIY RIVOJLANTIRISH (malaka oshirish)
KURSI UCHUN

O‘QUV-USLUBIY MAJMUA

“KELISHILDI”

Akademik faoliyat bo‘yicha
direktor o‘rinbosari

O‘. Qurbonov

“KIRITDI”

Kafedra mudiri

p.f.f.d (PhD)., dotsent Q. Azizova

ANDIJON – 2026

Tuzuvchilar: I. Xasanova Pedagogika va psixologiya, ta'lim texnologiyalari kafedrası o'qituvchisi

Taqrizchi: Q.M. Azizova Pedagogika va psixologiya, ta'lim texnologiyalari kafedrası mudiri p.f.f.d. (PhD)., dotsent

Ushbu o'quv-uslubiy majmua Andijon viloyati pedagogik mahorat markazi Ilmiy metodik kengashi qarori bilan ma'qullangan va tasdiqlangan. (2026 yil _-yanvardagi 1-son bayonnoma)

KIRISH

Ushbu o'quv dasturi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 26-maydagi "Maktabgacha va maktab ta'limi vazirligi hamda uning tizimidagi tashkilotlar faoliyatini samarali tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-79-son Farmoni va 2024-yil 21-iyundagi "Maktabgacha va maktab ta'limi tashkilotlari xodimlarini uzluksiz kasbiy rivojlantirish tizimini takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi 231-son qarori hamda Maktabgacha va maktab ta'limi vazirining 2024-yil 7-avgustdagi "Umumiy o'rta ta'lim muassasalari o'qituvchilari uchun "Kasbiy rivojlanish kuni" va "Kasbiy rivojlanish soati" tadbirlarini bosqichma-bosqich joriy etish to'g'risida"gi 246-son buyrug'i, shuningdek, maktab ta'limi tashkilotlari pedagog va mutaxassis kadrlarini uzluksiz malakasini oshirishning ilg'or va shaffof tashkiliy-huquqiy mexanizmlarini tatbiq etish, maktab ta'limi tizimida kadrlar siyosatini shakllantirishning zamonaviy tamoyillarini joriy etish bo'yicha belgilangan ustuvor vazifalar mazmunidan kelib chiqqan holda tuzilgan bo'lib, zamonaviy talablar asosida umumiy o'rta ta'lim maktablari pedagog xodimlarining kasbiy bilim, ko'nikma, malakalarini rivojlantirish, ularning kasbiy kompetentligini muntazam oshirishni nazarda tutadi.

Dastur mazmuni O'zbekiston Respublikasining ta'lim sohasidagi davlat siyosati amalga oshirish, umumiy o'rta ta'limni rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari hamda maktab ta'limi sifatini yaxshilashda fan o'qituvchilarining pedagogik etika va muloqot madaniyati, ta'limdagi islohotlar va sohaga doir me'yoriy-huquqiy hujjatlar mazmuni, shaxsga yo'naltirilgan ta'lim tamoyillari, ta'lim-tarbiya jarayoniga o'qitishning ilg'or, innovatsion texnologiyalarini samarali joriy etishga ilmiy yondashuvi, sinfni boshqarish, ota-onalar va o'quvchilar bilan muloqot va hamkorlik qilish, inklyuziv ta'limni tashkil etish, ta'lim-tarbiya jarayonida o'quvchilar faoliyatini baholash usullari, Xalqaro baholash dasturlari talablari asosida ta'lim sifatini oshirish mexanizmlari bo'yicha tegishli yangi bilim, ko'nikma, malaka va kompetensiyalarni shakllantirishga yo'naltirilgan.

O'quv modullarining mazkur dastur doirasida taqdim etilayotgan mazmuni maxsus maktab internat tabiyachilarilarini kasbiy rivojlanishini, o'z kasbiy faoliyatiga doir zamonaviy bilim va innovatsiyalar, ilg'or xorijiy tajribalardan samarali foydalanish hamda texnologiyalarni tarbiyaviy jarayonga keng tatbiq etish darajasini oshirishni nazarda tutadi.

Maxsus maktab internat tabiyachilarilarini malaka oshirish kurslarida o'qitish va ularga malaka sertifikatini berish kursining o'quv dasturi, ular egallashi zarur bo'lgan kompetensiyalari bo'yicha quyidagi blok va modullar mazmunini o'z ichiga qamrab oladi:

I. Ijtimoiy ko‘nikmalarni rivojlantirish

- 1.1. Ta’limdagi islohotlar va sohaga doir me’yoriy-huquqiy hujjatlar
- 1.2. O‘quvchilarning ijtimoiy-hissiy rivojlanishi
- 1.3. Ta’lim nazariyalari va ularning amaliyotdagi tatbiqi
- 1.4. Ta’limda inklyuziya va ehtiyojlarga asoslangan diferensial yondashuv

II. Umumkasbiy ko‘nikmalarni rivojlantirish

- 2.1. Pedagogning kasbiy rivojlanishi va o‘zaro hamkorlik
- 2.2. Zamonaviy ta’lim paradigmalari
- 2.3. O‘quv jarayonini samarali tashkil etish
- 2.4. Ta’limda raqamli texnologiyalar va sun’iy intellekt
- 2.5. Formativ va summativ baholash tamoyillari

III. Fanni o‘qitishga zamonaviy yondashuvlar

- 3.1. Logopediya fanining nazariy va metodologik asoslari
- 3.2. Tovushlar talaffuzidagi kamchiliklar
- 3.3. Korreksion ishlarni tashkil etish metodikasi
- 3.4. Ijtimoiylashuv muhitida zamonaviy logopediya ishlarini tashkil etish 3.5. Tanlov moduli.

IV. Yakuniy attestatsiya

Kursning maqsadi va vazifalari

Kursning maqsadi – o‘quv fani bo‘yicha ta’lim-tarbiya jarayoni samaradorligini oshirish uchun zarur bo‘ladigan kasbiy bilim, ko‘nikma va malakalarni zamonaviy yondashuvlar, malaka talablari asosida muntazam yangilash, ularning kasbiy faoliyatga doir mahorati va kompetentligini rivojlantirishdan iborat.

Kursning vazifalariga quyidagilar kiradi:

o‘qituvchi logopedlarning kasbiy mahoratini oshirish va metodik tayyorgarligini takomillashtirish;

ularning kasbiy rivojlanish tizimi uzluksizligini ta’minlash va o‘qitishning innovatsion g‘oyalari bilan tanishtirish;

zamonaviy yondashuvlar asosida ularning kasb mahorati va malaka saviyasining doimiy o‘sishi uchun zarur shart-sharoitlar yaratish;

ta’limdagi ilg‘or xorijiy tajriba asosida yangi bilim, ko‘nikma, malaka va kompetensiyalarni shakllantirish;

jamiyatda amalga oshirilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar mazmuni va ta’lim-tarbiya jarayonlarini tashkil etishning huquqiy-me’yoriy asoslarini o‘rgatish;

kasbiy faoliyatida axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va sun’iy intellektni qo‘llash malakalarini rivojlantirish;

ta’lim muassasalari pedagog xodimlarini malaka talablariga mos holda kasbiy bilim, ko‘nikma va malakalarini zamonaviy yondashuvlar hamda innovatsiyalar asosida uzluksiz rivojlantirish.

Kurs yakunida tinglovchilarning bilim, ko‘nikma, malaka va kompetensiyalariga qo‘yiladigan talablar:

tinglovchilarning bilim, ko‘nikma, malaka va kompetensiyalariga qo‘yiladigan talablar umumiy o‘rta ta’lim maktab o‘qituvchisining kasb standarti asosida, tegishli yo‘nalish bo‘yicha pedagog kadrlarning malakasini oshirish mazmuni, sifati va ularning tayyorgarligi hamda kompetentligiga qo‘yiladigan malaka talablari bilan belgilanadi.

Kurs hajmi

Umumiy o‘rta ta’lim muassasalari pedagog va mutaxassis xodimlari malaka oshirish o‘quv kursining hajmi **4 ta blok, 17 ta modul** va yakuniy sinovdan iborat bo‘lib, jami **100 soatni** tashkil etadi.

ISHCHI DASTUR

Umumiy oʻrta taʼlim muassasalari oʻqituvchi-logopedlari uzluksiz kasbiy rivojlantirish (*malaka oshirish*) kursining oʻquv dasturi modullarining mazmuni

T/r	Oʻquv fanlari, fan modullari va bloklarining nomlari	Umumiy oʻquv yuklama hajmi		Auditoriya mashgʻulotlari (soatlarda)		
		Soat	%	Jami	Nazariy	Amaliy
1	2	3	4	5	6	7
I	Ijtimoiy koʻnikmalarni rivojlantirish	20	20	20	8	12
II	Umumkasbiy koʻnikmalarni rivojlantirish	26	26	26	8	18
III	Fanni oʻqitishda zamonaviy yondashuvlar	48	48	48	12	36
IV	Yakuniy attestatsiya	6	6,0			6
	Jami	100	100,0	94	28	72

Izoh: “Ijtimoiy koʻnikmalarni rivojlantirish” bloki hamda “Umumkasbiy koʻnikmalarni rivojlantirish” bloki tarkibiga kiruvchi oʻquv modullarining dasturi alohida invariant dastur sifatida tasdiqlangan.

III. FANNI OʻQITISHGA ZAMONAVIY YONDASHUVLAR

3.1. “Logopediya fanining nazariy va metodologik asoslari” modulining oʻquv-mavzu rejasi

T/r	Oʻquv moduli mavzularining nomlari	Auditoriya mashgʻulotlari (soatlarda)		
		Jami	Nazariy	Amaliy
1.	Logopediya fanining umumiy masalalari	2	2	
2.	Logopedik yordam tizimi	2		2
3.	Nutq faoliyatining xususiy patologiyasi	2	2	

4	Nutqdagi kamchiliklarni aniqlash. Nutqdagi kamchiliklarni tekshirish va bartaraf etish	2		2
		8	4	4

3.1. “Fanning nazariy va metodologik asoslari” modulining o‘quv dasturi

1-mavzu. Logopediya fanining umumiy masalalari

(2 soat nazariy mashg‘ulot)

Logopediya fanining maqsadi, vazifalari. Logopediya fanining boshqa fanlar bilan aloqasi. Logopediyaning metodologik asoslari. Nutq buzilishlari etiologiyasi. Nutqning anatomik-fiziologik mexanizmlari. Nutq buzilishlarini tahlil qilish tamoyillari. Nutq buzilishlarini tasniflash. Logopedik ta’sir tamoyillari va metodlari. Bolalar nutqining rivojlanish xususiyatlari.

2- mavzu. Logopedik yordam tizimi

(2 soat amaliy mashg‘ulot)

Logopediyada korreksion-tarbiyaviy ta’sirning vazifalari. Nutqida kamchiligi bo‘lgan bolalarda nutq kamchiliklarini bartaraf etishning asosiy jihatlari. Umumta’lim muassasalarida logopedik yordamni tashkil etish. O‘quvchilarga logopedik yordamni tashkil etish. Sog‘liqni saqlash tizimida logopedik yordam.

3-mavzu. Nutq faoliyatining xususiy patologiyasi

(2 soat nazariy mashg‘ulot)

Ovoz buzilishlari. Ovoz apparatining akustikasi va ovozning akustik tuzilishi. Ovoz huruji. Rigistrlar. Ovoz paydo bo‘lishi nazariyalari. Bolalar ovozining rivojlanishi. Ovoz buzilishlarining etiologiyasi. Ovoz buzilishlarini kelib chiqish sabablari va mexanizmi. Ovozda o‘zgarishlar (buzilishlar)ning sabablari va turlari. Ovoz buzilishining tasnifi. Organik ovoz buzilishlari, (xiqildoq harakatining buzilishi, surunkali laringit, kichik xirurgik operatsiyadan keyingi ahvol). Funktsional ovoz buzilishlari (parezlar, fonosteniya, funktsional afoniya, patologik mutatsiya).

Ovoz buzilishlarini bartaraf etish yo‘llari. Ovoz buzilishlari profilaktikasi va ovoz gigiyenasi.

4-mavzu. Nutqdagi kamchiliklarni aniqlash. Nutqdagi kamchiliklarni tekshirish va bartaraf etish

(2 soat amaliy mashg'ulot)

O'quvchilar nutqidagi kamchiliklarni aniqlashning asosiy tomonlari va xususiyatlari. Nutqida kamchiligi bo'lgan bolalar nutqini sistemali va har tomonlama tekshirish. Nutqida kamchiligi bo'lgan bolalar nutqini o'rganish metodlari va usullari. Nutq kamchiliklarini aniqlash va tasniflashda lozim bo'ladigan anamnestic ma'lumotlar va tibbiy pedagogik hujjatlarni o'rganishning ahamiyati. O'quvchilar nutqida kamchiligi bo'lgan bolalarni har tomonlama dinamik o'rganish tizimida nutq kamchiliklarini tekshirish va aniqlangan kamchiliklarni bartaraf etish.

3.2. "Tovushlar talaffuzidagi kamchiliklar" modulining o'quv-mavzu rejası

T/r	O'quv moduli mavzularining nomlari	Auditoriya mashg'ulotlari (soatlarda)		
		Jami	Nazariy	Amaliy
1.	Dislaliya sabablari	2	2	
2.	Dislaliya turlari	2		2
3.	Rinolaliya shakllari	2		2
4.	Dizartriya- nutq buzilishi	2		2
5.	Alaliya sabablari	2	2	
6.	Motor alaliya	2		2
7.	Sensor alaliya	2		2
8.	Afaziya sabablari va turlari	2		2
9.	Yozma nutq buzilishlarini aniqlash va bartaraf etish	2		2
	Jami	18	4	14

3.2. “Tovushlar talaffuzidagi kamchiliklar” modulining o‘quv dasturi

1-mavzu. Dislaliya sabablari

(2 soat nazariy mashg‘ulot)

O‘quvchilarda nutq tovushlarini ontogenezda shakllanishi va rivojlanishi. Dislaliya haqida tushuncha. Dislaliyani o‘rganish tarixi. Dislaliya sababalari. Funktsional va mexanik, monomorf va polimorf, oddiy va murakkab displaliya. O‘qituvchi-logopedlarga bola nutqini ontogenetik rivojlanish bosqichlarini va ona tilini o‘zlashtirish tizimi qonuniyatlari haqidagi tasavvurlarni shakllantirishdan iboratligi, nutqning rivojlanishidagi muhim davrlar batafsil yoritiladi. Bolalar nutqi ma’lum bosqichma-bosqich rivojlanadi. Har bir bosqichda bola o‘ziga xos rivojlanish xususiyatlariga ega bo‘ladi.

2-mavzu. Dislaliya turlari

(2 soat amaliy mashg‘ulot)

Dislaliya turlari (sigmatizm, rotatsizm, lambdatsizm, kappatsizm, yumshatish nuqsonlari). Tovush talaffuzi va nutq eshituv idrokining buzilishi (fonetik, fonematik va fonetik-fonematik). Dislaliyani bartaraf etishda logopedik ta’sir metodikasi. Tovush talaffuzi buzilishlarini bartaraf etish usullari. Logopedik ish davrlari: tayyorlov, tovushni nutqqa qo‘yish, tovushni nutqda mustahkamlash, tovushlarni ajratish (differentsiatsiyalash), tovushni nutq faoliyatiga kiritish. Har bir davrning vazifasi va ish usullari. Turli xil sigmatizmni bartaraf etish. Rotatsizm va lambdatsizmni bartaraf etish. Til orqa (k, g, x) va chuqur til orqa (q, g‘) tovushlar talaffuzidagi kamchiliklarni bartaraf etish.

3-mavzu. Rinolaliya shakllari

(2 soat amaliy mashg‘ulot)

Rinolaliyani o‘rganishning tarixi. Buzilish mexanizmi, sabablari va uni aniqlash. Logopedik yordam ko‘rsatishni rivojlantirish. Rinolaliya shakllari. Ochiq rinolaliya. Yopiq rinolaliya. Aralash rinolaliya. Tanglaydagi tug‘ma yoriqlarning bolaning jismoniy, ruhiy va nutqiy rivojlanishiga ta’siri. Rinolaliyada nutqning o‘ziga hos xususiyatlari. Rinolalik bolalarga kompleks, ya’ni tibbiy-pedagogik ta’sir logopedik ishning bir qismi sifatida. Ochiq rinolaliyada logopedik ishning asosiy tamoyillari. Operatsiyagacha va operatsiyadan keyin olib boriladigan logopedik ish metodikasi. Rinolaliyada tovushlarni nutqqa qo‘yishning o‘ziga xos xususiyatlari. Rinolaliyada ovoz buzilishi va uni koreksiyalash.

4-mavzu. Dizatriya-nutq buzilishi

(2 soat amaliy mashg'ulot)

Dizatriya haqida tushuncha. Dizatriya nutq buzilishini o'rganishning ilmiy-nazariy asoslari. Dizatriyaning sabablari. Dizatriya – bolalar serebral falaji kasalligining belgisi sifatida. Dizatriya tasnifi. Asosiy shakllari va ularning belgilari. Dizatrik bolalarning salomatligi, psixik va nutq taraqqiyotining o'ziga xos xususiyatlari. Artikulyatsiya (talaffuzining aniqligi), umumiy va mayda motorikaning (nutqga daxldor va daxldor bo'lmagan) buzilishi. Dizatriyani bartaraf etishda korreksion-pedagogik ishlar tizimi. Dizatrik bolalar bilan olib boriladigan korreksion-logopedik ishlarning vazifalari, korreksion ish metodlari va usullari. Dizatriya nutqiy nafas va ovozni rivojlantirish. Tovushlar talaffuzi.

5-mavzu. Alaliya

(2 soat amaliy mashg'ulot)

Amaliy mashg'ulot davomida tinglovchilar “alaliya” – nutqning sistemali (surunkali) rivojlanmaganli ekanligi. Alaliyani o'rganish tarixi. Alaliya sabablari va mexanizmi. Alaliya shakllari. Alaliyani tasniflashni mashg'ulot davomida o'rganadilar.

6-mavzu. Motor alaliya

(2 soat amaliy mashg'ulot)

Motor alaliya. Alaliyada nutqning leksik-grammatik va fonetik tomondan buzilishi. Alalik bolalarning nutqni o'zlashtirishdagi qiyinchiliklari. Motor alalik bolalar nutqining leksik-grammatik va fonetik-fonematik tavsifi. Motor alaliyaning nutqiy bo'lmagan belgilari. Motor alaliyada korreksion ta'sir tizimi.

7-mavzu. Sensor alaliya

(2 soat amaliy mashg'ulot)

Sensor alaliya. Sensor alaliyaning asosiy belgilari. Sensor alaliyali psixologik-pedagogik va nutqiy xususiyatlari. Sensor alaliyaning zaif eshitish va aqli zaiflik bilan qiyosiy tavsifi. Sensor alaliyada korreksion ta'sir tizimi.

8-mavzu. Afaziya sabablari va turlari

(2 soat amaliy mashg'ulot)

Afaziya, uning sabablari va mexanizmi. Afaziyani o'rganishning ilmiy-nazariy asoslari. Afaziya shakllari va ularning namoyon bo'lish sabablari. Akustik-gnostik sensor

afaziya: nutq tushunishdagi kamchiliklar, ekspressiv nutq buzilishi, o‘qish va yozuvdagi buzilishlar. Akustik-mnestik afaziya: nutq tushunishdagi kamchiliklar, ekspressiv nutq buzilishi, o‘qish va yozuvdagi buzilishlar. Semantik afaziya: nutq tushunishdagi kamchiliklar, og‘zaki va yozma nutq buzilishi. Afferent-motor afaziya: nutq tushunishdagi kamchiliklar, ekspressiv nutq buzilishi, o‘qish va yozuvdagi buzilishlar. Efferent-motor afaziya: nutq tushunishdagi kamchiliklar, ekspressiv nutq buzilishi, o‘qish va yozuvdagi buzilishlar. Dinamik afaziya: nutq tushunishdagi kamchiliklar, ekspressiv nutq buzilishi, o‘qish va yozuvdagi buzilishlar. Bolalarda afaziyaning kechishi xususiyatlari.

9-mavzu. Yozma nutq buzilishlarini aniqlash va bartaraf etish

(2 soat amaliy mashg‘ulot)

Yozma nutqdagi kamchiliklarni o‘rganish tarixi. O‘qishning psixologik sharti. Me’yorda o‘qishni o‘zlashtirish jarayoni. Tovush-harf jarayonini o‘zlashtirish jarayoni. Bo‘g‘inlab o‘qish bosqichi. So‘zlarni butun o‘qish. Sintetik o‘qish bosqichi.

Disleksiya. Disleksiya tasnifi. Disgrafiya. Yozuv jarayonining psixik-fiziologik qurilishi. Yozuv jarayoni operatsiyalari. Disgrafiya tasniflari. O‘qish va yozishdagi kamchiliklari bo‘lgan bolalarni tekshirish. Yozma nutqdagi kamchiliklarning oldini olish. Yozma nutq kamchiliklarini bartaraf etishda olib boriladigan logopedik ishlar metodikasi.

3.3. “Korreksion ishlarni tashkil etish metodikasi” modulining o‘quv-mavzu rejasi

T/r	O‘quv moduli mavzularining nomlari	Auditoriya mashg‘ulotlari (soatlarda)		
		Jami	Nazari	Amaliy
1.	Ovoz buzilishlarini keltiruvchi sabablar	2	2	
2	Duduqlanuvchi bolalar bilan olib boriladigan korreksion ishlar mexanizmi	2		2
3.	Ta’limda ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar bilan ishlash	2		2
4.	Eshitish qobiliyati past bolalar bilan ishlash	2		2
5.	Ko‘rishda nuqsoni bo‘lgan bolalarni	2		2

	aniqlash va ularni tasniflash			
6.	Giperfaol bolalar (SDVG)ni aniqlashda korreksiya pedagogik masalalar	2		2
7.	Autizm spektrli bolalar bilan olib boriladigan korreksion ishlarda logopedning o'рни	2		2
	Jami	14	2	12

3.3. “Korreksion ishlarni tashkil etish metodikasi” modulining o‘quv dasturi

1-mavzu. Ovoz buzilishlarini keltiruvchi sabablar

(2 soat nazariy mashg‘ulot)

Ovoz buzilishlari tushunchasi. Ovoz buzilishlari – bu ovozning balandligi, ohangi, kuchi yoki sifati buzilishlari bilan bog‘liq patologiyalarini aniqlash. Ovoz buzilishlari “disfoniya” (qisman buzilish) yoki “afoniya” (to‘liq ovoz yo‘qolishi) ko‘rinishida namoyon bo‘lishini bilish.

2-mavzu. Duduqlanuvchi bolalar bilan olib boriladigan korreksion ishlar mexanizmi

(2 soat amaliy mashg‘ulot)

Duduqlanish sabablari. Duduqlanishning fiziologik va ruhiy ko‘rinishlari. Duduqlanish tasnifi. Duduqlanuvchi bola bilan mustaqil tekshiruv ishini o‘tkazish. Duduqlanuvchi bola shaxsi va nutqini korreksiyalashda olib boriladigan logopedik ishning asosiy yo‘nalishlari.

3-mavzu: Ta’limda ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar bilan ishlash

(2 soat amaliy mashg‘ulot)

Ruhan sust rivojlanishi aks etgan bolalar bilan ishlash. Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarning ruhiy jarayonlarining asosiy xususiyatlari, korreksion rivojlantirish, to‘g‘irlash ta’limi jarayonida bola taraqqiyotidagi notekislikni, uning tuzilishini aniqlash, har bir bola bilan individual ish dasurini tuzishga yordam berish masalalarini batafsil o‘rganadilar. Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar tafakkurining o‘ziga xosligi ularni aqli zaiflardan ajrata olishlik.

4-mavzu. Eshitish qobiliyati past bolalar bilan ishlash

(2 soat amaliy mashg'ulot)

Eshitish qobiliyati past bolalarni tashxisiga qarab ajrata olish. Eshitish qobiliyati past bolalarni aniqlaganda asosiy ish yo'nalishlarini belgilab olish. Koxlear implantatsiyaning vazifalari, bolaning rivojlanishidagi me'yordan chetga chiqishlarni erta tashxis qilish, jarrohlik operatsiya orqali implantantni qo'yish; rivojlanishida u yoki bu muammosi bo'lgan ilk va erta yoshdagi bolalarga reabilitatsiya qilish, ularni umumta'lim muassasalariga uyg'unlashtirish modellarini ishlab chiqishni o'rganadilar.

5-mavzu. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarni aniqlash va ularni tasniflash

(2 soat amaliy mashg'ulot)

Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarning duch keladigan muammolari va ularni hal qilish yo'llari. Ta'lim, texnologiyalar va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash orqali bunday bolalarning imkoniyatlarini kengaytirish yo'llari. Ko'rish analizatori va ko'rishning inson hayotidagi ahamiyati. Ko'rishda nuqsoni bor bolalar toifalari va ularning o'ziga xos xususiyatlari. Ko'rishda nuqsoni bor bolalar bilan olib boriladigan korreksion yordamning o'ziga xosligi batafsil yoritiladi.

6-mavzu. Giperfaol bolalar (SDVG)ni aniqlashda korreksion pedagogik masalalar

(2 soat amaliy mashg'ulot)

Diqqat yetishmasligi va giperaktivlik sindromi (inglizcha: attention deficit hyperactivity disorder (ADHD)) bolalik davridan boshlanadigan ruhiy xulq-atvorning buzilishi hisoblanadi. U o'zida diqqatni jamlash, giperaktivlik bilan bog'liq qiyinchiliklar va yomon boshqariladigan impulsivlik kabi alomatlarini namoyon qiladi. Giperfaollik sindromi markaziy asab tizimidagi neyrofiziologik o'zgarishlar natijasida yuzaga keladi. Bu sindrom diqqatni jamlash qiyinligi, giperfaollik va impulsivlik bilan namoyon bo'ladi. Ular to'g'ri korreksiya qilinmasa, ta'lim, ijtimoiy moslashuv va emotsional rivojlanishga salbiy ta'sir qiladi.

7-mavzu. Autizm spektrli bolalar bilan olib boriladigan korreksion ishlarda logopedning o'rni

(2 soat amaliy mashg'ulot)

Autizm spektrining odatda ijtimoiy munosabatlar va muloqotdagi qiyinchiliklar, takrorlanadigan xatti-harakatlar, cheklangan qiziqishlar va hissiy stimullarga g‘ayrioddiy javoblar bilan tavsiflangan bir qator neyrorivojlanish xastaliklari orqali namoyon bo‘lishi. Professional tashxis kontekstida autizm spektri buzilishi (inglizcha: autism spectrum disorder, ASD) deyilishi. Bola hayotining dastlabki yillarida jamiyat bilan o‘zaro aloqadorligi, harakatini buzadigan salbiy omillar uning miyasini yetilish jarayonini kechiktiradi, tormozlaydi, analizatorlararo murakkab tizimning shakllanishiga to‘sqinlik qiladi. Bunday bolalarga o‘z vaqtida psixologik-pedagogik, korreksiyalash yordamini ko‘rsatish zarurligi.

3.4. “Ijtimoiylashuv muhitida zamonaviy logopediya ishlarini tashkil etish” modulining o‘quv-mavzu rejasi

T/r	O‘quv moduli mavzularining nomlari	Auditoriya mashg‘ulotlari (soatlarda)		
		Jami	Nazariy	Amaliy
1.	Logopediya shoxobchasi Nizomi	2	2	
2.	Logopedik mashg‘ulotlarga zamonaviy yondashuv	2		2
	Jami	4	2	2

3.4. “Ijtimoiylashuv muhitida zamonaviy logopediya ishlarini tashkil etish” modulining o‘quv dasturi

1-mavzu. Logopediya shoxobchasi Nizomi (2 soat nazariy mashg‘ulot)

Logopediya shoxobchasini tashkil etish. Logopediya shoxobchasi maktablarda har yili shakllantiriladigan logoped yordamiga muhtoj bolalar ro‘yxatiga asosan maktabgacha va maktab ta’limi, tuman (shahar) bo‘limi mudirining buyrug‘i bilan tashkil etilishi.

Umumiy oʻrta taʼlim muassasasi qoshidagi logopediya shoxobchasi Nizomi. Logopediya shoxobchasi maktab boshlangʻich sinf oʻquvchilarining fanlar boʻyicha oʻquv dasturlarini oʻzlashtirishlariga toʻsqinlik qiluvchi nutq nuqsonlarining oldini olish va ularni bartaraf etish, jismoniy va psixik rivojlanishidagi kamchiliklarni korreksiyalash, oʻquvchilarning ogʻzaki nutqidagi nuqsonlarini bartaraf etish uchun tashkil etiladi.

2-mavzu. Logopedik mashgʻulotlarga zamonaviy yondashuv

(2 soat amaliy mashgʻulot)

Zamonaviy yondashuvlarning logopedik mashgʻulotlarni oʻtkazishda samarali natijaga erishishda muhim oʻrin tutishi. Maxsus dasturlar va qurilmalar orqali bolalarning nutqini rivojlanishini nazorat qilish, ularga motivatsiya berish va individual yondashuvni taʼminlashda qoʻllaniladi. Nutq buzilishlarining barcha kategoriyalarini bartaraf etishga ijobiy natija beril usullari taqdim etiladi.

3.5. Tanlov moduli

3.5.1. Tanlov modulining oʻquv-mavzu rejasi

T/r	Oʻquv moduli mavzularining nomlari	Auditoriya mashgʻulotlari (soatlarda)		
		Jami	Nazari	Amaliy
1.	Oʻqituvchi-logopedning ishni Nizom boʻyicha toʻgʻri tashkil etish masalalari	2		2
2.	Logopedik mashgʻulotlarni olib borishda interfa metodlar va multemediya vositalari	2		2
	Jami	4		4

3.5.1. Tanlov modulining oʻquv dasturi

1-mavzu. Oʻqituvchi-logopedning ishni Nizom boʻyicha toʻgʻri tashkil etish masalalari

(2 soat amaliy mashgʻulot)

Shoxobchaning tarkibi: Logopediya shoxobchasida oʻqituvchi-logoped, pedagoglar va tibbiy xodimlar bilan hamkorlikda faoliyat yuritadi. Shoxobcha ish rejasi taʼlim muassasasining umumiy rejasi bilan uzviy bogʻlanadi.

Asosiy faoliyat yo‘nalishlari: Nutq buzilishlari (dislaliya, dizartriya, alaliya va boshqalar) bo‘yicha bolalar bilan individual va guruh mashg‘ulotlari. Tashxislash ishlari va natijalar asosida har bir bola uchun individual korreksiya rejalarini ishlab chiqish.

2-mavzu. Logopedik mashg‘ulotlarni olib borishda interfaol metodlar va multemediya vositalari

(2 soat amaliy mashg‘uloti)

Logopediya – nutqni rivojlantirish, til va so‘zlashuv muammolarini hal etish. Nutq rivojlanishidagi kechikishlar, buzilishlar va tillarning o‘zgarishi ko‘pincha bolalar, o‘qituvchilar va oila a‘zolari tomonidan inobatga olinishi zarurligi. Bunday holatlarni tuzatishda interfaol metodlar samarali yondashuv sifatida belgilanadi. Interfaol metodlar o‘quvchilarning faol ishtirokini ta‘minlashi, ularni ta‘lim jarayonida faol qaratadigan, shuningdek, turli vositalar va texnologiyalardan foydalanishni nazarda tutadigan usullarni o‘z ichiga oladi. Logopedik mashg‘ulotlarda multimediya materiallari (video, audio, animatsiyalar, slaydlar) bolalarning e‘tiborini jalb qilish, qiziqishlarini oshirish va o‘quv jarayonini interaktiv qilishda muhim rol o‘ynaydi.

3.5.2. Tanlov modulining o‘quv-mavzu rejasi

T/r	O‘quv moduli mavzularining nomlari	Auditoriya mashg‘ulotlari (soatlarda)		
		Jami	Nazari	Amaliy
1.	O‘quvchilarda nutq buzilishlarining tasnifi	2		2
2.	Korreksion pedagogika va logopediya	2		2
	Jami	4		4

3.5.2. Tanlov modulining dasturi

1-mavzu. O‘quvchilarda nutq buzilishlarining tasnifi

(2 soat amaliy mashg‘uloti)

O‘quvchilarda nutq buzilishlarining o‘ziga xos jihatlari. O‘quvchilarda kuzatilayotgan nutq buzilishlarining ayrim xususiyatlari, ularni o‘z vaqtida bartaraf etish yo‘llari.

Kelgusida oldini olish harakatlari. O'quvchilarda nutq buzilishlari-ularning ayrim harflarni talaffuz eta olmasliklari, ayrim so'zlarni aytishga qo'rquv, so'z mohiyatini tushuntirib bera olmasligi, biologik buzilish, lingvistik buzilish tasnifi.

2-mavzu. Korreksion pedagogika va logopediya

(2 soat amaliy mashg'uloti)

Korreksion pedagogika va logopediya sog'lig'ida nuqsoni bor bolalarning ta'lim olishi jarayonini o'z ichiga qamrab oladi. Korreksion pedagogika va logopediya anomal bolalarga ta'lim-tarbiya berishda qanday shart-sharoitlar zarur va bola u sharoitga moslashuvi muhimligini aks etadi

IV. Yakuniy attestatsiya

(6 soat amaliy mashg'ulot)

Malaka oshirish kursi tinglovchilarining kurs oxiridagi **yakuniy attestatsiyasi** malaka ishining himoyasi (dars ishlanmasi va mikrodars) va o'quv rejaga kiritilgan o'quv modullari bo'yicha chiqish test sinovlari yoki boshqa nazorat turlari - yozma ishlar, ijodiy, mustaqil ishlar orqali amalga oshirilib, vazirlik tomonidan tasdiqlanadigan "Malaka oshirish kurslarining yakuniy attestatsiyasini tashkil etish tartibi"da belgilab qo'yiladi.

Modulni o‘qitishda foydalaniladigan interfaol ta’lim metodlari

“SWOT-tahlil” metodi

S – (strength)	• кучли томонлари
W – (weakness)	• заиф, кучсиз томонлари
O – (opportunity)	• имкониятлари
T – (threat)	• тўсиқлар

Metodning maqsadi: mavjud nazariy bilimlar va amaliy tajribalarni tahlil qilish, taqqoslash orqali muammoni hal etish yo'llarni topishga, bilimlarni mustahkamlash, takrorlash, baholashga, mustaqil, tanqidiy fikrlashni, nostandart tafakkurni shakllantirishga xizmat qiladi.

Xulosalash» (Rezyume, Veer) metodi

Metodning maqsadi: Bu metod murakkab, ko'ptarmoqli, mumkin qadar, muammoli harakteridagi mavzularni o'rganishga qaratilgan. Metodning mohiyati shundan iboratki, bunda mavzuning turli tarmoqlari bo'yicha bir xil axborot beriladi va ayni paytda, ularning har biri alohida aspektlarda muhokama etiladi. Masalan, muammo ijobiy va salbiy tomonlari, afzallik, fazilat va kamchiliklari, foyda va zararlari bo'yicha o'rganiladi. Bu interfaol metod tanqidiy, tahliliy, aniq mantiqiy fikrlashni muvaffaqiyatli rivojlantirishga hamda o'quvchilarning mustaqil g'oyalari, fikrlarini yozma va og'zaki shaklda tizimli bayon etish, himoya qilishga imkoniyat yaratadi. —Xulosalash metodidan ma'ruza mashg'ulotlarida individual va juftliklardagi ish shaklida, amaliy va seminar mashg'ulotlarida kichik guruhlardagi ish shaklida mavzu yuzasidan bilimlarni mustahkamlash, tahlili qilish va taqqoslash maqsadida foydalanish mumkin.

Metodni amalga oshirish tartibi:

1. trener-o'qituvchi ishtirokchilarni 5-6 kishidan iborat kichik guruhlariga ajratadi;
2. trening maqsadi, shartlari va tartibi bilan ishtirokchilarni tanishtirgach, har bir guruhga umumiy muammoni tahlil qilinishi zarur bo'lgan qismlari tushirilgan tarqatma.

3. har bir guruh o'ziga berilgan muammoni atroflicha tahlil qilib, o'z mulohazalarini tavsiya etilayotgan sxema bo'yicha tarqatmaga yozma bayon qiladi;

4. navbatdagi bosqichda barcha guruhlar o'z taqdimotlarini o'tkazadilar. Shundan so'ng, trener tomonidan tahlillar umumlashtiriladi, zaruriy axborotlr bilan to'ldiriladi.

“Aqliy xujum” texnologiyasi

“Aqliy xujum” – bevosita jamoa bo'lib —fikrlar hujumi ni olib borish. Bu uslubdan maqsad – mumkin qadar katta miqdordagi g'oyalarni yig'ish, ta'lim oluvchilarni ayni bir xil fikrlashdan holi qilish, ijodiy vazifalarni yechish jarayonida dastlab paydo bo'lgan fikrlarni yengishdir. “Aqliy xujum” boshqacha qilib “breynshtorming” deb ham ataladi. Bu uslub 15 kishidan ortiq bo'lmagan guruhlarda o'tkaziladi. Asosiy tamo-yil: erkin mulohazalar munozara jarayonida berilgan mavzu asosida yangi novatorlik g'oya, fikrlar to'planadi. Aytilgan g'oya, fikrlarning sifatiga emas, ularning qanchalik ko'p ekanligiga e'tibor beriladi.

Bildirilgan g'oya, fikrlar muhokama ham qilinmaydi, tanqid ham qilinmaydi. Munozara erkin va o'zaro samimiy munosabat holida o'tkaziladi. Bildirilgan g'oya, fikrlar asosida mavzu bo'yicha umumiy fikr shakllantiriladi. Ularning sifati muammo bilan yaxshi tanish bo'lgan mutaxassis-ekspertlar tomonidan baholanadi. Ushbu jarayonda o'qituvchining asosiy vazifasi – imkon boricha har bir aytilgan g'oya, fikrni to'plab borishdavn iborat bo'ladi.

Masalan, — Aqliy xujum texnologiyasidan foydalangan holda tinglovchilarning psixik salomatlik haqidagi dastlabki tasavvurlari aniqlanadi. —Aqliy xujum texnologiyasi uchun stimulyer savol: “Sizningcha, psixologik salomatlik nima?”, “Psixologik maslahat, sizningcha nima?”

“Toifalash jadvali”

Ushbu texnologiya yordamida talabalar psixologik salomatlikka ta'sir etuvchi omillarni quyidagi jadval asosida qiyosiy taxlil qilishlari lozim.

Psixologik salomatlikka ta'sir etuvchi omillar		
Biologik omillar	Psixologik omillar	Ijtimoiy omillar

Korreksion ta'sir ko'rsatishda kasbiy tayyorlikning qanday asosiy mezonlari bor:		
Nazariy mezon	Amaliy mezon	Shaxsiy tayyorlik

FSMU texnologiyasi

Ushbu texnologiya munozarali masalalarni hal etishda hamda o'quv jarayonini baxs-munozarali o'tkazishda qo'llaniladi, chunki bu texnologiya talabalarni o'z fikrini himoya qilishga, erkin fikrlash va o'z fikrini boshqalarga o'tkazishga, ochiq xolda baxslashishga hamda shu bilan birga baxslashish madaniyatini o'rgatadi.

Tinglovchilarga tarqatilgan oddiy qog'ozga o'z fikrlarini aniq va qisqa xolatda ifoda etib, tasdiqlovchi dalillar yoki inkor etuvchi fikrlarni bayon etishga yordam beradi. Bunda o'qituvchi har bir tinglovchiga FSMU texnologiyasining to'rt bosqichi yozilgan qog'oz varaqlarini tarqatadi va individual tarzda ularni to'ldirishni so'raydi. Bu yerda:

F – fikringizni bayon eting

S – fikringiz bayoniga sabab ko'rsating

M – ko'rsatgan sababingizni isbotlovchi dalil keltiring

U – fikringizni umumlashtiring.

O'qituvchi tinglovchilar bilan bahs mavzusini belgilab oladi. Individual tartibdagi ish tugagach, tinglovchilar kichik guruhlariga ajratiladi va o'qituvchi FSMU texnologiyasining to'rt bosqichi yozilgan katta formatdagi qog'oz varaqlarini tarqatadi. Kichik guruhlariga har birlari yozgan qog'ozlardagi fikr va dalillarni katta formatda umumlashtirgan holda to'rt bosqich bo'yicha yozishlari taklif etiladi. So'ngra guruhlarining har biri fikrlarini jamoa o'rtasida himoya qiladilar.

Jadvalni to'ldiring

1-guruh

Savol:	Psixolog-konsultant shaxsiga talablar qo'yilishi lozim
(F) Fikringizni bayon eting	
(S) Fikringiz bayoniga sabab ko'rsating	

(M) Ko'rsatgan sababingizni isbotlovchi dalil keltiring	
(U) Fikringizni umumlashtiring	

2-guruh

Savol:	Psixolog-konsultant shaxsiga talablar qo'yilishi lozim
(F) Fikringizni bayon eting	
(S) Fikringiz bayoniga sabab ko'rsating	
(M) Ko'rsatgan sababingizni isbotlovchi dalil keltiring	
(U) Fikringizni umumlashtiring	

Jadvalni to'ldiring

1-guruh

Savol:	Korreksiya va diagnostika bir-biriga bog'liq
(F) Fikringizni bayon eting	
(S) Fikringiz bayoniga sabab ko'rsating	
(M) Ko'rsatgan sababingizni isbotlovchi dalil keltiring	
(U) Fikringizni umumlashtiring	

2-guruh

Savol:	Korreksiya va diagnostika bir-biriga bog'liq emas
(F) Fikringizni bayon eting	
(S) Fikringiz bayoniga sabab ko'rsating	

(M) Ko'rsatgan sababingizni isbotlovchi dalil keltiring	
(U) Fikringizni umumlashtiring	

1-guruh

Savol:	Guruhiy psixokorreksiya
(F) Fikringizni bayon eting	
(S) Fikringiz bayoniga sabab ko'rsating	
(M) Ko'rsatgan sababingizni isbotlovchi dalil keltiring	
(U) Fikringizni umumlashtiring	

2-guruh

Savol:	Individual psixokorreksiya
(F) Fikringizni bayon eting	
(S) Fikringiz bayoniga sabab ko'rsating	
(M) Ko'rsatgan sababingizni isbotlovchi dalil keltiring	
(U) Fikringizni umumlashtiring	

Rezyume texnologiyasi

Bu metod murakkab, ko'ptarmoqli, mumkin qadar, muammoli harakteridagi mavzularni o'rganishga qaratilgan. Metodning mohiyati shundan iboratki, bunda mavzuning turli tarmoqlari bo'yicha bir xil axborot beriladi va ayni paytda, ularning har biri alohida aspektlarda muhokama etiladi. Masalan, muammo ijobiy va salbiy tomonlari, afzallik, fazilat va kamchiliklari, foyda va zararlari bo'yicha o'rganiladi. Bu interfaol metod tanqidiy, tahliliy, aniq mantiqiy fikrlashni muvaffaqiyatli rivojlantirishga hamda o'quvchilarning mustaqil g'oyalari, fikrlarini yozma va og'zaki

shaklda tizimli bayon etish, himoya qilishga imkoniyat yaratadi. —Xulosalash metodidan ma’ruza mashg’ulotlarida individual va juftliklardagi ish shaklida, amaliy va seminar mashg’ulotlarida kichik guruhlardagi ish shaklida mavzu yuzasidan bilimlarni mustahkamlash, tahlili qilish va taqqoslash maqsadida foydalanish mumkin.

Psixokorreksion dastur tuzishning quyidagi tamo-yillari psixokorreksion faoliyatga qanday ta’sir qiladi? (korrektsion, profilaktik va rivojlantiruvchi topshiriqlarning tizimlilik tamo-yili, korrektsiya va diagnostikaning birligi tamo-yili, kauzal tipdagi korrektsiyaning qarama-qarshilik tamo-yili, korrektsiyaning faoliyatli tamo-yili, mijozning yosh-psixologik, individual xususiyatlarini inobatga olish tamo-yili, psixologik ta’sir metodlarining komplekslilik tamo-yili, korrektsion dasturda ijtimoiy muhitdagi yaqin kishilarning faol ishtirokini ta’minlash tamo-yili, psixik jarayonlarning notekislik darajasi tamo-yili, ta’limni dasturlashtirish tamo-yili, yoshga oid qiyinchiliklar tamo-yili.)

Afzalligi	
Kamchiligi	
Xulosa:	

“Tushunchalar tahlili”

Mazkur metod talabalar yoki qatnashchilarni mavzu buyicha tayanch tushunchalarni o’zlashtirish darajasini aniqlash, o’z bilimlarini mustaqil ravishda tekshirish, baholash, shuningdek, yangi mavzu buyicha dastlabki bilimlar darajasini tashhis qilish maqsadida qo’llaniladi. Metodni amalga oshirish tartibi:

- ishtirokchilar mashg’ulot qoidalari bilan tanishtiriladi;
- o’quvchilarga mavzuga yoki bobga tegishli bo’lgan so’zlar, tushunchalar nomi tushirilgan tarqatmalar beriladi (individual yoki guruhli tartibda);
- o’quvchilar mazkur tushunchalar qanday ma’no anglatishi, qachon, qanday holatlarda qo’llanilishi haqida yozma ma’lumot beradilar;
- belgilangan vaqt yakuniga yetgach o’qituvchi berilgan tushunchalarning tugri va tuliq izohini uqib eshittiradi yoki slayd orqali namoyish etadi;
- har bir ishtirokchi berilgan to’g’ri javoblar bilan o’zining shaxsiy munosabatini taqqoslaydi, farqlarini aniqlaydi va o’z bilim darajasini tekshirib, baholaydi.

Namuna:

“Tushunchalar tahlili ” organayzerini to’ldiring.

Muhim muammoning yechimini topishga yordam beradi va “Tushunchalar tahlili” usuli orqali muammo hal qilinadi.

• **1-guruh**

Tushunchalar	Mazmuni
O'smirlik	
Jismoniy rivojlanish	
Akseleratsiya	

• **2-guruh**

Tushunchalar	Mazmuni
O'smirlik inqirozi	
Inqiroz belgilari	
Ijtimoiylashuv	

“Keys-stadi” metodi

«Keys-stadi» - inglizcha soʻz boʻlib, («case» – aniq vaziyat, hodisa, «stadi» – oʻrganmoq, tahlil qilmoq) aniq vaziyatlarni oʻrganish, tahlil qilish asosida oʻqitishni amalga oshirishga qaratilgan metod hisoblanadi. Mazkur metod dastlab 1921-yil Garvard universitetida amaliy vaziyatlardan iqtisodiy boshqaruv fanlarini oʻrganishda foydalanish tartibida qoʻllanilgan. Keysda ochiq axborotlardan yoki aniq voqeahodisadan vaziyat sifatida tahlil uchun foydalanish mumkin. Keys harakatlari oʻz ichiga quyidagilarni qamrab oladi: Kim (Who), Qachon (When), Qaerda (Where), Nima uchun (Why), Qanday/ Qanaqa (How), Nimanatija (What).

“Keys metodi” ni amalga oshirish bosqichlari

Ish Bosqichlari	Faoliyat shakli va mazmuni
1-bosqich: Keys va uning axborot ta'minoti bilan tanishtirish	☐ yakka tartibdagi audio-vizual ish; ☐ keys bilan tanishish(matnli, audio yoki media shaklda); ☐ axborotni umumlashtirish; ☐ axborot tahlili; ☐ muammolarni aniqlash

2-bosqich: Keysni aniqlashtirish va o'quv topshirig'ni belgilash	☐ individual va guruhda ishlash; ☐ muammolarni dolzarblik ierarxiyasini aniqlash; ☐ asosiy muammoli vaziyatni belgilash
3-bosqich: Keysdagi asosiy muammoni tahlil etish orqali o'quv topshirig'ining yechimini izlash, hal etish yo'llarini ishlab chiqish	☐ individual va guruhda ishlash; ☐ muqobil yechim yo'llarini ishlab chiqish; ☐ har bir yechimning imkoniyatlari va to'siqlarni tahlil qilish; ☐ muqobil yechimlarni tanlash
4-bosqich: Keys yechimini yechimini shakllantirish va asoslash, taqdimot.	☐ yakka va guruhda ishlash; ☐ muqobil variantlarni amalda qo'llash imkoniyatlarini asoslash; ☐ ijodiy-loyiha taqdimotini tayyorlash; ☐ yakuniy xulosa va vaziyat yechimining amaliy aspektlarini yoritish

Venn Diagrammasi metodi

Metodning maqsadi: Bu metod grafik tasvir orqali o'qitishni tashkil etish shakli bo'lib, u ikkita o'zaro kesishgan aylana tasviri orqali ifodalanadi. Mazkur metod turli tushunchalar, asoslar, tasavurlarning analiz va sintezini ikki aspekt orqali ko'rib chiqish, ularning umumiy va farqlovchi jihatlarini aniqlash, taqqoslash imkonini beradi.

Metodni amalga oshirish tartibi:

- ishtirokchilar ikki kishidan iborat juftliklarga birlashtiriladilar va ularga ko'rib chiqilayotgan tushuncha yoki asosning o'ziga xos, farqli jihatlarini (yoki aksi) doiralar ichiga yozib chiqish taklif etiladi;
- navbatdagi bosqichda ishtirokchilar to'rt kishidan iborat kichik guruhlariga birlashtiriladi va har bir juftlik o'z tahlili bilan guruh a'zolarini tanishtiradilar;
- juftliklarning tahlili eshitilgach, ular birgalashib, ko'rib chiqilayotgan muammo yoxud tushunchalarning umumiy jihatlarini (yoki farqli) izlab topadilar, umumlashtiradilar va doirachalarning kesishgan qismiga yozadilar.

**AMALIY VA
NAZARIY DARS
MASHG‘ULOTLARI**

II. UMUMKASBIY KO'NIKMALARNI RIVOJLANTIRISH

2.1. “Pedagoglarning kasbiy rivojlanishi va o‘zaro hamkorlik” moduli

1-mavzu. Kasbiy faoliyatni rivojlantirishda individual va hamkorlik faoliyatini tashkil etish metodikasi (2 soat nazariy mashg‘ulot)

Faollashtiruvchi topshiriq

1. O‘z kasbiy rivojlanishimiz yo‘lida keyingi qadamlarni qanday qilib aniqlashtiramiz?
2. Kasbiy rivojlanishni kafolatlash maqsadida refleksiv faoliyatning qaysi modellaridan foydalanish mumkin?
3. Kasbiy faoliyatdagi ahamiyatga molik voqea-hodisalar (critical incidents) nima va ulardan refleksiyani rag‘batlantirish yo‘lida qanday foydalanish mumkin?

Reja:

1. Prezident maktablarida to‘plangan ilg‘or tajribalarni umumiy o‘rta ta’lim muassasalariga keng tatbiq etish bo‘yicha o‘qituvchilarning kasbiy faoliyatini rivojlantirish.
2. Refleksiya va uzluksiz kasbiy rivojlanishning roli.
3. Kasbiy faoliyatni bosqichma-bosqich rivojlantirish sikllari

Mashg‘ulotning texnologik xaritasi

O‘quv bloki	II. UMUMKASBIY KO'NIKMALARNI RIVOJLANTIRISH
O‘quv modul	2.1. “Pedagoglarning kasbiy rivojlanishi va o‘zaro hamkorlik”
Mavzu	Kasbiy faoliyatni rivojlantirishda individual va hamkorlik faoliyatini tashkil etish metodikasi
Davomiyligi	80 daqiqa

Mashg'ulotning maqsadi	<p>Refleksiv amaliyotni boyitish maqsadida foydalanish mumkin bo'lgan turli modellar va sikllarni tushuntirish;</p> <p>Ma'lum bir auditoriyadagi dars jarayoni ssenariysini tahlil qilishda bitta model yoki sikldan foydalangan holda darsni takomillashtirishning ikkita taxminiy yo'lini belgilashni o'rgatish;</p> <p>O'z dars faoliyatida amaliyotga tatbiq etish uchun mo'ljallangan shaxsiy refleksiv amaliyot rejasini tuzish ko'nikmalarini shakllantirish.</p>				
Mashg'ulot bosqichlari	Faoliyat tavsifi	Vaqt, daqiqa	Metodlar	Zarur jihozlar	Natija
1. Tashkiliy qism	Salomlashish; mavzu va reja bilan tanish-tirish.	5	Suhbat, tushuntirish	1-slayd	O'qituvchilar mashg'ulotni o'rganishga tayyor bo'lishadi.
2. Motivatsiya	<p>Refleksiv va uzluksiz takomillashuv o'qituvchilar uchun o'z kasbiy faoliyatini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.</p> <p>O'qituvchilarga ushbu mavzuni tanishtirish maqsadida ularga quyidagi gap boshlanishlarini taqdim eting va ularni o'z refleksiv jurnallarida davom ettirishni so'rang:</p> <p>Refleksiya mening kasbiy rivojlanishimning</p>	5	Muammoli vaziyat yaratish, muhokama	2-slayd	O'qituvchilar mavzuga qiziqib, ishtirok etishga rag'batlanadi.

	<p>muhim bo‘lagi hisoblanadi. Chunki ...</p> <p>O‘z dars o‘tishim va rivojlanishim xususida refleksiv mushohoda yuritishimda qo‘llaniladigan bitta usul bu ...</p> <p>O‘z dars o‘tish faoliyatimda refleksiya va takomillashuv haqid meni qiziqtiruvchi bitta savol bu ...</p> <p>O‘z dars o‘tish faoliyatim xususida yanada yaxshiroq refleksiv mushohoda yuritishim uchun men bilmoqchi bo‘lgan bitta narsa bu ...</p> <p>O‘qituvchilar ushbu bayonotlarga mashg‘ulot so‘ngida qayta murojaat qilishadi va ko‘rib chiqishadi.</p>				
3. Nazariy qism	<p>O‘qituvchilarga Prezident maktablarida o‘quvchilarni</p>	35	Taqdimot, ko‘rgazma-tushun-tirish	4-24-slaydlar	<p>O‘qituvchilar kasbi faoliyatni rivojlantirishda individual</p>

	<p>o‘qitish, kasbiy faoliyatni oshirish, kasbiy hunarga yo‘naltirish, ularni tanqidiy fikrlash, axborotni qayta ishlash va tahlil qilish, ko‘nikmalarini shakllantirish, olingan bilimlarni amaliyotda qo‘llash, bo‘yicha to‘plangan ilg‘or tajribalarni umumiy o‘rta ta’lim muassasalariga keng tatbiq etish bo‘yicha o‘qituvchilarning kasbiy faoliyatini rivojlantirish;</p> <p>Refleksiya va uzluksiz kasbiy rivojlanishning rolini tushuntirish; Kasbiy faoliyatni bosqichma-bosqich rivojlantirish sikllari</p> <p>Kolbning tajribasi asosida o‘rganish sikllari hamda Gibb Brukfield, Richardlarning reflektiv model asosidagi muhim kuzatuvlar tahlilida kasbiy amaliyotda foydalanish</p>				<p>hamkorlik faoliyatini tashkilotchi etish metodikasini nazariy jihatda o‘rganadi.</p>
--	--	--	--	--	---

	ko'nikmalarini shakllan-tirish.				
4. Amaliy mashg'ulot	Guruhlarda ishlash: Har bir guruhga dars rejasini tuzish vazifasini berish.	15	Guruhlarda ishlash	1-tarqatma; 29- 30slayd	O'qituvchilar mavzu yuzasidan amaliy ko'nikmalar hosil qiladi.
5. Tahlil va muhokama	Guruhlar ishlari bo'yicha taqdimotlar; Qiyinchiliklarni muho-kama qilish; Mashg'ulot jarayoni bo'yicha fikr-mulohazalar olish	10	Suhbat, muhokama, tahlil	29-30slayd 3-ilova	O'qituvchilar o'z tajribalarini o'rtoqlashadi va yangi g'oyalarni o'zlashtiradi.
6. Refleksiya	Mazkur mashg'ulotning Kirish bosqichida o'qituvchilar tugallanmagan gaplar ustida ishlashda Mazkur mashg'ulot mavzusi bo'yicha o'rganganlari xususida refleksiyalashuv mushohoda yuritish uchun o'qituvchilarga Kirish mashqida yozganlariga qayt murojaat qilishadi va nimalarni yozishganini ko'rishadi. Yozganlariga qo'shimcha va	5	Refleksiya usullari	31-slayd	O'qituvchilar o'z faoliyatini baholaydi va o'rganilgan ma'lumotlarni qayt ko'rib chiqadi.

	<p>o'zgartirishlar kiritishadi.</p> <p>Agar vaqt yetse, o'qituvchilar ularni ilgari ishlatgan "Ilgari ... deb o'yladim. Hozir bo'lsa degan fikrdaman" fikrlash rutinasini bajarishlari mumkin. Ushbu oddiy fikrlash rutinasida o'qituvchilar mavzu bo'yicha nimalarni o'rganganliklari haqida fikrlay yuritishadi va o'z reflektiv jurnallarida quyidagi gaplarni to'ldirishadi:</p> <p><i>Ilgari ... deb o'ylardim.</i></p> <p><i>Hozir bo'lsa, ... degan fikrdaman.</i></p> <p>Ushbu fikrlash rutinasini o'qituvchilarga mavzu bo'yicha dastlabki qarashlar va g'oyalarni qayta ko'rib chiqish hamda mavzukur mashg'ulotda bajarilgan faoliyat</p>				
--	---	--	--	--	--

	turlari va topshiriqlar orqali fikrlari, qarashlari va g'oyalaridagi o'zgarishlarni payqash imkonini beradi. Gaplarni tugatib bo'lishgach, o'qituvchilar o'z qaydlari bilan butun guruh oldida o'rtoqlashishi mumkin.				
7. Yakunlash va baholash	Mashg'ulot natijalarini umumlashtirish. Kelgusida mashg'ulotlar uchun tavsiyalar berish	5	Suhbat	32-slayd	O'qituvchilar mashg'ulotdan qoniqish bilan chiqadi va yangi maqsadlarga yo'naltiriladi.

Kasbiy faoliyatni rivojlantirish – bu har bir professionalning o'z malakasini oshirish, tajriba orttirish va yangi bilimlarni o'zlashtirish jarayonidir. Bu jarayon, ayniqsa, zamonaviy ish sharoitlarida nafaqat individual, balki jamoaviy hamkorlikda ham amalga oshirilishi muhim ahamiyatga ega. Kasbiy faoliyatning samarali rivojlanishi uchun har bir mutaxassisning o'z bilim va ko'nikmalarini oshirish, shuningdek, jamoaviy ish va hamkorlikda faoliyat yuritish qobiliyati zarur.

Bugungi kunda kasbiy rivojlanish metodikasi nafaqat individual yondashuvni, balki hamkorlik faoliyatini tashkil etishning samarali usullarini ham o'z ichiga oladi. Individual faoliyat – bu o'z maqsadlarini amalga oshirishda mutaxassisning o'zini o'zi boshqarish va doimiy o'rganish jarayoni bo'lsa, hamkorlik faoliyati esa jamoa bilan birgalikda maqsadga erishish, tajriba almashish va umumiy qarorlar qabul qilishni anglatadi. Bu ikkala faoliyat turi, birgalikda amalga oshirilganida, nafaqat kasbiy o'sishni tezlashtiradi, balki yangi imkoniyatlarni yaratadi.

1. Prezident maktablarida to‘plangan ilg‘or tajribalarni umumiy o‘rta ta‘lim muassasalariga keng tatbiq etish bo‘yicha o‘qituvchilarning kasbiy faoliyatini rivojlantirish.

Prezident maktablari – bu nafaqat yuqori malakali o‘qituvchilarni, balki zamonaviy pedagogik metodlar va ilg‘or ta‘lim tizimlarini o‘z ichiga olgan muassasalar bo‘lib, ular yoshlarning bilim va ko‘nikmalarini shakllantirishda katta rol o‘ynaydi. Ushbu maktablar o‘quvchilarda nafaqat bilimlarni o‘zlashtirish, balki ularni kasb-hunarga yo‘naltirish, tanqidiy fikrlash, axborotni izlash va tahlil qilish qobiliyatlarini rivojlantirishga alohida e‘tibor qaratadi.

O‘quvchilarni kasb-hunarga yo‘naltirish. Prezident maktablarida o‘quvchilarga kasb-hunarga yo‘naltirish masalasi, ularni kelajakda muvaffaqiyatli va ijtimoiy jihatdan faol shaxslar sifatida tarbiyalashda muhim o‘rin tutadi. O‘quvchilarni kasb-hunarga yo‘naltirish, nafaqat ular uchun kelajakda aniq va barqaror ish o‘rinlarini yaratish, balki jamiyatning iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishiga hissa qo‘shish uchun ham zarurdir. Buning uchun o‘qituvchilar turli kasblar haqida ma‘lumotlar berib, o‘quvchilarga o‘z qiziqishlarini va kuchli tomonlarini aniqlashda yordam berishlari kerak.

Tanqidiy fikrlash va axborotni izlash. Prezident maktablarida o‘quvchilarda tanqidiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirishga alohida ahamiyat beriladi. Tanqidiy fikrlash – bu faqat o‘rganilgan ma‘lumotni yodlash emas, balki ularni chuqur tahlil qilish, turli nuqtai nazarlardan qarab, muammolarni hal qilishni o‘rganishdir. O‘qituvchilar o‘quvchilarga axborotni izlash, saralash va tahlil qilishni o‘rgatish orqali ularning ilmiy-tadqiqot ishlari va mustaqil fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantiradilar.

Ilg‘or tajribalarni tatbiq etish. Prezident maktablarida to‘plangan ilg‘or tajribalar, nafaqat o‘quvchilarning bilimlarini kengaytirishga, balki o‘qituvchilarning pedagogik metodlarini takomillashtirishga ham katta ta‘sir ko‘rsatadi. Ta‘lim jarayonida innovatsion texnologiyalardan foydalanish, yangi o‘qitish metodikalarini qo‘llash, o‘quvchilarga amaliy topshiriqlar berish kabi usullar umumiy o‘rta ta‘lim muassasalariga keng tatbiq etilishi zarur. Shuningdek, o‘qituvchilarning kasbiy malakalarini doimiy ravishda oshirish va zamonaviy ta‘lim texnologiyalariga oid bilimlarni yangilab borish muhimdir.

Amaliyotda qo'llash. O'quvchilarning olingan bilimlarini amaliyotda qo'llashni o'rgatish, ularning kasbiy faoliyatini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega. Amaliy ishlar orqali o'quvchilar o'rganilgan nazariy bilimlarni haqiqiy hayot sharoitlarida qo'llashni o'rganadilar. Shunday qilib, o'qituvchilar o'quvchilarga real hayotdagi vaziyatlar asosida topshiriqlar berishlari va ularni echish usullarini ko'rsatishlari lozim.

Prezident maktablarida to'plangan ilg'or tajribalar, o'quvchilarda kasb-hunar ko'nikmalarini rivojlantirish, tanqidiy fikrlash, axborotni izlash va tahlil qilish kabi muhim kompetensiyalarni shakllantirishda samarali natijalar beradi. Ushbu tajribalarni umumiy o'rta ta'lim muassasalariga keng tatbiq etish orqali, nafaqat o'quvchilarning bilim darajasini oshiramiz, balki ularning kelajakdagi kasbiy faoliyatlari uchun mustahkam poydevor yaratamiz. O'qituvchilar esa, o'z kasbiy faoliyatlarini doimiy ravishda rivojlantirish, yangilash va zamonaviy talablarga moslashtirish orqali nafaqat o'quvchilarga, balki jamiyatning taraqqiyotiga xizmat qiladilar.

2. Refleksiya va uzluksiz kasbiy rivojlanishning roli.

Zamonaviy ta'lim tizimida o'qituvchilarning kasbiy malakalarini oshirish, ularning o'z ustida ishlashga bo'lgan qiziqishini uyg'otish va o'zgaruvchan talablar va sharoitlarga moslashishga yordam berish juda muhimdir. Shu sababli, refleksiya va uzluksiz kasbiy rivojlanish, o'qituvchilarning professional o'sishida muhim o'rin tutadi.

Refleksiya – o'z-o'zini anglash va takomillashtirish. Refleksiya o'qituvchining o'z faoliyatini tahlil qilish va baholash jarayonidir. Bu jarayon o'qituvchilarga o'z ishlari va qarorlarini tanqidiy ko'z bilan ko'rib chiqish, xatolarni tushunish va ularni tuzatish imkoniyatini yaratadi. Refleksiya o'qituvchining o'z malakalarini oshirish va pedagogik uslublarini takomillashtirish uchun zarur vositadir. O'qituvchi o'zining o'quvchilari bilan aloqasini, darsni qanday o'tkazishini, o'quvchilarning o'zlashtirish darajasini tahlil qilib, keyingi darslarda yaxshilanishlar kiritishi mumkin.

Refleksiya jarayoni o'qituvchi uchun nafaqat o'z faoliyatini baholash, balki o'z qobiliyatlarini rivojlantirish va o'qitish metodlarini moslashtirish uchun muhimdir. Bu jarayon o'qituvchining o'zgarishga tayyorligini, yangi pedagogik yondashuvlarni o'zlashtirishga bo'lgan ishtiyoqini va o'quvchilarga samarali ta'lim berish uchun zarur bo'lgan tashabbuslarni shakllantiradi.

Uzluksiz kasbiy rivojlanish. Uzluksiz kasbiy rivojlanish – bu o'qituvchining malakasini doimiy ravishda oshirish va yangi bilimlar bilan boyitish jarayonidir. Bu jarayon nafaqat o'qituvchi o'zining kasbiy bilimlarini yangilab borishiga, balki pedagogik uslublarini zamonaviy talablarga moslashtirishga ham yordam beradi. Ta'limning zamonaviy sharoitlari va talablarining o'zgarishi, o'qituvchidan doimiy ravishda o'zini

rivojlantirishni talab qiladi. Shu sababli, o'qituvchilar yangi pedagogik texnologiyalar, metodikalar va o'qitishning innovatsion usullarini o'zlashtirishi zarur.

Uzluksiz kasbiy rivojlanish o'qituvchining o'z kasbiga bo'lgan sadoqatini, ijodkorligini va professionalizm darajasini oshiradi. Shuningdek, o'qituvchining kasbiy rivojlanish jarayoniga qatnashishi, uning o'quvchilarga yanada samarali ta'lim berish imkoniyatlarini yaratadi. O'qituvchi o'z malakasini oshirish uchun seminarlar, treninglar, konferensiyalar, onlayn kurslar va boshqa ta'lim faoliyatlarida ishtirok etishi lozim.

Refleksiya va uzluksiz kasbiy rivojlanishning o'zaro aloqasi. Refleksiya va uzluksiz kasbiy rivojlanish bir-birini to'ldiruvchi jarayonlardir. Refleksiya orqali o'qituvchi o'z faoliyatini tahlil qilgandan so'ng, qaysi sohalarida rivojlanishga ehtiyoj borligini aniqlaydi. Bu aniqlash, o'z navbatida, o'qituvchini uzluksiz kasbiy rivojlanish uchun yangi imkoniyatlar qidirishga undaydi. Refleksiya o'qituvchining o'z-o'zini takomillashtirishga bo'lgan ishtiyoqini kuchaytiradi va unga yangi pedagogik yondashuvlarni o'zlashtirishga turtki beradi.

O'qituvchi o'z faoliyatini tahlil qilib, xatolarni va kamchiliklarni aniqlagandan so'ng, uzluksiz kasbiy rivojlanish jarayoniga yanada jiddiy kirishadi. Shu bilan birga, yangi bilimlar olish, o'z ustida ishlash va malakani oshirish jarayonlari o'qituvchining pedagogik yondashuvlarini yaxshilashda yordam beradi. Bu jarayon o'qituvchilarga o'zlarining kasbiy o'sishlarini to'g'ri yo'naltirishga yordam beradi.

Refleksiya va uzluksiz kasbiy rivojlanish ta'lim jarayonining ajralmas qismlaridir. Refleksiya o'qituvchining o'z faoliyatini tanqidiy baholash va o'zgarishlarga tayyor bo'lishini ta'minlaydi. Uzluksiz kasbiy rivojlanish esa, o'qituvchining yangi bilim va ko'nikmalarni o'zlashtirishi, pedagogik uslublarini doimiy ravishda takomillashtirishga yordam beradi. Bu jarayonlarning birlashishi o'qituvchilarning professional o'sishini tezlashtiradi, ularni ta'lim sohasidagi o'zgarishlarga moslashtiradi va o'quvchilarga yanada samarali ta'lim berishga imkon yaratadi. Har bir o'qituvchi o'zining kasbiy rivojlanishiga jiddiy yondashishi kerak, chunki bu nafaqat uning o'zining, balki butun jamiyatning ta'lim darajasining oshishiga hissa qo'shadi.

3. Kasbiy faoliyatni bosqichma-bosqich rivojlantirish sikllari

Uzluksiz kasbiy rivojlanish (UKR) deganda o'qituvchilarning o'z kasbiy faoliyati va karerasi davomida o'z bilim, ko'nikma va kasbiy kompetensiyalarini saqlashi, takomillashtirishi va kengaytirishi tushuniladi. Mazkur kurs singari UKR kurslarida ishtirok etish orqali, ta'lim beruvchilar eng so'nggi ta'lim amaliyotlari, texnologiyalari va nazariyalari haqida xabardor bo'lib turishadi va bu orqali yuqori sifatli ta'lim berishga hamda o'quvchilarning doimiy rivojlanishda bo'lgan ta'limiy ehtiyojlarini qondirishga

qodir mutaxassis bo'lib boradilar.

Refleksiya samarali uzluksiz kasbiy rivojlanish kurslarining eng muhim tarkibiy qismlaridan sanaladi. Mazkur kursda o'qituvchilar strukturalashgan faoliyat turlari davomida barcha mavzular bo'yicha refleksiv mushohoda yuritdilar. Endi bo'lsa o'qituvchilar o'zlarining dars faoliyati davomidagi tajribalaridan saboq olish hamda o'zlarining kuchli va zaif tomonlari haqida refleksiv mushohoda yordamida yaxshiroq tushunchaga ega bo'lishni o'rganadilar.

A) "Nima? Nima qilibdi? Endi nima?"

Bu refleksiv amaliyotning eng oddiy va hamma foydalanishi mumkin bo'lgan modeli hisoblanadi. Ushbu model orqali refleksiv amaliyotdan o'qitish amaliyotlarini tahlil qilish, shaxsning o'z kuchli va zaif tomonlarini, qiyinchiliklarini hamda kelgusida rivojlantirishga muhtoj bo'lgan jabhalarini aniqlashtirishda foydalanish mumkin.

Ushbu mashqni bajarish quyidagi bosqichlarda kechadi:

1. O'qituvchilardan o'z faoliyatlarida darsda yaqinda sodir bo'lgan murakkab vaziyatni eslashni va u haqida o'ylashni so'rang.
2. O'qituvchilardan ushbu tajriba haqida quyidagi savollarga o'z refleksiv jurnallarida javob yozishlarini so'rang:

Nima? Ushbu yaqinda o'tgan darsingizda nima sodir bo'ldi?

Nima qilibdi?: Nima uchun ushbu voqea Siz uchun muhim ahamiyatga ega? Unda nimani payqadingiz va nimani o'rgandingiz?

Endi nima?: Keyingi safar huddi shu singari vaziyatda nimani boshqacha qilgan bo'lar edingiz?

1. O'qituvchilardan o'z refleksiv qaydlari bilan juftlikda yoki kichik guruhda o'rtoqlashishni so'rang.

2. O'qituvchilardan o'z tushunchalarini taqqoslashni va yaxshilanish yo'lida foydalanish mumkin bo'lgan strategiyalar haqida aqliy hujum yo'li bilan o'ylab ko'rishga undang.

3. Bir nechta o'qituvchilardan o'z refleksiv qaydlari bilan o'rtoqlashishni so'rang.

4. Bu trenerlar uchun o'qituvchilarning refleksiv qaydlari (hikoya)larida takrorlanuvchi, tez-tez uchrovchi mavzular, masala yoki muammolarni ko'rsatib o'tish uchun yaxshi imkoniyat.

5. Ushbu modeldan doimiy ravishda foydalanish o'qitish amaliyotlariga baho berish va kasbiy o'sishni rag'batlantirishda qanchalik foydali ekanligini ta'kidlang.

6. Yakuniy bosqich sifatida o'qituvchilar ushbu oddi modeldan foydalanish o'z kasbiy rivojlanishlarida qanchalik foydali bo'lishi mumkinligi haqida qisqacha qayd qilib

qo'yishlari mumkin.

Navbatdagi faoliyat turida o'qituvchilar refleksiya modellarining boshqa turlari va ularni o'z kasbiy faoliyati kontekstiga moslashtirish va qo'llash haqida o'rganishadi.

Gibbs refleksiya sikli, Brukfeldning to'rt linzasi, Refleksiyaning Ritxart sikli.

O'qituvchilar o'z reflektiv jarayonlarida foydalanishi mumkin bo'lgan juda ko'plab tuzilma va modellar mavjud. Ushbu mashqda o'qituvchilar refleksiyaning uchta modeli: Gibbs reflektiv sikli, Brukfeldning to'rt linzasi, Refleksiyaning Ritxart sikli bilan tanishishadi.

O'qituvchilarga refleksiya modellari berilgan 2.6B tarqatma material beriladi. Ushbu tarqatma materialda o'qituvchilarga har bir berilgan model va ularni amaliyotga tatbiq etishning bosqichlari umumlashtirilgan jadval taqdim etiladi.

O'qituvchilarni juft bo'lib ishlagan holda tarqatma materialda berilgan uchta modelni tahlil qilishni so'raladi. Shuningdek, o'qituvchilardan juft bo'lib ishlagan holda har bir modelni muhokama qilishni va berilgan modellarda ularga nima manzur bo'lgani va bo'lmaganligini bir-birlariga izohlab berishlarini so'raladi.

So'ng o'qituvchilar berilgan modellardan bittasini o'z hayotlarida sodir bo'lgan muhim voqea hodisa xususida refleksiya qilib ko'rishda foydalanishi hamda bu orqali ushbu refleksiya modelining o'qitishdan boshqa kontekstlarda qanday ish berishini sinab ko'rishlari mumkin. Hayotdagi voqea hodisaga misol sifatida uyda yoki ishda bo'lgan, o'zlari rejalashtirgandek chiqmagan yoki kutilmagan salbiy natijaga olib kelgan voqea-hodisa bo'lishi mumkin. O'qituvchilardan qaysi modeldan foydalanganliklarini butun guruhga yoki Padlet orqali aytib berishni hamda ular refleksiya qilgan voqea-hodisaning qisqacha mazmunini aytib berishni so'raladi.

So'ng o'qituvchilardan o'z reflektiv jurnallariga mazkur mashg'ulotda foydalangan hamda eng yaxshi deb topgan refleksiya modellari xususida qisqacha qayd kiritib qo'yishlarini so'raladi. O'z qaydlarida nima uchun aynan shu modelni ma'qul ko'rganliklarini va undan o'z faoliyatlarida hamda turli kontekstlarda foydalanishga nima uchun eng mosi deb topishlarini izohlashni so'raladi.

B) O'z kasbiy amaliyotimizda refleksiyaning rag'batlantirishda ahamiyatli voqea-hodisalar (critical incidents)dan foydalanish

Ahamiyatli voqea-hodisalar (critical incidents) bizning kasbiy faoliyatimizda sodir bo'ladigan kutilmagan, muhim ahamiyatga ega voqealar sanaladi. Bular ichiga biz va o'quvchilarimiz o'rtasida sodir bo'ladigan murakkab vaziyatlar, sinfni boshqarishdagi ikkilanishlar yoki o'rganishdagi muvaffaqiyatni, imkoniyatlarni ajratib ko'rsatuvchi voqealarni kiritish mumkin.

Ahamiyatli voqea-hodisalar ijobiy yoki salbiy bo'lishi mumkin. Misol uchun: Batafsil rejalashtirilganligiga qaramay o'quvchilarni faol jalb qila olmagan, muvaffaqiyatsiz o'tgan dars.

Darsga putur yetkazgan o'quvchilar o'rtasidagi kelishmovchilik. Ma'lum bir o'qitish strategiyasining kutilmagan darajada muvaffaqiyatli bo'lgan va o'quvchilarning mukammal darajada tushunishiga yetaklagan vaziyat.

Ahamiyatli voqea-hodisalar refleksiv amaliyotni rag'batlantirish maqsadida uzluksiz kasbiy rivojlanish dasturlariga integratsiya qilinishi mumkin.

Ahamiyatli voqea-hodisalar qay tarzda kasbiy o'sishga yetaklashi mumkinligini namoyish qilish uchun o'qituvchilarni quyidagi jarayondan o'tishga taklif qiling:

1. Quyidagi ahamiyatli voqeani o'qituvchilarga taqdim eting.

O'qituvchi interaktiv darsni yaratish ustida ancha vaqt sarflaydi. Sa'y-harakatlariga qaramay, o'quvchilar dars davomida faol bo'lishmaydi, ko'pchiligi muhokamalarda ishtirok etmaydi yoki guruhda bajariladigan topshiriqlarni bajarishmaydi. Dars so'ngida o'quvchilar o'rta tashlangan savollarga sust javob berishadi va ayrimlari darsdan kutilgan maqsadlarni tushunmaganliklarini e'tirof etishadi.

2. O'qituvchilardan ularning ham faoliyatida huddi shu kabi vaziyat bo'lgan yoki bo'lmaganligini yoki boshqa hamkasblarida shu kabi vaziyat bo'lgan-bo'lmaganligini so'rang.

3. O'qituvchilardan nima uchun bu vaziyat ahamiyatli voqea bo'la olishi va bu vaziyat ularning kasbiy jihatdan o'sishiga qanday hissa qo'shishi mumkinligi haqida so'rang:

→ Bu ko'pchilik o'qituvchilar boshidan o'tkazgan bezovta qiluvchi tajriba sanaladi.
→ Bu darsning tuzilishi va o'tilishi bo'yicha ko'p savollarni o'rta tashlaydi.
→ Bu o'quvchilarning ishtiroki xususida refleksiv mushohoda yuritish imkonini beradi.

→ Bu dars jarayoniga turli yondashuvlarni integratsiya qilish kerakligini nazarda tutadi.

1. O'qituvchilarni refleksiv amaliyotning "Nima?" bosqichi xususida yanada batafsil o'ylab ko'rishga chorlang. Masalan, o'qituvchilar darsning yaxshi natija bergan va yomon natija ko'rsatgan qismlari ro'yxatini tuzishi mumkin. O'quvchilar faol bo'lmagan darslarda ham o'quvchilarning diqqatini tortgan va ularni faollashtirgan elementlar bo'lishi mumkin. Nimalar yaxshi natija berganligi va bermaganligiga diqqat bilan nazar solish o'qituvchilarga yanada samarali muhokama uchun xizmat qilishi mumkin.

2. O'quvchilar nima uchun dars davomida faol bo'lmaganliklarini yaxshiroq tushunish uchun o'qituvchilarni aniq savollar berishga chorlang. O'qituvchilar so'rashi mumkin bo'lgan savollarga quyidagilar kirishi mumkin:

→ O'quvchilarni dars jarayonida faol ishtirok etishga yo'l qo'ymagan faktorlar nimalar edi? Dars mazmuni o'quvchilar qiziqishiga mos emasmi? Mashq yoki mavzu nima uchun ularga mos ekanligini ko'rmadimi? Mavzuni tushunish haddan tashqari qiyinmi? O'quvchilarning mavzu bo'yicha ilgari egallangan bilimlari bormi?

→ Dars maqsadlari aniqmi? Maqsadlar juda keng qamrovlimi yoki juda osonmi?

→ Ko'rsatmalar aniq va ularni tushunish osonmi?

→ O'quvchilarning turli ehtiyojlariga murojaat qiluvchi turli tuman strategiya va texnikalardan foydalanilganmi?

Yuqoridagi savollarni berish orqali o'qituvchilar **“Nima bo'libdi?”** savoliga yanada batafsil javoblar topishadi.

Endi o'qituvchilarni dars ishlanmasi va darsni o'tish o'quvchilarni yanada faolroq ishtirok etishga undaydigan darajaga keltirish uchun nimalar qilish mumkinligi haqida o'ylab ko'rishga chorlang, ya'ni o'qituvchilarni **“Endi nima?”** degan savolga javob izlashga chorlang. O'qituvchilardan quyidagi ayrim tavsiyalar kelib tushishi mumkin:

Dars maqsadlari aniq va o'quvchilar tomonidan to'g'ri tushunilishini ta'minlash. Darsni o'quvchilarning mavzuga bo'lgan qiziqishini uyg'otuvchi va hayot bilan mavzu o'rtasidagi bog'liqlikni ko'rish imkonini beruvchi qisqacha qiziqarli kirish mashqidan boshlang.

Mashqlarni bajarish bo'yicha aniq ko'rsatmalar bering.

Dars davomida o'quvchilardan nimalar kutib qolinishini ochiq-oydin va aniq ifodalang.

Ijoby o'rganish muhitini yaratish uchun o'quvchilarning ilgari egallagan bilimlarini faallashtiring.

Faol ta'lim olishni rag'batlantiruvchi turli mashq va topshiriqlar yarating.

Har bir mashq va faoliyat turi uchun havoza lash strategiyalarini rejalashtiring.

Turli qobiliyat va ehtiyojlarga murojaat qilish uchun mazmun va jarayonni tabaqalashtiring.

O'quvchilarning butun dars davomida tushunishlarini tekshirib boring va davomil qayta aloqa bering.

O'quvchilar tushunmasa yoki nima qilish kerakligini bilmasa, savollar bilan murojaat qilish imkoniyatini bering.

Barcha uchun tanish faoliyat turlari (rutinalar)dan foydalanishda yoki ayrim yangi texnika va strategiyalardan foydalanishda muvozanatni saqlang.

Darsdagi faoliyat turlari tig'iz bo'lib qolmasligi uchun va har bir faoliyat turini bajarishga yetarli vaqt ajratilishi uchun mashq va topshiriqlarga ajratilgan vaqtni tegishli tarzda moslashtirib chiqing.

O'quvchilar darsning bir qismi tugab, yangi bosqichi boshlanayotganligini aniq bilishi uchun, bir faoliyat turidan ikkinchi faoliyat turiga o'tishda aniq qadamlarni integratsiya qiling.

Ahamiyatli voqea-hodisa ustida refleksiv mushohoda yuritish bo'yicha ushbu namunani keltirib o'tgach, o'qituvchilardan o'z tajribalarida sodir bo'lgan ahamiyatli voqea-hodisalarga iloji boricha ko'proq misollar keltirishni so'rang. O'qituvchilar keltirib o'tgan ahamiyatli voqea-hodisalarning ro'yxatini tuzing. Quyida o'qituvchilar misol tariqasida berishi mumkin bo'lgan ayrim ahamiyatli voqea-hodisalardan namunalar keltiriladi:

O'quvchi baland ovozda gapirib, hazil-mutoyiba qilib va tengdoshlariga halaqt bergan holda darsga halaqt beradi. Bir necha bor berilgan og'zaki ogohlantirishga qaramay salbiy xulq-atvor tobora kuchayib boraveradi va o'quvchi butun sinf oldida o'qituvchining nufuziga (avtoritetiga) rahna sola boshlaydi.

O'qituvchi o'quvchilarga vazifa beradi biroq bir necha nafar o'quvchi ulardan kutilgan natijaga mos kelmaydigan ishni topshirishadi. Sinf bilan buni muhokama qilgach, o'qituvchi shuni anglab yetadiki, guruhdagi ko'pchilik o'quvchilar baholash mezonini va kutilgan natijalarni yaxshi tushunishmagan ekan.

O'quvchi noo'rin yoki kurakda turmaydigan gap qiladi. O'qituvchi endi barcha o'quvchilar uchun ham tarbiyaviy ham ta'limiy ahamiyatga ega bo'lgan reaksiya bildirish bo'yicha bir qarorga kelishi lozim.

O'qituvchilarga shuni eslatinki, ahamiyatli voqea-hodisalar muvaffaqiyatni ko'rsatib beruvchi lahzalardan ham iborat bo'lishi mumkin. Masalan:

Ma'lum bir o'qitish strategiyasi o'quvchilarning mavzu yoki konseptni nihoyatda yaxshi darajada tushunishiga yetaklagan lahza.

O'quvchilar ayniqsa yoqtirgan va butun o'quv yili davomida esda saqlab yurgan faoliyat, topshiriq yoki mashq.

O'qituvchilar ijobiy ahamiyatli voqea-hodisalarni tahlil qilar ekan, refleksiv amaliyotning bosqichlari birmuncha boshqacha tarzda ifodalanishi mumkin:

Nima?: Yaqinda o'tilgan darsda nima sodir bo'ldi?

Nima bo‘libdi?: Bu voqea-hodisa nimasi bilan ahamiyatli? Nimani payqadingiz yoki nima xulosa chiqardingiz?

Endi nima?: O‘sha darsda boshqa darslarda ham qilishingiz mumkin bo‘lgan nima qildingiz?

Agar vaqt yetsa o‘qituvchilardan berilgan misollardan bittasini tanlashga chorlang va ushbu misol bilan “nima/nima bo‘libdi/endi nima” bosqichlari bo‘yicha refleksiya qilishni so‘rang.

Yakuniy bosqich sifatida o‘qituvchilar o‘z refleksiv jurnallarida ahamiyatga molik voqea-hodisalar va ularni o‘z kasbiy rivojlanishi qo‘llash yo‘llari bo‘yicha xulosalarini qayd qilib qo‘yishlari mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 21-iyundagi “Maktabgacha va maktab ta’limi tashkilotlari xodimlarini uzluksiz kasbiy rivojlantirish tizimini takomillashtirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-231-son Qarori, - T.: 2024.

2. Аюпова М.Ю. Логопедия. Дарслик. Т.: Ўзбекистон Файласуфлари

3. МИЛЛИЙ ЖАМИЯТИ, 2007.

4. Аюпова М.Ю., Х.М.Пўлатова. Логопедик ритмика. Дарслик. Т.: Низомий

5. номидаги ТДПУ, 2007

6. 4"Kasbiy sifatlarni oshirishda nutqiy muloqotning o‘rni" – Sobirova Maxbuba Yusupdjanovna

7. Tavsifi: Maqolada til va nutqiy muloqot ko‘nikmalarini rivojlantirishning nazariy asoslari va kasbiy sifatlarning muhimligi yoritiladi.

8. Manba: Universal xalqaro ilmiy jurnal

9. "O‘qituvchining uzluksiz kasbiy rivojlanish omillari" – Fayzullayeva Gulchexra Sharipboyevna

10. Tavsifi: Maqolada o‘qituvchining kasbiy rivojlanishiga ta’sir etuvchi omillar va o‘z-o‘zini rivojlantirish zarurati haqida so‘z yuritiladi.

11. Manba: Fan, Ta’lim va Amaliyot Integratsiyasi

2.1. “Pedagoglarning kasbiy rivojlanishi va o‘zaro hamkorlik” moduli

2-mavzu. O‘z faoliyatini tahlil qilish va baholash – kasbiy rivojlanish asosi (2 soat amaliy mashg‘ulot)

Reja:

1. O‘zini-o‘zi baholash faoliyati: o‘z faoliyatini baholash turlari va vositalari, o‘zining kuchli va kuchsiz tomonlarini aniqlashning samarali usul va vositalari.
2. Kasbiy rivojlanishda o‘qituvchilar hamkorligi.
3. O‘z ustida ishlash rejasini ishlab chiqish.

Mashg‘ulotning texnologik xaritasi

O‘quv bloki	II. UMUMKASBIY KO‘NIKMALARNI RIVOJLANTIRISH				
O‘quv moduli	2.1. “Pedagoglarning kasbiy rivojlanishi va o‘zaro hamkorlik”				
Mavzu	O‘z faoliyatini tahlil qilish va baholash – kasbiy rivojlanish asosi				
Davomiyligi	80 daqiqa				
Mashg‘ulotning maqsadi	O‘qituvchilarga o‘zini-o‘zi baholash faoliyati, o‘z faoliyatini baholash turlari va vositalari, o‘zining kuchli va kuchsiz tomonlarini aniqlashning samarali usul va vositalari ahamiyatini tushuntirish; o‘qituvchilarda KRK va KRS tadbirlarida o‘zaro tajriba almashish, jamoada ishlash, hamkasblar va o‘quvchilar ota-onalari bilan o‘zaro hamkorlik qilish ko‘nikmalarini mustahkamlash; o‘z ustida ishlash rejasini ishlab chiqish ko‘nikmalarini rivojlantirish.				
Mashg‘ulot bosqichlari	Faoliyat tavsifi	Vaqt, daqiqa	Metodlar	Zarur jihozlar	Natija
1. Tashkiliy qism	Salomlashish; mavzu va reja bilan tanish-tirish.	5	Suhbat, tushuntirish	1-2-slaydlar	O‘qituvchilarning mashg‘ulotning o‘rganishga

					tayyor bo'lishadi.
2. Motivatsiya	Qiziqarli jumboq yoki muammoli savol “Mavzuning dolzarbligi” haqida qisqa muhokama	5	Muammoli vaziyat yaratish, muhokama	3-slayd 1-ilova	O'qituvchilar mavzuga qiziqib, ishtirok etishga rag'batlanadi.
3. Nazariy qism	O'qituvchilarga o'zini-o'zi baholash faoliyati, o'z faoliyatini baholash turlari va vositalari, o'zining kuchli va kuchsiz tomonlarini aniqlashning samarali usul va vositalari ahamiyatini tushuntirish; o'qituvchilarda KRK va KRS tadbirlarida o'zaro tajriba almashish, jamoada ishlash, hamkasblar va o'quvchilar ota-onalari bilan o'zaro hamkorlik qilish ko'nikmalarini mustahkamlash;	15	Taqdimot, ko'rgazma-li tushun-tirish	4-19-slaydlar	O'qituvchilar o'zini-o'zi baholash faoliyati, o'z faoliyatini baholash turlari va vositalari, o'zining kuchli va kuchsiz tomonlarini aniqlashning samarali usul va vositalari ahamiyatini, jamoada ishlash, hamkasblar va o'quvchilar ota-onalari bilan o'zaro hamkorlik

	o‘z ustida ishlash rejasini ishlab chiqish ko‘nikmalarini rivojlantirish.				qilishni nazariy jihatdan o‘rganadi.
4. Amaliy mashg‘ulot	Guruhlarda ishlash: Har bir guruhga mavzu yuzasidan topshiriqlar berish.	35	Guruhlarda ishlash	1-tarqatma ; 20-slayd	O‘qituvchilar mavzu yuzasidan amaliy ko‘nikmalar hosil qiladi.
5. Tahlil va muhokama	Guruhlar ishlari bo‘yicha taqdimotlar; Qiyinchiliklarni muhokama qilish; Mashg‘ulot jarayoni bo‘yicha fikr-mulohazalar olish	10	Suhbat, muhokama, tahlil	20-slayd; 3-ilova	O‘qituvchilar o‘z tajribalarini o‘rtoqlashadi va yangi g‘oyalarni o‘zlashtiradi .
6. Refleksiya	“5x5 metod” (5 ta savolga 5 daqiqada javob berish) orqali xulosa qilish. Darsda qanday yangi bilim oldim? Bu bilimni amaliyotda qanday qo‘llashim mumkin? O‘rganilgan materialni tushunish uchun qanday	5	Refleksiya usullari	21-slayd	Bu metod, tinglovchilarga o‘rganilgan materialni tezda tahlil qilish va o‘z fikrlarini samarali ifodalash imkoniyatini beradi. O‘qituvchilar o‘z faoliyatini

	qo'shimcha resurslar kerak? ☐ Bu darsda eng ko'p qiyinchilikni qaysi qismda his qildim? ☐ Darsdan keyin qanday yangi savollar yuzaga keldi?				baholaydi va o'rganilgan ma'lumotlar ni qayta ko'rib chiqadi.
7. Yakunlash va baholash	Mashg'ulot natijalarini umumlashtirish Kelgusi mashg'ulotlar uchun tavsiyalar berish	5	Suhbat	21-slayd	O'qituvchilar mashg'ulotdan qoniqish bilan chiqadi va yangi maqsadlarga yo'naltiriladi.

Amaliy mashg'ulotdan ko'zlangan maqsad:

- tinglovchilar o'zini-o'zi baholash faoliyati, o'z faoliyatini baholash turlari va vositalari, o'zining kuchli va kuchsiz tomonlarini aniqlashning samarali usul va vositalari haqida bilimlari mustahkamlanadi;
- o'z ustida ishlash rejasini ishlab chiqish, KRK va KRS tadbirlarida o'zaro tajriba almashish: ta'rifi, xususiyatlarini topshiriqlar orqali izohlaydilar;
- kichik guruhlarda ishlash natijasida maktabda jamoada ishlash, hamkasblar va o'quvchilar ota-onalari bilan o'zaro hamkorlik qilish ko'nikmalari rivojlantiriladi.

Tinglovchilar faoliyatini tashkil qilish bo'yicha yo'l-yo'riqlar

Mashg'ulot kichik guruhlarda ishlash metodi yordamida tashkil qilinadi. Guruhlarga topshiriqlar beriladi.

Quyida keltirilgan nazariy materialni o'rganib chiqing va quyidagi mavzular bo'yicha guruh ishi tayyorlang va uni namoyish qiling.

1-guruh uchun topshiriq. O'zingiz o'tkazgan darslardan birini tanlang va uning samaradorligini tahlil qiling. Dars jarayonidagi asosiy qadamlarni va o'quvchilarning javoblarini baholang.

- Dars maqsadi va uning o'quvchilar tomonidan qabul qilinishi qanday bo'ldi?
- Qaysi metodlar samarali bo'ldi? Nima uchun?
- O'quvchilarning faoliyatini qanday baholadingiz?
- O'zingizning o'qitish usulingizda qanday kamchiliklarni aniqladingiz va ularni qanday tuzatish mumkin?

2-guruh uchun topshiriq. O'z faoliyatingizni tahlil qilib, o'zingiz uchun malaka oshirish rejasini tuzing. Bu reja quyidagi punktlarni o'z ichiga olishi kerak:

Qaysi sohalarda o'z ustimda ishlashim kerakligini aniqlang.

Yangi pedagogik metodlarni qanday o'rganish kerakligini yozing.

O'quvchilar bilan samarali aloqani qanday mustahkamlash mumkinligini rejalashtiring.

Malaka oshirish kurslari, seminarlar yoki treninglarda qatnashish imkoniyatlarini aniqlang.

3-guruh uchun topshiriq. O'qituvchilar guruhida pedagogik hamkorlikni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun qisqa va uzoq muddatli reja tuzing. Reja quyidagilarni o'z ichiga olishi kerak:

- Qisqa muddatda o'qituvchilar o'rtasida qanday hamkorlikni boshlash mumkin (masalan, o'quvchilarning bilimini baholash, dars samaradorligini o'rganish)?
- Uzoq muddatli hamkorlikning maqsadlari va vazifalari qanday bo'ladi?
- Hamkorlikni baholash va takomillashtirish uchun qanday mezonlar va vositalardan foydalaniladi?

4-guruh uchun topshiriq. O'zingizning pedagogik faoliyatingizni tahlil qiling. O'z faoliyatingizni baholashda quyidagi savollarga javob bering:

O'zingizni qaysi sohalarda kuchli va zaif deb hisoblaysiz? (Masalan, darsni tashkil etish, o'quvchilarga individual yondashuv, pedagogik metodlar va boshqalar)

O'quvchilardan qanday fikr-mulohazalar oldingiz? Ularning o'zlashtirish darajasi qanday?

O'quvchilarga ta'lim berishda qanday muammolarni duch keldingiz? Bu muammolarni qanday hal qilishni o'yladingiz?

Ta'lim tizimida o'qituvchining kasbiy faoliyati, uning o'ziga bo'lgan talab va yondashuvlariga asoslanadi. Har bir o'qituvchi o'z faoliyatini doimiy ravishda tahlil qilib, baholashi zarur, chunki bu jarayon uning professional o'sishi va ta'lim sifatini yaxshilashga olib keladi.

Zamonaviy ta'lim tizimi o'zgaruvchan va dinamik sharoitda rivojlanib bormoqda, shuning uchun o'qituvchilar, pedagogik uslublarini, metodlarini va yondashuvlarini doimiy ravishda tahlil qilib, baholab borishlari muhimdir. O'z faoliyatini tahlil qilish – bu nafaqat o'z ishini baholash, balki xatolarni aniqlash, kuchli tomonlarni kuchaytirish va kamchiliklarni bartaraf etishning samarali usulidir. Shuningdek, bu jarayon o'qituvchiga o'zining pedagogik yondashuvlarini yangilash, innovatsion metodlarni qo'llash va o'quvchilarga yanada samarali ta'lim berish imkoniyatini yaratadi.

Shu o'rinda, o'z faoliyatini tahlil qilish va baholash jarayonining kasbiy rivojlanishdagi o'rni haqida gapirganda, bu jarayonning qanday asosiy elementlarga ega ekanligini va u qanday qilib o'qituvchining malakasini oshirishga yordam berishini ko'rib chiqamiz. Har bir o'qituvchining o'z faoliyatini to'g'ri baholay olish va uning natijalarini tahlil qilish orqali o'z kasbiy rivojlanishini qanday qilib samarali tashkil etish mumkinligi haqida fikr yuritamiz.

1. O'zini-o'zi baholash faoliyati: o'z faoliyatini baholash turlari va vositalari, o'zining kuchli va kuchsiz tomonlarini aniqlashning samarali usul va vositalari

O'zini-o'zi baholash faoliyati — bu o'qituvchining o'z pedagogik jarayonini tahlil qilish, o'z faoliyatini baholash va shu asosda o'zining kasbiy rivojlanish yo'nalishlarini aniqlash jarayonidir. Bu jarayon o'qituvchiga o'zining kuchli tomonlarini tan olish va zaif jihatlarini aniqlash imkonini beradi, shuningdek, malakasini oshirish va ta'lim sifatini yaxshilash uchun zarur o'zgarishlarni kiritish imkonini yaratadi.

O'zini-o'zi baholashning asosiy maqsadi — o'qituvchining o'z ishini tahlil qilishi, xatolarni aniqlashi va keyingi darslarda yaxshilanishlarga erishishdir. Shuningdek, o'zini-o'zi baholash jarayoni o'qituvchining o'z ustida ishlashini ta'minlab, pedagogik faoliyatini doimiy ravishda takomillashtirishga yordam beradi.

O'z faoliyatini baholash turli yo'nalishlarda amalga oshirilishi mumkin. Quyida ba'zi asosiy baholash turlarini ko'rib chiqamiz:

Formativ baholash: Bu baholash turi o'qituvchining dars jarayonida o'quvchilarning rivojlanishini va o'zgarishlarni kuzatish orqali amalga oshiriladi. O'qituvchi bu baholash orqali o'quvchilarning o'zlashtirish darajasini kuzatadi va

darsning samaradorligini aniqlaydi. Formativ baholash o'qituvchiga o'z faoliyatini real vaqt rejimida baholash imkonini beradi.

Summativ baholash: Bu baholash turi o'qituvchining darsdan so'ng o'quvchilarning umumiy natijalarini baholashga yo'naltirilgan. Bu baholash o'qituvchining dars maqsadlariga qanchalik erishganini va o'quvchilarning bilim darajasini o'lchashga yordam beradi.

Reflektiv baholash: O'qituvchi o'z faoliyatini baholashda refleksiya (o'z-o'zini tahlil qilish) usulini qo'llashi mumkin. Bu turda o'qituvchi o'zi qanday dars o'tganini, nimalar yaxshi chiqqanini, qanday kamchiliklarni sezganini tahlil qilib, kelgusida qanday yaxshilanishlar qilish kerakligini aniqlaydi.

Ko'rsatkichli baholash: Bu baholash turi o'qituvchining o'z faoliyatini aniq ko'rsatkichlar (masalan, o'quvchilarning muvaffaqiyat darajasi, darslar davomida o'quvchilarning ishtiroki, o'qituvchi tomonidan qo'llanilgan metodlar) bo'yicha baholashdir. Bu ko'rsatkichlar o'qituvchining pedagogik faoliyatini aniq o'lchash va tahlil qilish imkonini beradi.

O'z faoliyatini baholash vositalari

O'zini-o'zi baholash jarayonini samarali tashkil etish uchun turli vositalardan foydalanish mumkin. Bu vositalar o'qituvchiga o'z faoliyatini aniq va tizimli baholash imkonini yaratadi. Quyida o'z faoliyatini baholashda foydalanish mumkin bo'lgan vositalar keltirilgan:

O'zini-o'zi baholash jurnali: Bu vosita o'qituvchiga har bir darsdan keyin o'z faoliyatini yozma ravishda baholash imkonini beradi. O'qituvchi dars davomida yuzaga kelgan qiyinchiliklarni, muvaffaqiyatlarni va kelgusidagi darslar uchun tavsiyalarni kiritishi mumkin. Bu jurnal o'qituvchining o'z-o'zini tahlil qilish va rivojlanish yo'lini kuzatib borishda yordam beradi.

O'zini-o'zi baholash shakllari: Dars jarayonida o'qituvchi o'z faoliyatini baholash uchun turli shakllarni (masalan, maxsus savollar, o'z faoliyatini tahlil qilish uchun testlar) qo'llashi mumkin. Bu shakllar o'qituvchiga dars jarayonidagi muhim jihatlarni aniqlash va baholashda yordam beradi.

Video tahlil: O'qituvchi darslarini video formatda yozib olib, keyinchalik o'zi tomonidan baholashi mumkin. Bu usul o'qituvchiga o'zining dars berish uslublarini tahlil qilish, nutqini va darsda o'quvchilar bilan aloqasini yaxshilashga yordam beradi.

Kengaytirilgan o'qituvchi baholash tizimi (360 daraja baholash): Bu tizimda o'qituvchining faoliyati nafaqat o'qituvchi tomonidan, balki o'quvchilar, hamkasblar va

boshqaruvchilar tomonidan ham baholanadi. Bu yondashuv o'qituvchining ko'proq nuqtai nazardan baholanishini ta'minlab, yanada kengroq va aniqroq tahlil qilish imkonini beradi.

O'zini-o'zi baholashning ahamiyati

O'zini-o'zi baholash o'qituvchining kasbiy rivojlanishining muhim qismlaridan biridir. O'qituvchining o'z faoliyatini tahlil qilish orqali u nafaqat o'zining kuchli tomonlarini topadi, balki kamchiliklarni bartaraf etish va yangi maqsadlar belgilash uchun zarur choralar ko'radi. Bu jarayon o'qituvchining o'zini takomillashtirishga bo'lgan intilishining ko'rsatkichi bo'lib, uning pedagogik malakasini oshirishga yordam beradi.

O'zini-o'zi baholash orqali o'qituvchi o'z faoliyatini yanada samarali va tizimli amalga oshirishi mumkin, bu esa o'quvchilarning bilim darajasini oshirish va ta'lim sifatini yaxshilashga olib keladi. O'zini-o'zi baholash, shuningdek, o'qituvchining o'ziga nisbatan mas'uliyatni oshiradi va uni professional rivojlanishga undaydi.

O'zini-o'zi baholash faoliyati — bu o'qituvchining o'z ishini tahlil qilish va rivojlantirish jarayonidir. Bu jarayon, o'qituvchining o'z faoliyatini tahlil qilish, xatolarni aniqlash, yangi maqsadlar belgilash va o'zining kasbiy o'sish yo'nalishlarini aniqlash uchun zarur vositalarni taklif etadi. Turli baholash turlari va vositalari yordamida o'qituvchilar o'z faoliyatini samarali ravishda baholab, o'z malakalarini oshirishi va o'quvchilarga yanada samarali ta'lim bera olishadi.

2. Kasbiy rivojlanishda o'qituvchilar hamkorligi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining “Maktabgacha va maktab ta'limi tashkilotlari xodimlarini uzluksiz kasbiy rivojlantirish tizimini takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida” 2024-yil 21-iyundagi PQ-231-son qarori hamda Maktabgacha va maktab ta'limi vazirining 2024-yil 28-iyundagi 198-son buyrug'ida belgilangan vazifalar ijrosini ta'minlash, o'qituvchilarning uzluksiz kasbiy rivojlanishini qo'llab-quvvatlash va kasbiy mahoratini oshirish uchun shart-sharoitlar yaratish orqali umumiy o'rta ta'lim muassasalarida ta'lim sifatini yaxshilash maqsadida 2024-2025-o'quv yilidan boshlab umumiy o'rta ta'lim muassasalari o'qituvchilari uchun fanlar kesimida “Kasbiy rivojlanish kuni” va “Kasbiy rivojlanish soati” tadbirlari bosqichma-bosqich joriy etildi.

“Kasbiy rivojlanish kuni” – o'qituvchilarning kasbiy mahoratini oshirish, ijodiy ishlash va o'z bilimini muntazam boyitib borish, zamonaviy o'qitish metodikasi va axborot kommunikatsiya texnologiyalaridan unumli foydalanish ko'nikmalarini rivojlantirish uchun o'quv-seminar, trening, mahorat darslari va mustaqil ta'lim tadbirlari o'tkazilishi belgilangan haftaning muayyan kuni.

“Kasbiy rivojlanish soati” – kasbiy rivojlanish kunlarida tashkil etilgan o‘quvlarda o‘qituvchilar tomonidan o‘zlashtirilgan yangi bilim va ko‘nikmalarni o‘zlari faoliyat ko‘rsatayotgan umumta’lim maktablarida qo‘llashlarini tahlil qilish, ularga zarur metodik yordam ko‘rsatish, kasbiy rivojlanish uchun tavsiyalar berish, dars kuzatish, refleksiv amaliyot hamda maktab negizida malaka oshirish tadbirlari o‘tkaziladigan soatlar;

mentor-o‘qituvchilar – “Kasbiy rivojlanish kuni” va “Kasbiy rivojlanish soati” tadbirlarini tashkil etish uchun fanlar (yoki fanlar bloki) kesimida tanlab olingan yuqori malakali o‘qituvchilar;

ishtirokchilar – “Kasbiy rivojlanish kuni” va “Kasbiy rivojlanish soati” tadbirlariga jalb qilingan umumiy o‘rta ta’lim muassasalari fan o‘qituvchilari;

master-trenerlar – mentor-o‘qituvchilarga metodik jihatdan ko‘mak beruvchi malakali mutaxassislar; tayanch maktablar – “Kasbiy rivojlanish kuni” o‘quv mashg‘ulotlari o‘tkaziladigan umumiy o‘rta ta’lim muassasalari;

elektron qaydnoma – o‘qituvchilarning tayanch maktablardagi “Kasbiy rivojlanish kuni” va umumiy o‘rta ta’lim maktablaridagi “Kasbiy rivojlanish soati” tadbirlariga ishtirok etish davomati va faolligi qayd etiladigan ma’lumotlar bazasi;

ekspertlar guruhi – “Kasbiy rivojlanish kuni” va “Kasbiy rivojlanish soati” tadbirlari uchun dasturlar va o‘quv materiallarini ishlab chiqish bo‘yicha malakali pedagog va mutaxassislardan shakllantirilgan guruh;

koordinator – umumiy o‘rta ta’lim maktabi direktorining “Kasbiy rivojlanish soati” tadbirlarini tashkil etishga umumiy rahbarlik va muvofiqlashtirish vazifasi yuklatilgan o‘rinbosari;

yetakchi o‘qituvchi – “Kasbiy rivojlanish kuni” tadbirlarida ishtirok etadigan va umumiy o‘rta ta’lim maktablarida fanlar (yoki fanlar bloki) kesimida “Kasbiy rivojlanish soati” tadbirlarini tashkil etishga mas’ul bo‘lgan tajribali faol o‘qituvchi yoki fan metodika birlashmasi rahbari.

“Kasbiy rivojlanish kuni” va “Kasbiy rivojlanish soati” tadbirlarining **maqsadi** o‘qituvchilarga kasbiy mahoratini oshirish va metodik tayyorgarligini takomillashtirish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratishdan iborat.

“Kasbiy rivojlanish kuni” va “Kasbiy rivojlanish soati” tadbirlarining asosiy **vazifalari** quyidagilardan iborat:

Prezident va ixtisoslashtirilgan maktablarning ilg‘or tajribalarini umumiy o‘rta ta’lim muassasalariga joriy qilish;

o‘qituvchilarga zamonaviy pedagogik va innovatsion ta’lim texnologiyalarini o‘zlashtirish uchun sharoit yaratish;

o'qituvchilarning o'zi ustida mustaqil ishlashi va ilg'or pedagogik tajribalarni o'rganishini tashkil etish;

o'qituvchilarni fan va uni o'qitish metodikasiga doir yangiliklar bilan tanishtirish; o'qituvchilarga o'zaro tajriba almashish, shu jumladan, "Ustoz-shogird" tizimida hamkorlik qilish imkoniyatini yaratish;

o'qituvchilarning o'zaro dars kuzatishi, refleksiv amaliyoti hamda maktab negizida malaka oshirishi uchun imkoniyat yaratib berish.

O'qituvchilar orasida samarali hamkorlik, nafaqat o'z faoliyatlarini yaxshilashga, balki butun ta'lim muassasalarining rivojlanishiga ham katta ta'sir ko'rsatadi. Zamonaviy ta'lim tizimida o'qituvchilarning birgalikda ishlashi, o'z tajribalarini baham ko'rishi va o'zaro o'rganishlari juda muhimdir.

O'qituvchilar hamkorligi deganda, o'qituvchilarning o'zaro tajriba almashish, pedagogik yondashuvlar va metodlarni muhokama qilish, bir-biriga yordam berish va umumiy maqsadlar yo'lida birgalikda ishlash jarayoni tushuniladi. Bu jarayon, o'qituvchilarning o'z faoliyatlarini tahlil qilish, malakalarini oshirish va yangi pedagogik metodlarni o'zlashtirishlariga yordam beradi. O'qituvchilarning birgalikda ishlashi, o'qituvchilar uchun sifatli ta'lim taqdim etishga xizmat qiladi.

O'qituvchilarning hamkorlikda ishlashi kasbiy rivojlanishning samarali usuli hisoblanadi. Bunday hamkorlikning bir necha afzalliklari mavjud:

Tajriba almashish: O'qituvchilar o'z tajribalari bilan o'rtoqlashib, yangi pedagogik yondashuvlar va metodlarni sinab ko'rish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Bu o'qituvchilarga innovatsion uslublarni joriy etish, o'qituvchilarga samarali ta'lim berish uchun yangi g'oyalar va yechimlarni topish imkonini beradi.

Pedagogik ko'nikmalarni oshirish: O'qituvchilar o'zaro o'rganish jarayonida, bir-birining ishlash uslublarini kuzatib, ko'nikmalarini oshirishadi. Bu o'z-o'zini tahlil qilish va o'qitish usullarini yangilashga yordam beradi. Hamkorlik davomida o'qituvchilar o'z faoliyatlarida yuzaga kelgan muammolarni birgalikda hal etishga harakat qiladilar.

Motivatsiya va qo'llab-quvvatlash: O'qituvchilar o'zaro hamkorlikda bir-birini rag'batlantirib, o'z maqsadlariga erishishda bir-birini qo'llab-quvvatlaydilar. Bu o'qituvchining ishga bo'lgan motivatsiyasini oshiradi va yangi pedagogik yondashuvlarni qo'llashga undaydi.

Yangi pedagogik metodlar va texnologiyalarni joriy etish: Hamkorlik o'qituvchilarga yangi pedagogik texnologiyalarni o'z faoliyatiga qo'llash imkonini beradi. Masalan, digital texnologiyalarni, interaktiv darslarni yoki guruhda ishlashni o'zaro tajriba almashish orqali o'rganish mumkin. Bu ta'lim sifatini oshirishga yordam beradi.

O'qituvchilar hamkorligi turli shakllarda amalga oshirilishi mumkin. Ularning ba'zilari quyidagicha:

Pedagogik guruhlar: O'qituvchilar biror mavzu yoki yo'nalish bo'yicha guruhlar tuzib, birgalikda darslarni rejalashtiradilar, metodik tavsiyalar ishlab chiqadilar va o'zaro tajriba almashadilar. Bu guruhlar muayyan mavzu bo'yicha hamkorlik qiladilar, o'quvchilarga eng samarali yondashuvni topishga harakat qiladilar.

Master-klasslar va seminarlar: O'qituvchilar o'z bilim va tajribalari bilan o'rtoqlashish uchun seminarlar va master-klasslar tashkil etadilar. Bu, o'qituvchilarga yangi pedagogik usullarni o'rganish va amaliyotda qo'llash imkonini beradi.

Pedagogik ko'ngillilar: O'qituvchilar o'zaro maslahatlar berib, yangi pedagogik metodlar va yondashuvlarni joriy etishga ko'maklashadilar. O'qituvchilar o'zlarining professional muammolarini birgalikda hal qilishga harakat qiladilar.

Online hamkorlik: Yangi texnologiyalar yordamida o'qituvchilar virtual platformalarda hamkorlik qiladilar. Onlayn guruhlar, forumlar, vebinarlar orqali o'qituvchilar bir-biri bilan o'rtoqlashib, yangi yondashuvlar va metodlarni muhokama qilishadi.

O'qituvchilar orasida samarali hamkorlikni tashkil etishda quyidagi shartlar muhimdir:

Ochiq va samimiy muloqot: O'qituvchilar o'rtasida ishonchli va ochiq muloqot bo'lishi kerak. Fikr almashish, bir-birini tinglash va o'zaro fikr-mulohazalarni inobatga olish samarali hamkorlikni ta'minlaydi.

Hamkorlikda maqsadlar belgilash: O'qituvchilar hamkorlikni boshlashdan oldin umumiy maqsadlar va vazifalarni belgilab olishlari zarur. Har bir o'qituvchi o'z rolini tushunib, aniq maqsad sari intilish kerak.

Vaqtни samarali boshqarish: O'qituvchilar orasida samarali hamkorlikni tashkil etish uchun vaqtни yaxshi rejalashtirish zarur. O'qituvchilar darslardan tashqari, qo'shimcha vaqt ajratib, hamkorlik qilishlari mumkin.

O'zaro hurmat va yordam: Hamkorlikda ishtirok etayotgan o'qituvchilar bir-birining fikriga hurmat bilan yondoshuvchi, yordam ko'rsatishga tayyor bo'lishlari zarur. Bu o'zaro ishonchni oshiradi va hamkorlikni muvaffaqiyatli amalga oshirishga yordam beradi.

Kasbiy rivojlanishda o'qituvchilar hamkorligi — bu ta'lim sifatini oshirishning muhim vositasidir. O'qituvchilar o'zaro tajriba almashish, yangi pedagogik yondashuvlar o'rganish va umumiy maqsadlar yo'lida birgalikda ishlash orqali nafaqat o'z malakalarini oshirishadi, balki butun ta'lim muassasasining rivojlanishiga hissa qo'shadilar. Samarali

hamkorlik ta'lim jarayonini yanada yuqori darajaga ko'tarishga yordam beradi va o'quvchilarga sifatli ta'lim berish imkoniyatini yaratadi.

3. O'z ustida ishlash rejasini ishlab chiqish.

Har bir o'qituvchi, o'zining pedagogik faoliyatini yanada yaxshilash, yangi metodlarni o'zlashtirish va ta'lim sifatini oshirish yo'lida o'z ustida ishlashni doimiy ravishda davom ettirishi zarur. Bunday ishlar faqat o'qituvchining o'zini rivojlantirishga yordam bermaydi, balki butun ta'lim tizimining samaradorligini oshirishga ham hissa qo'shadi.

O'z ustida ishlashning ahamiyati

O'z ustida ishlash o'qituvchining o'z malakasini oshirish va kasbiy rivojlanishining asosiy qismidir. Bu jarayon quyidagi afzalliklarga ega:

Kasbiy o'sish: O'qituvchilar o'z faoliyatlarini tahlil qilish, metodik yondashuvlarni yangilash va yangi pedagogik texnologiyalarni o'rganish orqali o'z malakalarini oshiradilar.

Innovatsion yondashuvlar: O'z ustida ishlash, o'qituvchiga innovatsion pedagogik metodlarni o'zlashtirish, o'quvchilarning ehtiyojlariga moslashish va ta'lim jarayonini samarali tashkil etish imkonini beradi.

Sifatli ta'lim: O'qituvchilar o'zlarini takomillashtirgan sari, ular o'quvchilarga sifatli ta'lim berish imkoniyatini kengaytiradilar. O'quvchilarning muvaffaqiyatini oshirishda o'qituvchining doimiy rivojlanishi katta rol o'ynaydi.

2. O'z ustida ishlash rejasining tuzilishi

O'z ustida ishlash rejasini tuzishda o'qituvchilar quyidagi bosqichlarga e'tibor berishlari kerak:

a. Ma'lumotlarni tahlil qilish

Reja tuzishdan oldin, o'qituvchi o'zining hozirgi kasbiy darajasini tahlil qilishi zarur. Bu jarayonda o'qituvchi quyidagilarni o'rganishi kerak:

O'z pedagogik faoliyatini baholash: Darslar, metodik yondashuvlar, o'quvchilarga bo'lgan yondoshuvlar va ta'lim dagi samaradorlikni tahlil qilish.

Kamchiliklarni aniqlash: O'qituvchi o'zining kuchli tomonlari bilan birga, zaif tomonlarini ham aniqlab olishga harakat qilishi kerak. Bu jarayon, kelajakda o'zini rivojlantirish uchun muhim ma'lumot beradi.

O'quvchilarning fikrini olish: O'quvchilardan darslar haqida fikr-mulohaza olish, ularning o'qish uslubiga bo'lgan munosabatini tushunish.

b. Maqsadlar qo'yish

O‘z ustida ishlash uchun aniq va o‘lchovli maqsadlar belgilash juda muhimdir. Maqsadlar quyidagi mezonlarga mos bo‘lishi kerak:

Aniq: O‘qituvchi nima qilishni istayotganini aniq ifodalashi kerak. Masalan, “Yangi metodlarni o‘rganish” yoki “O‘quvchilarning o‘qish motivatsiyasini oshirish”.

O‘lchovli: Maqsadlar o‘lchovli bo‘lishi kerak, ya’ni qanday qilib o‘zgarishlar kiritilishini va ularning qanday natijalarga olib kelishini aniqlash mumkin bo‘lishi zarur.

Rejalashtirilgan va vaqtli: Maqsadlar belgilangan muddat ichida amalga oshirilishi lozim. Rejaning har bir qadamiga vaqt ajratilishi kerak.

c. Rivojlanish yo‘nalishlarini aniqlash

O‘z ustida ishlash rejasini tuzishda o‘qituvchi o‘zining rivojlanish yo‘nalishlarini aniqlashi kerak. Bu yo‘nalishlar quyidagilarni o‘z ichiga olishi mumkin:

Pedagogik metodlar: Yangi pedagogik metodlarni o‘rganish, dars jarayonida innovatsion yondashuvlarni qo‘llash, o‘quvchilarning ehtiyojlariga moslashish.

Texnologiyalar: Ta’lim da zamonaviy texnologiyalarni, masalan, onlayn ta’lim platformalari, interaktiv ta’lim vositalarini o‘rganish va qo‘llash.

O‘quvchilarga bo‘lgan yondashuv: O‘quvchilarning o‘ziga xos xususiyatlari va ehtiyojlarini hisobga olish, individual yondashuvlarni joriy etish.

Shaxsiy rivojlanish: O‘zining shaxsiy va professional rivojlanishi uchun malaka oshirish kurslariga qatnashish, konferensiyalar, seminarlar va master-klasslarda ishtirok etish.

d. Amaliyotga joriy etish va natijalarni tahlil qilish

Reja tuzish va maqsadlarni belgilashdan so‘ng, ularni amalda qo‘llash muhimdir. Bu bosqichda o‘qituvchi o‘z rejasini amalga oshirish uchun:

Yangi metodlarni amaliyotda sinab ko‘rish.

O‘quvchilar bilan ishlash usullarini o‘zgartirish va samaradorligini kuzatish.

Natijalarni baholash va zarurat tug‘ilganda o‘zgarishlar kiritish.

Amaliyotdan olingan natijalar o‘qituvchining o‘z ustida ishlashini baholashga yordam beradi. Bu jarayonda o‘qituvchi o‘z faoliyatining samaradorligini tahlil qiladi va kelajakda amalga oshirishi kerak bo‘lgan o‘zgarishlarni aniqlaydi.

e. O‘zini-o‘zi baholash

O‘z ustida ishlash rejasining yakuniy qismida o‘qituvchi o‘zini-o‘zi baholashni amalga oshirishi kerak. Bu baholash quyidagi savollarga javob berishga asoslanadi:

O‘zimning pedagogik faoliyatimda qanday o‘zgarishlar kiritdim?

Qaysi metodlar samarali bo‘ldi?

O‘quvchilarning o‘zlashtirish darajasi qanday o‘zgardi?

O‘z ustimda ishlashni davom ettirish uchun qanday yangi maqsadlar belgilashim kerak?

O‘z ustida ishlash rejasini tuzish o‘qituvchining kasbiy rivojlanishini ta'minlash uchun zaruriy bosqichdir. Bu jarayon o‘qituvchining o‘z faoliyatini tahlil qilish, samarali metodlarni o‘rganish, o‘quvchilarga individual yondashuvni joriy etish va doimiy rivojlanishni ta'minlashga xizmat qiladi. Reja tuzish va unga rioya qilish orqali o‘qituvchilar o‘zlarining pedagogik faoliyatlarini yanada takomillashtiradilar va o‘quvchilarga yanada sifatli ta’lim berish imkoniyatiga ega bo‘ladilar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Maktabgacha va maktab ta’limi vazirining 2024-yil 7-avgustdagi 246-son buyrug‘i.

2. Azizxo‘jayeva N.N. – “Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat”

O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg‘armasi nashriyoti : 2006

3. Omonov H.T., Xo‘jayev N.X., Madyarova S.A., Eshchonov E.U. – “Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat”

4. Tolipov O‘., Ro‘ziyeva D. – “Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat” Innovatsiya-Ziyo-2019

5. Sayidahmedov N.S., Indiaminov N.N. – “Pedagogik mahorat va pedagogik texnologiya” Fan va texnologiya- 2014

6. Tojiyev M., Ziyamuxamedov B. – “Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat” Tafakkur-Bo‘stoni- 2012

3.1. “LOGOPEDIYA FANINING NAZARIY VA METODOLOGIK ASOSLARI”

1-mavzu: Logopediya fanining umumiy masalalari

Reja:

1. Logopediya fanining maqsadi, vazifalari
2. Logopediyaning ahamiyati
3. Logopediyaning boshqa fanlar bilan aloqasi
4. Logopediya fanining metodologik asoslari.

Fan sifatida logopediyaning tamoyil va metodlari

	III. Fanni o‘qitishda zamonaviy yondashuvlar				
O‘quv bloki:					
O‘quv modul:	3.1. “Logopediya fanining nazariy va metodologik asoslari”				
Mavzu:	Logopediya fanining umumiy masalalari				
Davomiyligi:	80 daqiqa				
Mashg‘ulotning maqsadi:	<ul style="list-style-type: none"> - Shaxsiylashtirilgan o‘qitishni ta'minlash - Ta'lim samaradorligini oshirish - Logopediya fanining nazariy va amaliy asoslari bilan tanishtirish - Zamonaviy texnologiyalar yordamida bilimlarni mustahkamlash 				
Mashg‘ulot bosqichlari	Faoliyat tavsifi	Vaqt (daq.)	Metodlar	Zarur jihozlar	Kutilayotgan natija
1. Tashkiliy qism	Salomlashish Maqsad va reja bilan	5	Suhbat, tushuntirish	1-slayd	Ishtirokchilar diqqatini jamlaydi

	tanishtirish Mavzuning dolzarbligini tushuntirish				va mashgʻulot ga tayyor boʻladi
2. Motivatsiya	Muammoli savol yoki video lavha Logopediya fanining ahamiyati haqida suhbat	5	Muammoli vaziyat, suhbat	-	Mavzuga nisbatan qiziqish uygʻonadi
3. Nazariy qism	Logopediya fanining predmeti, maqsadi va vazifalari Nutq buzilishlarinin g turlari Tashxis qoʻyish va baholash usullari	15	Taqdimot, tushuntiris h	2–4-slaydlar, namuna holatlar	Nazariy bilimlar shakllanadi
4. Amaliy mashgʻulot	Holatlarni tahlil qilish Logopedik materiallar bilan ishlash Raqamli vositalar: Otsimo, Speech Blubs	30	Guruhiy ish, tajriba asosida oʻrganish	5–8-slaydlar, planshet/telefo n	Ishtirokchil ar amaliy koʻnikmala r hosil qiladi

5. Tahlil va muhokama	Guruhlar chiqishlari Muhokama va savol-javob	15	Tahlil, muhokama, savol-javob	-	Bilimlar mustahkam lanadi
6. Refleksiya	“Men nimani bildim?” usuli Shaxsiy yondashuvlarni tahlil qilish	5	Refleksiya usullari	-	O‘qituvchilar o‘z o‘rganishlarini umumlashtiradi
7. Yakunlash va baholash	Mashg‘ulotni yakunlash Tavsiyalar va uyga vazifa	5	Suhbat	-	Mashg‘ulotdan qoniqish bilan chiqadi

Logopediya – nutq buzilishlari haqidagi maxsus ta’lim va tarbiya vositasida nutq buzilishlarini o‘rganish, tuzatish va oldini olish haqidagi pedagogik fandır. Logopediya nutq faoliyati buzilishining sabablari, mexanizmlari, alomatlari, oqimlari tarkibini o‘rganadi. Shuning uchun uni maxsus pedagogika sirasiga qo‘shadilar.

«Logopediya» termini grekcha *logos* (so‘z, nutq), *peydeo* (tarbiyalayman, o‘qitaman) so‘zlardan tashkil topgan bo‘lib, tarjimada to‘g‘ri «nutqni tarbiyalash» ma’nosini anglatadi.

Fan sifatida logopediya nutq nuqsonini tuzatish, nutqiy faoliyati zaiflashgan shaxslarni o‘qitish va tarbiyalash jarayoni hisoblanadi. Logopediyani o‘rganish ob’ekti – nutq nuqsoniga ega bo‘lgan shaxs. Adabiy tilda qabul qilingan nutq normasidan biroz bo‘lsa ham chetga chiqish – bu nutq nuqsoni deb hisoblanadi.

Zamonaviy logopediya strukturasi maktabgacha yoshli, maktab bolalar logopediyasi, o‘smirlar va katta yoshdagilar logopediyasiga bo‘linadi.

Logopediyaning asosiy maqsadi nutqida nuqsoni bor shaxslarni o‘qitish, tarbiyalash va qayta tarbiyalashning ilmiy asoslangan tizimini ishlab chiqish, Shuningdek, nutq nuqsonining oldini olishdan iboratdir. Logopediya fani optimizm va chuqur insonparvarlik bilan yo‘g‘rilgandır. U nutqida nuqsoni bor bolalarning shaxs sifatida har tomonlama rivojlanishi uchun qulay imkoniyatlar yaratib beradi.

I.P. Pavlovning birinchi va ikkinchi signal sistemalari orasidagi o'zaro ta'sir haqidagi, shartli reflektorlik aloqalarining shakllanish qoidalari haqidagi nazariyalari, P.K. Anoxinning funksional tizimlar haqidagi ta'limoti, ruhiy funksiyalarni dinamik tarzda cheklash haqidagi ta'limot (I.M. Sechenov, I.P. Pavlov, A.R. Luriya) va nutq faoliyatining zamonaviy neyropsixolingvistik nazariyalari haqidagi ta'limot logopediyaning tabiiy-ilmiy, psixofiziologik asosidir.

I.P. Pavlov ta'limotiga muvofiq nuqt bosh miyaning murakkab psixologik funksiyasini, uning ikkinchi signal tizimini o'zida namoyon etadi. Bu esa signallarning signali sanaladi. Birinchi va ikkinchi signal tizimlari bir-biri bilan uzviy bog'langandir. Ikkinchi signal tizimi birinchi tizim asosida shakllanadi. Ammo keyinchalik ikkinchi signal tizimining birinchi signal tizimiga tartibga soluvchi ta'siri namoyon bo'ladi. So'z alohida xususiyatning signali, umumlashtirish, mavhumlashtirish qurolidir. Birinchi va ikkinchi signal tizimlari orasidagi o'zaro murakkab aloqalarni hisobga olish nutq buzilishini tuzatish, buzilgan nutq va nutqsiz funksiyalarning o'rnini bosish ustida samarali logopedik ish olib borish uchun imkoniyat yaratadi.

Logopediya fanining quyidagi vazifalarini ajratib ko'rsatish mumkin:

1. Nutq buzilishining turli shakllarida nutq faoliyatining ontogenezini o'rganish.
2. Nutq buzilishlarining keng tarqalganligi, alomatleri va darajalarini aniqlash.
3. Nutqiy faoliyati buzilgan bolalarning o'z-o'zidan va biror maqsadga qaratilgan rivojlanish dinamikasini, Shuningdek, nutqiy zaiflikni ularning shaxs sifatida yetishuviga, ruhiy rivojlanishiga, turli ko'rinishdagi faoliyatlarini namoyon qilishga, o'zlarini tutishlariga ta'sirini aniqlash.
4. Rivojlanishida turli xil farqlar bo'lgan bolalarda (eshitish, ko'rish, fikrlash qobiliyatining hamda tayanch harakat apparatining buzilishi hollarida) nutqning shakllanishi va nutq buzilishlari xususiyatini o'rganish.
5. Nutq buzilishining kelib chiqish sabablari, mexanizmlari, tuzilishi va alomatlarini aniqlash.
6. Nutq buzilishlarining pedagogik tashxisi, metodlarini ishlab chiqish.
7. Nutq buzilishlarini tartibga solish.
8. Nutq buzilishini bartaraf etish tamoyillari, differensiyalashgan metodlari va vositalarini ishlab chiqish.
9. Nutq buzilishining oldini olish metodlarini takomillashtirish.
10. Logopedik yordamni tashkil etish masalalarini ishlab chiqish.

Logopediyaning yuqorida ko'rsatilgan vazifalarida uning ham nazariy, ham amaliy yo'nalishlari belgilab berilgandir. Uning nazariy tomoni – nutq buzilishlarini o'rganish,

hamda ularning oldini olish, aniqlash va tuzatishning ilmiy asoslangan metodlarini ishlab chiqishdan iborat. Amaliy tomoni – nutq buzilishining oldini olish, aniqlash va bartaraf etishni o‘z ichiga oladi. Logopediyaning nazariy va amaliy vazifalari bir-biriga chambarchas bog‘langandir.

Qo‘yilgan vazifalarni hal etish uchun quyidagilarni amalga oshirish kerak:

1) fanlararo aloqalardan foydalanish va nutq hamda undagi nuqsonlarni o‘rganuvchi ko‘plab mutaxassislar (psixologlar, neyropsixologlar, neyrofiziologlar, tilshunoslilar, pedagoglar, turli ixtisosdagi vrachlar va boshqa kishilar)ni hamkorlikda ish olib borishga jalb etish;

2) nazariya sohasidagi yangiliklarni amaliyotga tezroq tatbiq etish uchun fan va amaliyot o‘rtasidagi aloqalarni, nazariy va amaliy muassasalar orasidagi hamkorlikni ta‘minlash;

3) nutqning buzilishini o‘z vaqtida aniqlash va bartaraf etish tamoyillarini amalga oshirish;

4) nutq buzilishining oldini olish uchun aholi o‘rtasida logopedik bilimlar targ‘ibotini olib borish.

Yuqoridagi vazifalarning bajarilishi logopediyaning ta‘sir kuchini belgilaydi.

Logopedik ta‘sir etishning asosiy yo‘nalishi nutqning rivojlanishi, nuqsonli nutqni tuzatish va nuqsonlarning oldini olishdan iborat. Logopedik ish jarayonida sezuvchanlik qobiliyatini rivojlantirish; uni harakatga keltiruvchi kuch, ayniqsa, nutqqa ta‘sir etuvchi harakatlarni bilish, ayniqsa, tafakkur faoliyatini, xotira, diqqat jarayonlarini rivojlantirish; Shuningdek, ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish, yaxshilash bilan bir vaqtda bola shaxsini tarkib toptirish; ijtimoiy muhitga ta‘sir etish nazarda tutiladi.

Logopedik jarayonni tashkil etish nutq buzilishini to‘g‘rilash bilan bir qatorda psixofizik nuqsonlarni ham tugatish yoki yengillatish uchun sharoit yaratadi. U pedagogik ta‘sir qilishning muhim maqsadi bo‘lgan shaxsni har tomonlama kamol toptirish imkonini beradi.

Logopediya fan sifatida muhim nazariy va amaliy ahamiyatga egadir. U tilning, nutqning ijtimoiy mohiyati, bolaning nutqi, tafakkuri va butun ruhiy faoliyatning chambarchas bog‘liqligi bilan belgilanadi.

Nutq vazifasi insonning muhim ruhiy vazifalaridan biri hisoblanadi.

Nutq rivojlanishi jarayonida bilish faoliyatining oliy shakllari, tafakkur qobiliyatlari shakllanadi. So‘zning ahamiyati o‘z-o‘zidan umumlashtiruvchi hisoblanadi va shu munosabat bilan o‘zida nafaqat nutq birligini, balki tafakkur birligini ham namoyon qiladi. Ular aynan o‘xshash emas va ma‘lum darajada bir-biriga bog‘liq

bo'lmagan holda paydo bo'ladi. Lekin bolaning ruhiy rivojlanishi jarayonida murakkab, sifat jihatdan yangi birlik nutqiy tafakkur, nutqiy fikrlash faoliyati paydo bo'ladi.

Nutqiy muomala qobiliyatini o'zlashtirish o'ziga xos insoniy, ijtimoiy aloqalar uchun zamin hozirlaydi. U tufayli bolaning atrof-muhit haqidagi tasavvurlari shakllandi va oydinlashadi, uni aks ettirish shakllari takomillashadi.

Bolaning nutqni o'zlashtirishi uning xatti-harakatlarini anglash, rejalashtirish va tartibga solishga imkon beradi. Nutqiy muomala faoliyatning turli shakllarini rivojlantirish va jamoa mehnatida ishtirok etish uchun muhim shart-sharoitlar yaratadi.

U yoki bu darajadagi nutq buzilishlari (nutq buzilishlarining xususiyatiga bog'liq holda) bolaning barcha ruhiy rivojlanishlariga salbiy ta'sir etadi, uning faoliyatida, yurish-turishida aks etadi. Og'ir nutqiy buzilishlar aqliy rivojlanishga, ayniqsa, bilish faoliyati oliy darajalarining shakllanishiga ta'sir etishi mumkin. Bu nutq va tafakkurning chambarchas bog'liqligi, ijtimoiy, jumladan nutqiy aloqalarning cheklanganligi bilan bog'langandir. Bu jarayonda bolaning atrof-muhitni idrok etishi amalga oshadi.

Nutq buzilishi, nutqiy muomalaning cheklanganligi bola shaxsining shakllanishiga salbiy ta'sir ko'rsatishi, aslida bo'lmagan ruhiy buzilishlarni, hissiy-irodaviy sohaning o'ziga xos xususiyatlarini keltirib chiqarishi, uning xarakteridagi salbiy fazilatlar (tortinchoqlik, qat'iyatsizlik, odamovilik, salbiylik, nomukammallik tuyg'usi)ning rivojlanishi uchun yo'l ochib berishi mumkin.

Bularning barchasi savodxonlikni egallashga, umuman o'zlashtirishga, kasb tanlashga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Demak, logopediya fanining ahamiyati bolaning nutqiy buzilishini bartaraf etish, shu bilan birga uning mukammal, har tomonlama rivojlanishini ta'minlashdan iboratdir.

Logopediya boshqa fanlar bilan chambarchas bog'langandir. SHaxsga har tomonlama ta'sir ko'rsatish, nutq buzilishini bartaraf etish va oldini olish bilan omilkorona shug'ullanish uchun nutqdagi nuqsonlarning belgilarini, ularning etiologiyasi, mexanizmlari, nutq faoliyati buzilishi tarkibidagi nutqiy va nutqsiz belgilar munosabatlarini bilish kerak. Bu logopediyaning boshqa fanlar bilan bo'ladigan aloqasini belgilaydi.

Tizimlar ichidagi va tizimlararo aloqalar bor. Tizim ichidagi aloqalarga pedagogika hamda maxsus pedagogikaning turli sohalari: surdopedagogika, tiflopedagogika, oligofrenpedagogika, umumiy va maxsus psixologiya bilan bo'ladigan aloqalari kiradi. Tizimlararo aloqalarga esa tibbiy-biologik va tilshunoslik fanlari o'rtasidagi aloqalar kiradi.

Logopediya umumiy anatomiya va fiziologiya, nutq mexanizmlari, nutq jarayonining bosh miyada tashkil etilishi haqidagi, nutq faoliyatida ishtirok etadigan analizatorlarning qurilishi va harakatga kelishi haqidagi bilimlardan foydalanadi.

Nutq buzilishi mexanizmlarini tushunish tuzatish jarayoni qonuniyatlarini aniqlash uchun oliy ruhiy funksiyalarning dinamik lokalizatsiyalanishi to'g'risidagi, nutqning ongda shakllanishi borasidagi bilimlarni egallash kerak bo'ladi.

Nutq murakkab funksional jarayondir. Uning asosida muloqot jara-yonidagi til belgisi tartiblaridan qo'llanish yotadi. Tilning murakkab tizimi uzoq muddatli ijtimoiy-tarixiy rivojlanish mahsuli bo'lib, u bola tomonidan nisbatan qisqa muddatlarda o'zlashtirib olinadi.

Nutqiy tizim bosh miya a'zolarining faoliyatiga asoslanadi. Ulardan har biri nutq faoliyatining o'ziga xos vazifasini bajaradi.

A.R. Luriya miya faoliyatini uchta funksional blokka ajratadi.

Birinchi blok – bosh miya po'stlog'i osti (yuqori stvol va limbik oblasts) haqidagi bilimlarni o'z ichiga oladi. U bosh miya qatlami tonusining normalligi va uning tetiklik holatini ta'minlaydi.

Ikkinchi blok – orqamiya qatlami katta yarimsharlari bo'laklarini o'z ichiga oladi, tashqi dunyodan olingan sezgi axborotlarini qabul qiladi, qayta ishlaydi va saqlaydi. U bilish (gnostik) jarayonini amalga oshiradigan asosiy miya apparati hisoblanadi.

Uning tuzilishi birlamchi, ikkilamchi va uchlamchi doiralarga ajraladi. Birlamchi doira – miya qatlamining proeksion doiralaridir, uning neyronlari juda ham yuqori darajada o'ziga xosligi bilan ajralib turadi. Ularda alohida sezgi a'zolaridan sezgi axborotlarini qabul qilish hodisasi yuz beradi.

Miya qatlami apparatlarining birlamchi doiralari ustidan ikkilamchi doiralar qurilgandir. Ular birlamchi doira orqali olingan qo'zg'alishlarni tahlil qiladi. Ikkilamchi doiralar birlamchi doiralar kabi, o'zining ixtisosiy moddalligi (ko'rish, eshitish va boshqa doiralar)ni saqlaydi. Birlamchi va ikkilamchi doiralar u yoki bu analizator (ko'rish, eshitish va boshqalar)ning bosh miya qatlami birikmasini o'zida namoyon etadi.

Uchlamchi doiralar analizatorlarning miya qatlami bo'linmalarini o'zgartirish doiralari hisoblanadi. Ular turli moddallikda olingan sezgi axborotlarini tahlil, sintez, integratsiya qilish vazifasini o'taydi. Ularning faoliyati asosida sintezlarning beqaror va tashqi darajasidan simvolik darajaga, e'tiborini qaratish munosabatlari, murakkab logik-grammatik so'zlar qurilishi haqidagi bilimlar bilan ish ko'rishga o'tish sodir bo'ladi.

Uchinchi blok katta yarim sharlar qobig'ining oldingi bo'limlari (motor, motor oldi va old frontal soha) doirani o'z ichiga oladi. Bu blok inson faoliyatini rejalashtirish, moslashtirish va nazorat qilishni ta'minlaydi. U, Shuningdek, miya qobig'i ostidagi a'zolar faoliyati barcha tizimlarning tonusi va tetik holatini ular faoliyati oldiga qo'yilgan vazifalarga muvofiq moslashtirishni amalga oshiradi.

Nutq faoliyati barcha bloklarning birgalikda ishlashi natijasida vujudga keladi. SHu bilan birga har bir blok nutq jarayonida alohida, maxsus o'ziga xos xususiyati bilan ishtirok etadi.

Nutqning akustik belgilarini ajratib ko'rsatish va differensiyalash nutq-eshitish analizatori kortikal apparatlarning analitik-sintetik faoliyati bilan ta'minlanadi. Bunga miya qobig'i markaziy va old motor quyi bo'linmalari sohasi bilan bog'liq bo'lgan bosh miya qobig'i (Vernike doirasi)ning so'l yuqori ikkilamchi qismlari kiradi.

Nutq aktining artikulyatsiyalashuvi, motor tashkil etilishi jarayoni nutq apparati muskullarining murakkab tuzatuv ishini maxsus muvofiqlashtirish asosida amalga oshiriladi. Nutq aktining motor quyi yig'indisi markaziy qismlarning ikkilamchi bo'limlari (kinestetik apparat) va chap o'ram qismining quyi bo'limlari (kinetik apparat) bilan ta'minlanadi. Markaziy qismda nutq apparati muskullaridan yuboriladigan kinestetik sezgilar analizi sodir bo'ladi. O'ram qismida esa nutq aktining motor dasturi tashkil etiladi, qator nerv impulslari, bir harakatdan ikkinchi harakatga yengil o'tish imkoniyatini ta'minlovchi kinestatik modellar yaratiladi.

Nutq birliklarini tanlanish va ularning kompensatsiyalashuvi, ma'noning nutq ko'rinishiga aylanish jarayoni bosh miya qobig'ining eng yuqori darajada shakllanishidir. U, ya'ni nutq bosh suyagi old va ustki qismi uchlamchi bo'linmalarining aralashuvisiz hosil bo'lmaydi. Bosh miya qobig'ining uchlamchi bo'limlari bir tekisda qabul qilinadigan akustik-motor axborotlarining fikrlash sxemasi va obrazlariga o'tkazilishini ta'minlaydi. Miya qobig'ining ustki qismida, Shuningdek, keng aloqalarni anglatuvchi sxema ham shakllanadi. Yozma nutq jarayonida ham bosh miya qobig'ining ensa va ensa-tepa qismlarining turli bo'limlari ishtirok etadi.

Shunday qilib, nutq jarayonida bosh miya qobig'ining turli qismlari turlicha ishtirok etadi. Bosh miya qobig'i qaysidir qismining jarohatlanishi nutq faoliyati buzilishining o'ziga xos alomatlariga olib keladi. Nutq jarayonining miyada amalga oshishi haqidagi ma'lumotlar nutq faoliyati buzilishining etilogiyasi va mexanizmlari to'g'risidagi tasavvurlarni aniqlashtirishga imkon beradi. Bu ma'lumotlar bosh miyaning lokal jarohatlanishidagi nutq buzilishlarining turli shakllarini (afaziya) differensial

diagnostikasi uchun juda muhim bo'lib, bemorlar nutqini tiklash ustida samarali logopedik ish olib borish imkonini beradi.

Logopediya **otorinolaringologiya, nevropotologiya, psixopatologiya, oligofreniya klinikasi, pediatriya** bilanuzviy bog'langandir. Jumladan, nutq va eshitish a'zolarining patologiyasi (masalan, tovush buzilishida) nafaqat buzilishlar etilogiyasini aniqlashga, balki tibbiy ta'sir ko'rsatish bilan bo'ladigan logopedik ishlarni to'g'ri qo'shib olib borish uchun ham imkon beradi. Masalan, tovushning buzilishi qisman hiqildoq va tovush burishiqlari (g'urralar, tugunchalar, papillomalar, tovush burmalarining chandiqa aylanishi va boshqalar) ning turli organik jarohatlanishidan hosil bo'lishi mumkin. Bunday hollardagi tovush buzilishining tovush apparati fiziologik ishini normallashtirmay turib davolash mumkin emas. Bu dori-darmon, jarrohlik, fizioterapiya, psixoterapiya uslubida ta'sir etish bilan ta'minlanadi.

Nutq buzilishining ko'pgina turlari markaziy asab tizimining organik shikastlanishi bilan bog'liq bo'lib, u logoped va nevropatolog-vrach yoki psixonevrologning hamkorlikda ishlashi bilan aniqlanishi mumkin. Nutq buzilishi hollarida ruhiy faoliyatning turli buzilishlari: ruhiy rivojlanishda orqada qolish, o'zini tutish va his-hayajon hollaridagi buzilishlar, diqqat-e'tibor, xotira, aqliy faoliyat buzilishlari ko'zga tashlanishi mumkin. Nutq buzilishlarini ularning paydo bo'lish mexanizmlari tahlili, markaziy asab tizimi buzilishlari bilan bog'liq bo'lgan, birlamchi va ikkilamchi ruhiy faoliyati ishlarining hammasi psixonevrolog-vrachning xizmat doirasiga kiradi. Psixonevrolog-vrach bolaning aqliy jihati haqida xulosa chiqaradi, nutqiy kamchiligini tibbiy jihatdan aniqlaydi, talab etiladigan davo choralarini qo'llaydi.

Nutq buzilishining ko'pgina ko'rinishlari miya rivojlanishining barvaqt sekinlashuvi bilan bog'liq. Bunday hollarda logopedik ish markaziy asab tizimini maxsus dori-darmonlar bilan davolash orqaligina samara berishi mumkin. Bunday davoni psixonevrolog-vrach belgilaydi. Ayrim paytlarda nutq buzilishlari his-hayajonli qo'zg'olishning kuchayishi natijasida sodir bo'ladigan harakatdagi notinchlik bilan qo'shiladi. Bunda bola maxsus davolangunga qadar logopedning ishi besamara bo'laveradi.

Nutqning alohida ko'rinishdagi buzilishlariga, masalan, duduqlanishning ayrim turlari, mutizmga yoki keskin ruhiy iztiroblar – qo'rqish, hayajon, ko'nikkan muhitning almashinishi (yaqin kishilaridan ayrilish) va boshqalar sabab bo'lishi mumkin. Ularning paydo bo'lish vaqtida bola tegishli kun tartibi va davoga muhtoj bo'ladi; faqat psixonevrolog-vrach va logopedning hamkorlikda ish olib borishi uning sog'ayib ketishiga zamin hozirlaydi. Bu ma'lumotlarning hammasi Shundan dalolat beradiki,

logopediyapedagogik fan hisoblangani bilan u o'z oldidagi vazifalarini faqat tibbiyot fanlari va avvalo, nevropatologiya hamda bolalar psixologiyasi yordamida muvaffaqiyatli bajarishi mumkin.

Anomal bolalarni, shu jumladan, nutqi buzilgan bolalarni ham o'qitish va tarbiyalash nazariyasi asab tizimi tuzilishi, uning rivojlanish xususiyatlari va vazifalari haqidagi bilimlar asosiga quriladi.

Logoped nutq buzilishining nevrologik asoslarini bilishi, bolalar psixopatologiyasi masalalarini tushunishi kerak. Unda oligofreniya va ruhiy rivojlanishning tormozlanishi, harakat va his-hayajonli buzilishlarda namoyon bo'ladigan, bolalardagi ruhiy buzilishlarning eng ko'p uchraydigan shakllari haqida ham tasavvur bo'lishi lozim. Bu bilimlar unga nutq buzilishining sabablarini to'g'ri aniqlashda, tuzatishning samarali metodlarini tanlashda, bolani o'qitish va tarbiyalash hamda uning nuqsonli rivojlanishini oldini olishda yordam beradi.

Nevropatologiya, psixologiya, oligofreniya klinikasi, eshitish, ko'rish, nutq a'zolari patologiyasi bilan aloqada bo'lish nutq buzilishini farq qilgan holda tashxis qilish uchun zarurdir. Shundan kelib chiqadigan bo'lsak, sensor alaliya va eshitishning pasaygan hollaridagi nutq buzilishlarini aniqlash, eshitish faoliyatini chuqur tekshirishni talab qiladi; oligofreniya va alaliya hollaridagi nutq buzilishlarini belgilash ruhiy va sensomotor rivojlanish xususiyatlarini, intellektning ahvolini aniqlashsiz bo'lmaydi.

Tibbiyot fanlaridan ma'lumotlar logopedga nutq buzilishining mexanizmlari, etilogiyasini o'rganishga to'g'ri yondashish uchun yordam beradi, nutq buzilishlarining turli ko'rinishlarini bartaraf etishda diagnostika va differensiyalashgan logopedik ta'sir etish masalalarini to'g'ri hal etish imkonini yaratadi. Bolalarni turli tipdagi maxsus muassasalarga to'g'ri tanlash ham tashxis qo'yishga bog'liqdir.

Logopediya tilshunoslik va psixolingvistika bilan uzviy bog'langan. Nutq tillar birligining turli darajasi va ularning amal qilish qoidalaridan foydalanishni ham nazarda tutadi. Ular har xil buzilishlarda turlicha buzilishi mumkin. Bolaning til normalarini o'zlashtirib olish qonunlari va izchilligini bilish logopedik xulosalarni aniqlashtirishga yordam beradi, logopedik ta'sir etish tizimlarini ishlab chiqish uchun zarur bo'ladi.

Zamonaviy logopediyaning tizimli nutq buzilishini o'rganish va bartaraf etishda L.S. Vigodskiy, A.R. Luriya, A. Leont'evning nutq faoliyatining murakkab tuzilishi, idrok jarayonlari va nutq aytish samarasi haqidagi ta'limotiga asoslanuvchi psixolingvistika ma'lumotlari keng qo'llaniladi.

Nutqni idrok etish va uning samaralari turli operatsiyalarni qamrab oladigan, murakkab ierarxik qurilishga ega bo'lgan ko'p darajali jarayonlardan iboratdir. Nuqt hosil

bo'lish jarayonining har bir darajasi, har bir operatsiyasi o'zining lug'atiga, birliklarni birlashtirish sintaksisiga ega.

Nutq buzilishlarini o'rganishda nutq hosil bo'lish operatsiyalaridan qaysi biri buzilganligini aniqlash muhimdir. Logopediyada A.S. Vigotskiy, A. Leontev, T.V.Ryabova tomonidan ishlab chiqilgan nutq hosil bo'lish modellaridan foydalaniladi.

A.S. Vigotskiy fikr bilan so'z oralig'idagi munosabatni fikrdan so'zga va aksincha, harakat jarayoni deb qarar, harakatning quyidagi jihatlarini ajratib ko'rsatar edi: motiv-fikr-ichki nutq-tashqi nutq; nutqning tashqi (jismoniy) va semantik (ruhiy) jihatlarini farq qilardi. Tashqi nutqda grammatik va semantik (ruhiy) qurilishlarning o'zaro munosabatlari ko'zga tashlanadi. Ichki nutq semantik jihatdan tashqi nutqqa aylanish strukturasi hisoblanadi. L.S. Vigotskiy ichki nutqni chuqur tahlil qildi, uning o'ziga xos xususiyatlarini ochib berdi.

A.A. Leontev, L.S. Vigotskiy bayon qilgan nutq jarayoni qurilishiga asoslanib, nutq paydo bo'lishining quyidagi jarayonlarini ajratadi: motiv-fikr (nutq intensiyasi), ichki rejalashtirish, leksik kuchaytirish va grammatik konstruksiyalash, motor ishlab chiqarish, tashqi nutq.

Leksik-grammatik kuchaytirish bosqichi o'z mexanizmlari bilan ajralib turadigan ikkita operatsiyani o'z ichiga oladi: sintaksis konstruksiyaning paydo bo'lish ishi hamda uning til darajasidagi alohida til kodlari va boshqalarda amalga oshiriladigan leksik to'ldirish. Shundan so'ng motor ishlab chiqarishi davom etadi.

Misol uchun, alaliyani o'rganishda psixolingvistik yondashish ana shu nutq buzilishi mexanizmini chuqur ochishga, nuqsonning tuzilishini aniqlashga, bu buzilishni til buzilishi deb belgilashga imkon beradi.

Afaziya paytidagi xilma-xil idrok operatsiyalari turli shakllarda nutqning buzilish xususiyatlarini aniqlab olishga imkon beradi.

Psixolingvistik yondashish nutq buzilishlarini tuzatish yuzasidan olib boriladigan logopedik ishlarning samaradorligini oshirishga yordam beradi.

Logopediya **umumiy, maxsus psixologiya** va **psixodiagnostika** bilan chambarchas bog'langandir. Logoped uchun bolaning ruhiy rivojlanish qonuniyatlarini bilish, turli yoshdagi bolalarni psixologik-pedagogik tekshirish metodlarini bilishi muhimdir. Logoped ana shu metodlardan foydalanib, nutq buzilishi turli ko'rinishlarini tabaqalashtirish va ularni intellektual yetishmovchilik, his-hayajonli va harakat jarayonidagi zaiflashuvlar bilan bog'liq bo'lgan nutq buzilishlaridan ajrata oladi. Psixologik bilimlar logopedga nafaqat nutq nuqsonining o'zini, balki undan ham oldin bolani ko'rishga, uning nutqiy buzilishining ruhiy rivojlanishidagi muhim jihatlar bilan

bo'ladigan o'zaro aloqasini umuman to'g'ri tushunishga yordam beradi. Bu bilim unga turli yoshdagi bolalar bilan aloqa bog'lashga, ularning nutqi, nutqidagi xalaqit beruvchi omillar, xotirasi, diqqat-e'tibori, intellekti, o'zini erkin yoki his-hayajonli tutishlarini tekshirishda ma'qul metodlarni tanlab olishga, Shuningdek, ma'lum yoshdagi bola faoliyati ustidan logopedik ish olib borishga ko'maklashadi.

Nutq buzilishini o'rganishda va tuzatishda logopediya fani nutq va fikrning o'zaro bog'liqligi haqidagi, anomal bolaning rivojlanishidagi umumiy va maxsus qonuniyatlarning o'zaro munosabatlari to'g'risidagi nazariy qoidalarga, nutq va faoliyatning hamkorlikda rivojlanishi haqidagi, ichki va tashqi omillarning o'zaro ta'siri haqidagi, ruhiy rivojlanishning harakatlantiruvchi kuchlari haqidagi nazariyaga tayanadi.

Nutq buzilishlari va ularni tuzatishdagi muhim muammolarni hal qilish maqsadida logopediya fani materialistik, metodologiyaga tayanuvchi tamoyil va metodlardan foydalaniladi.

Shundan kelib chiqib, logopediya quyidagi asosiy tamoyillarga tayanadi: sistemalilik, komplekslilik, rivojlanish tamoyilini, nutq buzilishini bolaning psixik rivojlanishidagi boshqa tomonlari bilan o'zaro bog'liq holda qarab chiqish, faoliyatli yondashuv, ontogenetik tamoyil, etiologiya va mexanizmlarni hisobga olish tamoyili (etiopatogenetik tamoyil), nuqsonli nutqning buzilish alomatlari va tuzilishini hisobga olish, umumdidaktik va boshqa tamoyillar.

Ulardan ayrimlarini ko'rib chiqamiz.

Sistemalilik tamoyili til haqida murakkab funksional sistema to'g'risidagi tushunchaga tayanadi. Uning tuzilish komponentlari o'zaro chambarchas aloqada bo'ladi. SHu munosabat bilan nutqni, uning rivojlanishi jarayonlarini va buzilishini tuzatishni o'rganish nutq qurilishi tizimining barcha komponentlariga, barcha tomonlariga ta'sir etishini nazarda tutadi.

Nutq buzilishlarining o'xshash turlarini logopedik xulosalash, tabaqalashtirib tashxis qilish uchun nutqli va nutqsiz belgilarni, tibbiy, psixologik, logopedik jihatdan tekshirish natijalarini, bilish faoliyatining rivojlanish darajasini va nutq rivojlanishi nisbatlarini, nutq holati va bolaning sensomotor rivojlanishidagi muhim jihatlarini tuzatish nuqtayi nazaridan tahlil qilish zarur bo'ladi. Bunday hollarda nutq buzilishlarini tuzatish kompleksi, tibbiy-psixologik-pedagogik xususiyatga ega bo'lishi kerak.

Shunday qilib, nutq buzilishlarini o'rganish va tuzatishda **komplekslilik tamoyili** muhim o'rin tutadi.

Nutq buzilishlarini o'rganish va ularni tuzatish jarayonida anomal bolalar rivojlanishining umumiy va o'ziga xos qonuniyatlarini hisobga olish muhimdir.

Rivojlanish tamoyili, Shuningdek, bolaning yaqin rivojlanishi doirasida o‘rin olgan ma’lum vazifalar, qiyinchiliklar bosqichlarini logopedik ish jarayoniga ajratishni ham ko‘zda tutadi.

Nutqi buzilgan bolalarni va ularni tekshirish, Shuningdek, ular bilan olib boriladigan logopedik ishni tashkil qilish bolaning yetakchi faoliyatlarini (predmetli-amaliy, o‘yin, tashkiliy) hisobga olgan holda amalga oshiriladi.

Tuzatish – logopedik ta’sir metodikasini ishlab chiqish nutq shakllari va vazifalari namoyon bo‘lish izchilligini, Shuningdek, bolaning ontogenezidagi (ontogenetik tamoyil) faoliyat turlarini hisobga olgan holda olib boriladi.

Nutq buzilishlarining paydo bo‘lishi ko‘p hollarda biologik va ijtimoiy omillarning o‘zaro murakkab ta’siri bilan bog‘langan bo‘ladi. Nutq buzilishlarini samarali logopedik tuzatish uchun buzilishning har bir alohida holda buzilish etiologiyasi, mexanizmlari, alomatlarini aniqlash, yetakchi buzilishlarni ajratib ko‘rsatish, nuqson tuzilishidagi nutqiy va nutqsiz belgilarning o‘zaro munosabatlarini aniqlash muhim ahamiyat kasb etadi.

Nutq buzilishlarini o‘rganish va tuzatishda didaktik tamoyillar: ko‘rgazmalilik, tushunarlilik, onglilik, yakka tartibda yondashish va boshqalar muhim o‘rin tutadi.

Logopediya fani metodlarini shartli ravishda bir necha guruhlarga bo‘lish mumkin.

Birinchi guruh – tashkiliy metodlar: qiyosiy longityudinal (dinamikada o‘rganish), kompleksli.

Ikkinchi guruhni empirik metodlar tashkil etadi: observatsion (kuzatish), eksperimental (laboratoriya, tabiiy, shakllanuvchi yoki psixologik-pedagogik sinov), psixodiagnostik (testlar, standartlashtirilgan va xayoliy loyihalashtirilgan, anketalar, suhbatlar, intervʼy) faoliyatini, Shuning bilan bir qatorda nutqiy faoliyatini ham tahlil qilishning praksimetrik usullari, biografik metod (anomnestik ma’lumotlarni yig‘ish va tahlil qilish).

Uchinchi guruhga olingan ma’lumotlarni miqdor (matematik-statistik) va sifat analizi kiradi.

To‘rtinchi guruh – interpretatsion metodlar, uslublar, o‘rganilayotgan hodisalar o‘rtasidagi aloqalarni nazariy tadqiq qilish usullari (qismlar va butunlik o‘rtasidagi, alohida jihatlar va umuman hodisa o‘rtasidagi, funksiyalar va shaxs o‘rtasidagi hamda boshqa aloqalar). Tadqiqotning ob’ektivligini ta’minlovchi texnik vositalar: kompʼyuter, intonograflar, spektograflar, nazometrlar, video nutq, fonograflar, spirometr va boshqa apparaturalar, Shuningdek, butun nutq faoliyati va uning ayrim komponentlarini dinamikada o‘rganishga imkon beruvchi rentgenokinfotografiya, glottografiya, kinematografiya, elektromiografiyalardan keng foydalaniladi.

3.1. “LOGOPEDIYA FANINING NAZARIY VA METODOLOGIK ASOSLARI” MODULINING

2-mavzu: Logopedik yordam tizimi

Reja:

1. Normal va nuqsonli rivojlanishning umumiy va o'ziga xos qonuniyatlari
2. Nutq nuqsonlarining kelib chiqish sabablari.
3. Nutq buzilishlarida uchraydigan idrok jarayonining o'ziga xos xususiyatlari

	III. Fanni o'qitishda zamonaviy yondashuvlar				
O'quv bloki:					
O'quv modul:	3.1. “Logopediya fanining nazariy va metodologik asoslari”				
Mavzu:	Logopedik yordam tizimi				
Davomiyligi:	80 daqiqa				
Mashg'ulotning maqsadi:	<ul style="list-style-type: none"> - Shaxsiylashtirilgan o'qitishni ta'minlash - Ta'lim samaradorligini oshirish - Logopediya fanining nazariy va amaliy asoslari bilan tanishtirish - Zamonaviy texnologiyalar yordamida bilimlarni mustahkamlash 				
Mashg'ulot bosqichlari	Faoliyat tavsifi	Vaqt (daq.)	Metodlar	Zarur jihozlar	Kutilayotgan natija
1. Tashkiliy qism	Salomlashish Maqsad va reja bilan tanishtirish Mavzuning dolzarbligini tushuntirish	5	Suhbat, tushuntirish	1-slayd	Ishtirokchilar diqqatini jamlaydi va mashg'ulotga tayyor bo'ladi

2.Motivatsiya	Muammoli savol yoki video lavha Logopediya fanining ahamiyati haqida suhbat	5	Muammoli vaziyat, suhbat	-	Mavzuga nisbatan qiziqish uygʻonadi
3. Nazariy qism	Logopediya fanining predmeti, maqsadi va vazifalari Nutq buzilishlarining turlari Tashxis qoʻyish va baholash usullari	15	Taqdimot, tushuntirish	2–4-slaydlar, namuna holatlar	Nazariy bilimlar shakllanadi
4. Amaliy mashgʻulot	Holatlarni tahlil qilish Logopedik materiallar bilan ishlash Raqamli vositalar: Otsimo, Speech Blubs	30	Guruhiy ish, tajriba asosida oʻrganish	5–8-slaydlar, planshet/telefon	Ishtirokchilar amaliy koʻnikmalar hosil qiladi
5. Tahlil va muhokama	Guruhlar chiqishlari Muhokama va savol-javob	15	Tahlil, muhokama, savol-javob	-	Bilimlar mustahkamlanadi
6. Refleksiya	“Men nimani bildim?” usuli Shaxsiy	5	Refleksiya usullari	-	Oʻqituvchilar oʻz oʻrganishlarini

	yondashuvlarni tahlil qilish				umumlashtiradi
7. Yakunlash va baholash	Mashg'ulotni yakunlash Tavsiyalar va uyga vazifa	5	Suhbat	-	Mashg'ulotdagi qoniqlik bilan chiqadi

Nutq turlari va nuqsonlarining tasnifi (klinik-pedagogik va psixologik-pedagogik). Nutq ko'plab fanlarning tadqiqot predmeti bo'lib xizmat qiladi va shu fanlar nuqtayi nazaridan murakkab va o'zaro moslashgan fiziologik mexanizm, akustik o'zgarishlar majmuyi, lingvistik konstruksiyalar tizimi, axborotni qabul qilish, saqlash, uzatish va ishlab chiqish jarayoni ko'rinishlarida namoyon bo'ladi. Nutq oliy psixik funksiyalar tizimida yetakchi o'rin egallaydi hamda kishilarning yaratuvchanlik faoliyatida til vositasida o'zaro muloqotning asosiy shakli bo'lib xizmat qiladi. L.S. Vigotskiy bola nutqining uning atrofidagi katta kishilar ta'siri ostida shakllanish mexanizmlarini ko'rsatib berdi. Avval kattalar unga nutqiy ko'rsatmalar beradilar («qoshiqni ol», «o'yinchog'ingni menga ber» va h.k.), bunga javoban bola nomi aytilgan predmetni ko'zi bilan topadi va ko'rsatmani bajaradi. Bola faqat o'zi nutqni egallagandagina, o'ziga-o'zi buyruqlar, nutqiy ko'rsatmalar bera boshlaydi (avval ovoz chiqarib, keyin ichida) va o'z xatti-harakatlarini ularga bo'ysundiradi, ya'ni bola va katta odam o'rtasida taqsimlangan funktsiya endi shaxsning psixik faoliyatining oliy shakllarini tashkil etish usuliga aylanadi. Oliy psixik funksiyalarning rivojlanish qonuni ham aynan mana shunda. Nutq kishilar o'rtasida o'zaro aloqa jarayoni va tafakkur faoliyatining mexanizmi sifatida olib qaralar ekan, psixologlar uning o'zaro uzviy aloqada bo'lgan ikkita funksiyasini ajratib ko'rsatadilar: aloqa (kommunikativ funktsiya) va tafakkur (nutqiy tafakkur funktsiyasi). Kommunikativ nutqda, o'z navbatida, xabar berish va harakatga davlat etish funksiyalari farqlanadi. Nutq u yoki bu predmetlar, hodisalar, xatti-harakatlar, sifatlar, belgilar va h.k.ni bildirgani tufayli, fikrlarni ifodalash vositasi, shakli sifatida xizmat qiladi. Demak, bu bilan bog'liq holda u semantik funktsiyani bajaradi. Biroq nutqning ahamiyati tafakkur jarayonida bu bilan cheklanib qolmaydi. Tilni ijtimoiy-belgili tizim sifatida o'zlashtirar ekan, odam til bilan uzviy aloqada bo'lgan tafakkurning mantiqiy shakllari va operatsiyalarini ham egallab boradi. Nutq atrof voqelikdagi predmetlar va hodisalarni analiz va sintez qilish, solishtirish va umumlashtirish vositasiga aylanadi. Shunga ko'ra avvalambor ekspressiv va impressiv nutq farqlanadi. Ekspressiv nutq (eslash) — bu til yordamida o'z fikrini bayon qilish

maqsadida tashqariga yo'naltirilgan nutq. U bir qancha bosqichlardan o'tadi: g'oya — ichki nutq — tashqi nutq. Impressiv nutq (idrok qilish) — bu atrofdagilar nutqini idrok qilish, tushunishga asoslangan nutq turi. U og'zaki yoki yozma shakllarga ega. Bir qancha bosqichlardan o'tadi: nutqiy xabarni idrok qilish — axborot lahzalarini ajratish — idrok qilingan umumiy ma'nodagi sxemada ichki nutqni shakllantirish. Nutq turlarining yanada kengroq tasnifi mavjud bo'lib, unga ko'ra og'zaki, yozma, ichki, avtonom, egosentrik, daktil, imo-ishorali nutq turlari farqlanadi. Eshitib idrok etiladigan nutqiy vositalar yordamida amalga oshiriladigan verbal (so'zli) aloqa-ni **og'zaki nutq** deb atash odat tusiga kirgan. Uning o'ziga xos jihati shundaki, nutqiy xabarning alohida komponentlari muayyan ketma-ketlikda yuzaga keladi va idrok etiladi. Og'zaki nutq murakkab, ko'p qirrali jarayon bo'lib, u tilning fonetik, leksik-grammatik tuzilishi va ovozning (intonatsiya, temp, ritm va h.k.) o'zaro birlashuvini talab qiladi. Og'zaki nutqning monologik va dialogik shakllari mavjud bo'lib, dialogik nutq monologik nutqqa nisbatan birlamchidir.

Yozma nutq deb yozma matnlar yordamida amalga oshiriladigan verbal (so'zli) aloqaga aytiladi. U keyinga qoldirilgan (masalan, xat) va to'g'ridan to'g'ri bo'lishi (dars, majlis paytida o'zaro almashinadigan xatchalar) mumkin. Yozma nutq og'zakidan faqat grafikadan foydalanishi bilangina emas, balki o'zining grammatik (avvalambor sintaktik) va stilistik tuzilishi bilan ham, ya'ni bu nutq uchun xos bo'lgan sintaktik konstruksiyalar, funksional uslublari bilan ham farqlanadi. U g'oyat murakkab kompozitsion tuzilishga ega bo'lib, bu tuzilish maxsus o'zlashtirib olishni talab qiladiki, bu maktab ta'limining asosiy vazifalaridandir.

Ichki nutq deganda til vositalarining har xil turlaridan boshqa kishilar bilan bevosita aloqaga kirishmay turib foydalanishga aytiladi. Uning uchta asosiy turini ajratib ko'rsatish mumkin: a) ichida gapirib olish (tashqi nutq tuzilishini saqlasa-da, fonatsiyasiz, ya'ni ovoz ishtirokisiz sodir bo'ladigan nutq); b) asl ichki nutq (tafakkur vositasi sifatida xizmat qiladi, o'ziga xos birliklardan foydalanadi va tashqi nutq tuzilishidan farq qiladigan o'ziga xos tuzilishga ega bo'ladi); d) ichki dasturlash (biron fikr, butun bir matn yoki uning qismlarini miyada shakllantirish va mustahkamlash). Ontogenezda ichki nutq tashqi nutqni interiorizatsiyalash jarayonida shakllanadi. Nutq buzilishlarining murakkab strukturasini anglash, ularning birlamchi va ikkilamchi ko'rinishlarini, keyin esa korreksion va terapevtik yordam usullarini aniqlash ishlarini faqatgina nutq buzilishlarining tasnifi asosida amalga oshirish mumkin. Uzoq vaqt davom etgan kuzatishlar va tadqiqotlar asosida hozirda nutq buzilishlarining ikkita asosiy tasnifi ishlab chiqildi: klinikpedagogik va psixologik-pedagogik. Nutqning klinik-pedagogik tasnifida

klirik sindromlar logopedik korreksiyalash yo'li bilan tuzatilishi lozim bo'lgan buzilishlar bilan o'zaro aloqada ko'rib chiqiladi. Bu tasnifda nutq buzilishlarining quyidagi turlari farqlanadi: dislaliya, rinolaliya, rinofoniya' disfoniya, dizatriya, alaliya, afaziya, disgrafiya va disleksiya, duduqlanish. **Dislaliya** deb tovushlarning buzilgan talaffuziga aytiladi. Dislaliyaning ikki xil turi mavjud: mexanik dislaliya va funksional dislaliya. Periferik nutq apparatida yuz beradigan anatomik o'zgarishlar natijasida yuzaga keladigan talaffuz kamchiliklari mexanik dislaliya deyiladi. Oilada ikki tillilik, somatik holatlar, nutqiy faoliyatning noto'g'ri yo'lga qo'yilganligi natijasida funksional dislaliya vujudga keladi. Dislaliya logopedlar tomonidan tovushlar ustida ishlash jarayonida bartaraf etiladi. **Rinolaliya** yoki **manqalik** — periferik xarakterdagi organik nutq kamchiligi; mexanik dislaliyaning bir turi. Burun bo'shlig'i normal ishtirokining buzilishi natijasida tovushni noto'g'ri talaffuz qilish. Rinolaliyaning ikki ko'rinishi mavjud: ochiq rinolaliya va yopiq rinolaliya. Ochiq rinolaliyada nutq tovushlarini talaffuz qilish vaqtida havo oqimi faqat og'iz bo'shlig'idan emas, balki burun bo'shlig'idan ham chiqib ketadi. Yopiq rinolaliyada esa havo oqimi faqat og'iz bo'shlig'idan chiqib ketadi. Burun bo'shlig'idapolip, o'simtalar, adenoidlar mavjudligi yopiq rinolaliyaga olib keladi. Yopiq rinolaliyada M, N, NG burun tovushlari buzib talaffuz qilinadi, ya'ni M tovushi B tovushiga, N tovushi esa D tovushiga o'xshash talaffuz etiladi. Yopiq rinolaliyada burun bo'shlig'idagi to'siqni yo'qotishga qaratilgan davolash ishlari olib boriladi. Kar bolalarda eshitish orqali talaffuzni boshqara olmaslik natijasida funksional yopiq rinolaliya kuzatiladi. Bunda burun bo'shlig'ida hech qanday to'siq bo'lmaydi. Nutq tovushlarini (burun tovushlaridan boshqa tovushlarni) normal holda talaffuz qilganda, yumshoq tanglay odatda tomoqning orqa qismi bilan jipslashib, havo oqimi burun bo'shlig'iga o'tmasdan og'iz bo'shlig'idan chiqadi, buning natijasida nutq tovushlari o'zining normal tembriga ega bo'ladi. Qattiq tanglaydagi yoriqliklar, yumshoq tanglay falaji va parezlari natijasida esa yumshoq tanglay tomoqning orqa qismi bilan yetarli darajada jipslashmaydi va havo oqimi burun bo'shlig'iga o'tib ketadi hamda tovushlar manqalanib talaffuz etiladi. Bunday paytda ochiq rinolaliya ro'y beradi. Ochiq rinolaliya yopiq rinolaliyaga nisbatan ko'proq uchraydi. Ochiq rinolaliyani davolash kompleks usulda olib boriladi. Qattiq va yumshoq tanglaydagi yoriqliklar operatsiya yo'li bilan tuzatiladi yoki maxsus plastinalar (obturatorlar) tayyorlanib, yoriqliklar shu plastinalar bilan yopiladi. Shu bilan bir qatorda logopedik mashg'ulotlar operatsiyadan oldin va operatsiyadan keyin ham olib boriladi.

Rinofoniya — nutq tovushlarining me'yoriy artikulyatsiyasida ovoz tembrining buzilishi, fonatsiya jarayonida og'iz va burun bo'shlig'i ishtirokining muvofiqlashmasligining hisobga olinishi.

Disfoniya — ovoz apparatining patologik o'zgarishlari oqibatida fonatsiyaning ishdan chiqishi, yoki fonatsiyaning yo'qligi (afoniya), yo bo'lmasa ovoz kuchining (disfoniyaning) yo'qligi, ovoz tembrining buzilishida namoyon bo'ladi. Ovoz paychalaridagi tugunchalar, hiqildoq va ovoz paychalarida papillamatoz, hiqildoq stenozi (hiqildoqning torayishi) periferik xarakterdagi organik disfoniya olib keladi. Funksional disfoniyaning paydo bo'lishiga psixik travmalar sabab bo'ladi. Kuchli emotsional holat nafas olishga, ovoz hosil qilishga ta'sir ko'rsatadi. Hosil bo'lgan patologik mexanizmlar nevrotiklarda, ayniqsa tez mustahkamlanib qoladi. Disfoniyaning oliy formasi — isterik mutizmdir (ovozning to'satdan va butunlay yo'qolishi). Isterik mutizm qattiq qo'rqish natijasida sodir bo'ladi. Isterik mutizm (soqovlik) keyinchalik tutilib gapirishga o'tishi mumkin. Disfoniyaning afoniyadan farqi shundaki, unda ovoz saqlanadi, ammo jarangsiz, sust, xirillagan bo'ladi. Ovozni tiklash uchun davolash ishlari bilan bir qatorda logopedik mashg'ulotlar ham olib boriladi.

Dizartriya — markaziy nerv sistemasining organik shikastlanishi oqibatida til tovush tizimining buzilishi (tovush chiqarish, prosodiya, ovozlari). Nutq organlarining (yumshoq tanglay, til, lablarning) kam harakatlanishi natijasida nutq tovushlari artikulyatsiyasi qiyinlashadi. Dizartriya, ko'pincha talaffuz qilishning buzilishi bilan chegaralanmaydi, nutqni tushunish va leksik-grammatik tomonlariga tegishli bo'ladi. Dizartriyaning og'ir formalarida nutq butunlay tushunarsiz bo'ladi, bunday holat anartriya deb ataladi. Dizartriyaning davolashda maxsus logopedik mashg'ulotlar olib boriladi, shuningdek, vrach nevropatolog tavsiyasiga ko'ra tibbiy tadbirlar ko'riladi.

Alaliya bola rivojlanishining homila yoki ilk davrida bosh miya po'stlog'ining nutq zonasida organik shikastlanish oqibatida nutqning yo'qligi (nutq shakllanishiga qadar) yoki rivojlanmaganligini anglatadi. Alaliyaning ikki turi mavjud: motor va sensor alaliya. Motor alaliya nutq harakat analizatori po'stloq uchining (Broka markazining jarohatlanishi natijasida sodir bo'lib, bunday holatda bola o'zгалarning nutqini tushuna olsa-da, lekin gapira olmaydi. Sensor alaliya eshitish analizatori po'stloq uchi (Vernike markazi)ning jarohatlanishi natijasida ro'y beradi. Sensor alaliyada bola o'zгалar nutqini tushuna olmaydi va gapirmaydi. Alaliyani bartaraf etishda bilish faoliyatini rivojlantirish, tovush va morfologik tahlillarni hosil qilish, nutqning ma'no tomonlarini shakllantirishga qaratilgan maxsus metodikalar qo'llaniladi.

Afaziya - bosh miyaning lokal jarohatlanishi natijasida ro'y beradigan nutqning to'la yoki qisman yo'qolishi. **A .R .** Luriyaning tasnifiga ko'ra afaziyaning yetti xil formasi mavjud: motor, sensor, mnestik, semantik, dinamik, amnestik, total afaziyalar. Motor afaziyada harakatlantiruvchi motor nutq markazi (Broka markazi) shikastlanadi. Motor

afaziyada nutqning ekspressivligi buziladi, be-mor butunlay gapira olmaydi yoki faqat ayrim so'zlarni, qisqa-qisqa jummalarnigina ayta oladi. Bunda so'zlarning tovush va bo'g'inlar strukturasi buzilgan bo'ladi. Motor afaziyada bemorlar o'zgalar nutqini ko'pincha tushuna oladilar. Sensor afaziyada Vernike nutq markazi zararlanadi. Bunda bemorlar so'zlar va nutq tovushlarini idrok etolmaydilar va boshqalar nutqini tushunmaydilar. Afaziya alaliyadan farq qiladi. Alaliyada nutq rivojlanishi buzilsa, afaziyada aslida rivojlangan nutq yo'qoladi. Total afaziyada bemor ham gapira olmaydi, ham o'zgalarning nutqini tushunolmaydi. Amnestik afaziyada bemorlar so'zlar va ularning ma'nosini esdan chiqaradilar. Ular bilan logopedik mashg'ulotlar o'tkazish bilan bir qatorda tibbiy tadbirlar ham olib boriladi.

Duduqlanish — periferik nutq apparatining pay tortishi natijasida nutq sur'ati va ravonligining buzilishi. Bunda ayrim tovush va bo'g'inlar, so'zlar qayta-qayta takrorlanadi yoki to'xtalib talaffuz etiladi. I.P. Pavlovning oliy nerv faoliyati qonuniyatlari haqidagi ta'limotiga ko'ra, duduqlanish nevrozning bir turi hisoblanadi. Oliy nerv faoliyatining buzilishi va nutq mexanizmlarini boshqarishda ishtirok etadigan oliy nerv jarayonlarining buzilishi duduqlanishning asosi hisoblanadi. Ovoz bo'limida pay tortishganda, tovush (un) paychalari bir-biriga mahkam jipslashib, o'z vaqtida bir-biridan ajralolmaydi, natijada tovushlar, bo'g'inlar to'xtalib-to'xtalib talaffuz qilinadi. Artikulatsiya bo'limida pay tortishishi ko'proq til va lab mushaklariga tarqaladi. Nafas bo'limida pay tortishishi natijasida nafas chiqarish jarayoni nafas olishdan ustun kelib, chiqayotgan havo oqimi talaffuz etish uchun yetishmaydi. Duduqlanib gapirishning og'ir formasida pay tortishishi yuz va tana muskullariga ham tarqaladi. Bunda beixtiyor ko'z olaytirish, boshni orqaga tashlash holatlari ham kuzatiladi. Aslida pay tortishishi ikki xil bo'ladi: klonik va tonik. Klonik pay tortishish vaqtida so'zning birinchi tovushi yoki bo'g'ini bir necha marta takrorlanadi (pa-papa-part). Tonik pay tortishish vaqtida esa so'z boshida to'xtalish ro'y beradi va tutilib gapiruvchi bir tovushdan ikkinchi tovushga o'tolmaydi, uzoq tutilib, to'xtalib qoladi (p... part). Odatda, tutilib gapirish 2-3 yoshdan boshlanadi. Duduqlanishga qattiq qo'rqish, turli yuqumli kasalliklar, noto'g'ri nutq tarbiyasi va psixik zaiflik, irsiyat moyilligi sabab bo'ladi. Duduqlanish hayajonlanganda, uyalganda, kutilmagan vaziyatlarda ko'proq sodir bo'ladi. Bola o'z vaqtida to'g'ri davolanmasa, maktabga chiqqanda duduqlanish yanada kuchayadi. Duduqlanish, ayniqsa o'smirlik davrida kuchayishi mumkin. Duduqlanish nevroz (asab) kasalligining alohida formasi bo'lganligi uchun, tibbiyot, psixoterapevtik vositalar va tadbirlar kompleksi yordamida bartaraf etiladi. Vrach-psixiatr tutilib gapiruvchiga dori-darmon va psixoterapevtik davo tadbirlarini belgilaydi. Pedagogik-logopedik tadbirlarning vazifasi muntazam

o'tkaziladigan mashg'ulotlar paytida tutilib gapiruvchi nutqining to'g'ri, tekis, ravon ifodali chiqishiga erishishdan iborat. **Disgrafiya** yoki **agrafiya**. Yozuvning buzilishi yoki butunlay bo'lmashligi, og'zaki nutqning rivojlanmaganligi disgrafiyaning asosiy belgilaridir. Yozuv jarayonida ishtirok etuvchi analizatorlardan birining jarohatlanishiga qarab, disgrafiyaning akustik, motor, optik, ideomotor turlari farqlanadi. Akustik disgrafiya eshitish analizatorining buzilishi natijasida eshitish diqqati, eshitish idroki, tovush analizi va sintezining rivojlanmay qolganligi natijasida yuzaga keladi. Bolalar talaffuz jihatdan o'xshash tovushlarni, jarangli va jarangsiz undosh tovushlarni ajrata olmaydilar, harflarni tashlab ketadi[^]ar, o'rnini almashtiradilar yoki qo'shib yozadilar. Optik disgrafiyada ko'rish analizatorining jarohatlanishi natijasida ko'rish idroki, ko'rish analizi va sintezi, fazoviy tasavvurlar shakllanmagan bo'ladi. Optik disgrafiyada yozilishi jihatdan o'xshash harflar birbiri bilan almashtiriladi (m - 1, n - i, t - p, s - o, b-d, 1 - d, k - i va h.k.). Optik disgrafiyaning bir ko'rinishi oynavon xatdir. Motor disgrafiyada nutqni harakatlantiruvchi analizatorning buzilishi talaffuz kamchiliklariga olib keladi. Ideomotor disgrafiya shakllangan yozuv malakalarining bosh miya travmalari natijasida yo'qolishidir. Disgrafiyaning bartaraf etishda og'zaki nutqdagi kamchiliklarni tuzatish, o'qish va yozishni rivojlantirishga oid maxsus mashqlar olib boriladi. Idrok qilishning fonematik buzilishi nutq nuqsoniga ega bolalarning hammasida kuzatiladi, bunda nutq-eshitish va nutq-harakat analizatorlari orasidagi bog'liqlik bo'lmashligi kuzatiladi. Ma'lumki, dizartriya va rinolaliyada uchraydigan nutq harakat analizatori funksiyasining buzilishi tovushlarni eshitish orqali idrok qilishga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin (G.F. Sergeyeva). Nutq nuqsoniga ega bo'lgan bolalarda tovushlarni ajratishda qiyinchiliklar uchraydi, bu esa nutqning tovush tomonining rivojlanishiga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Bular yana ikkilamchi nuqson sifatida tovushlarni talaffuz qilishga ham o'z ta'sirini ko'rsatadi. Bunday bolalar nutqidagi kamchiliklar, artikulyatsiya apparatidagi kamchiliklar asosida tovush talaffuz qilishdagi o'zgarishlar, ko'pgina almashtirishlar, artikulyatsiya apparati o'z funksiyasini to'liq bajarmashligi natijasida fonematik qabul qilishiga birinchi o'rinda ta'sir qilib, uning shakllanishiga yo'l qo'ymaydi. Ba'zida nutq nuqsoniga ega bolalar ba'zi bir tovushlarni eshitib, ajratishlari mumkin, bu tovushlarni talaffuz etishda ham to'sqinliklar bo'lmaydi. Boshqa hollarda esa oson talaffuz etiladigan xuddi shunday tovushlar talaffuzida qiyinchiliklar yuzaga kelishi mumkin. Bunday hollarda ayrim xususiyatlar kuzatiladi. Ya'ni agar bolaning talaffuzida tovushlar qanchalik shakllangan bo'lsa, bola tovushlarni shunchalik idrok etadi va farqlaydi. Fonematik eshitishning shakllanishi bolalar nutqining ham ma'lum tomoniga ta'sir etadi, bolaning umumiy rivojlanishiga bog'liq bo'ladi. Y.M. Mast'yukova ko'rish orqali idrok qilishni tekshirish natijasida nutq

nuqsoniga ega bo'lgan maktab o'quvchilarida bu funksiya o'z normasida qoladi va ular obrazlarni yaxlitligicha idrok etadi va m e'yordagi bolalardan farq qilmaydi, degan xulosaga keladi. Biroq nutq nuqsonlariga ega bolalarga berilgan vazifalar murakkablashtirilganida qiyinchiliklar paydo bo'ladi. Nutqi to'liq rivojlanmagan bolalar predmet obrazlarini belgilangan sharoitlarda ancha qiyinchilik bilan idrok qiladilar: qarorni qabul qilish vaqti cho'ziladi, bolalar o'z javoblariga ishonmay ikkilanadilar, predmet-hodisalarni tanishda xatoliklar kuzatiladi, axborot ortgani sari predmetning belgilarini ajratish ham qiyinlashadi. Nutqi to'liq rivojlanmagan bolalar nutqi sog'lom bolalarnikidan ajralib turadi: ular idrok etish uchun osonroq, oddiy tushunchalarni tanlashadi. Ko'pchilik nutqi to'liq rivojlanmagan bolalar geometrik shakllarni ko'rish jarayonida uning shakliga emas, rangiga ahamiyat beradilar. Kichik maktab yoshidagi nutqi to'liq rivojlanmagan bolalarning ko'rib idrok etishini tekshirish jarayonida dizatriya, alaliya kabi nutq kamchiliklarida idrokning quyidagi buzilishlari kuzatildi: optik, atrof-muhit, tasavvurlar, yuzaga tegishli bo'lgan belgilar, barmoqlar va artikulatsiya a'zolari harakati, taktil-harakat a'zolari yordamida idrok etish (L.S. Svetkova, T.M. Pirsxalayshvili). Atrof-muhitni optik idrok etishning buzilishi bosh miyasi organik jarohatlangan bolalarda ko'proq uchraydi. L.N. Benderning amaliy kuzatishlari natijasida nutqida kamchiligi bor bolalarda kichik maktab yoshidagi bolalar faoliyatida, xususan rasm chizish, konstruksiyalar yasash, grammatikani o'rganish jarayonida sog'lom rivojlanayotgan tengdoshlariga nisbatan bu faoliyatlarning sustligi kuzatildi. Optik-fazoviy gnozisning buzilish darajasi idrokning boshqa jarayonlarini ayniqsa fazoviy tasavvurlarning yetishmasligiga bog'liq.

Nutq nuqsoniga ega bolalarda optik atrof-muhitni idrok etish jarayonining buzilgani, shuningdek, boshqa idrok jarayonlari to'liq emasligi natijasida atrof-muhitni tasavvur qilishning shakllanishida o'ziga xos jihatlar kuzatiladi. Alalik bolalarda idrokning buzilganligi ayniqsa rasmlarni chizishda kuchli namoyon bo'ladi: rasm va tasvirlar detallar miqdorining kamligi, oddiyligi, soddaligi, murakkab emasligi bilan ajralib turadi, shuningdek, optik atrof-muhitni idrok etishdagi buzilishlarning miqdori bilan xarakterlanadi. Disleksik va disgrafik bolalarda atrof-muhitni idrok etishning buzilishi ayrim hollarda yozuv nuqsonlarida namoyon bo'ladi. Tadqiqotlar ko'rsatishicha, predmetlar orasidagi aloqalar, ular orasidagi faoliyat impressiv nutqning saqlanganligini bildiradi. Lekin ekspressiv nutqda, agar bolalar og'ir nutq nuqsonlariga ega bo'lsa, nutqiy muloqot vositalarini bu munosabatlarda noto'g'ri ifodalaydilar. Bu ularning nutqida semantik tartibning saqlanmaganligi bilan bog'liq. Artikulatsion organlarni tekshirish jarayonida (Tara metodikasi bo'yicha) idrok buzilishi ushbu organlar harakatlanishi bilan

bog'liq. Bu hol ayniqsa dizartriya va motor alaliyada kuzatiladi. Taktil-harakat a'zolari orqali idrok etish xususiyatlari R.L. Ringel metodikasi yordamida tekshiriladi. Bunda bolaga «sehrli quticha»ga joylashtirilgan predmetlar orasidan kerakli predmetni paypaslab aniqlash topshiriladi. Nutqida kamchiligi bor bolalarda, ayniqsa dizartriklar va alaliklarda mayda qo'l motorikasi yaxshi rivojlanmaganligi tufayli taktil-harakat orqali idrok etish xususiyati ham buzilgan bo'ladi. Nutqi buzilgan hamma bolalarda fonematik idrokning buzilishi, shubhasiz nutq-eshitish va nutq-harakat qilish analizatorlari faoliyatining buzilishi bilan bog'liq bo'ladi. G.F. Sergeyevaning fikricha, dizartriya va rinolaliyada nutq-harakat qilish funksiyalarining buzilishi fonematik idrok jarayoniga ta'sir ko'rsatadi. Bunda tovushlarni talaffuz qilishning buzilishi va idrokning buzilishi orasida to'g'ridan to'g'ri aloqa kuzatiladi. Agar nutqida kamchiligi bor maktabgacha yoshdagi bolalarda shu psixik funktsiya o'z rivojlanish me'yoridan orqada qolgan bo'lsa, ularda predmetning yaxlit obrazini yetarlicha idrok etish shakllanmagan bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. L.R. Mo'minova. Logopediya. — T., 2006.
2. L.R. Mo'minova, M.Y. Ayupova. Logopediya. — T., 1993.
3. L.R. Mo'minova. Nutqida kamchiligi bor bolalarning psixologik-pedagogik diagnostikasi. — T., 2012.
4. L.R. Mo'minova, D. Nazarova. Maxsus ta'lim atamalarining izohli lug'ati. — T., 2010.
5. Немов РС. Психология: Учебник для студентов высших и средних специальных учебных заведений. 2-ое изд. — М., Владос, 1995.

3.1. “LOGOPEDIYA FANINING NAZARIY VA METODOLOGIK ASOSLARI” MODULINING

3-mavzu: Nutq faoliyatining xususiy patologiyasi

Reja:

1. Rivojlanishida nuqsoni bo‘lgan bolalarning asosiy toifalari.
2. Nutqning buzilish sabablari
3. Nutqning anatomik-fiziologik mexanizmlari

	III. Fanni o‘qitishda zamonaviy yondashuvlar				
O‘quv bloki:					
O‘quv modul:	3.1. “Logopediya fanining nazariy va metodologik asoslari”				
Mavzu:	Nutq faoliyatining xususiy patologiyasi				
Davomiyligi:	80 daqiqa				
Mashg‘ulotning maqsadi:	<ul style="list-style-type: none"> - Shaxsiylashtirilgan o‘qitishni ta’minlash - Ta’lim samaradorligini oshirish - Logopediya fanining nazariy va amaliy asoslari bilan tanishtirish - Zamonaviy texnologiyalar yordamida bilimlarni mustahkamlash 				
Mashg‘ulot bosqichlari	Faoliyat tavsifi	Vaqt (daq.)	Metodlar	Zarur jihozlar	Kutilayotgan natija
1. Tashkiliy qism	Salomlashish Maqsad va reja bilan tanishtirish Mavzuning dolzarbligini tushuntirish	5	Suhbat, tushuntirish	1-slayd	Ishtirokchilar diqqatini jamlaydi va mashg‘ulotga tayyor bo‘ladi

2. Motivatsiya	Muammoli savol yoki video lavha Logopediya fanining ahamiyati haqida suhbat	5	Muammoli vaziyat, suhbat	-	Mavzuga nisbatan qiziqish uygʻonadi
3. Nazariy qism	Logopediya fanining predmeti, maqsadi va vazifalari Nutq buzilishlarining turlari Tashxis qoʻyish va baholash usullari	15	Taqdimot, tushuntirish	2–4-slaydlar, namuna holatlar	Nazariy bilimlar shakllanadi
4. Amaliy mashgʻulot	Holatlarni tahlil qilish Logopedik materiallar bilan ishlash Raqamli vositalar: Otsimo, Speech Blubs	30	Guruhiy ish, tajriba asosida oʻrganish	5–8-slaydlar, planshet/telefon	Ishtirokchilar amaliy koʻnikmalar hosil qiladi
5. Tahlil va muhokama	Guruhlar chiqishlari Muhokama va savol-javob	15	Tahlil, muhokama, savol-javob	-	Bilimlar mustahkamlanadi
6. Refleksiya	“Men nimani bildim?” usuli Shaxsiy	5	Refleksiya usullari	-	Oʻqituvchilar oʻz oʻrganishlarini

	yondashuvlarni tahlil qilish				umumlashtiradi
7. Yakunlash va baholash	Mashg'ulotni yakunlash Tavsiyalar va uyga vazifa	5	Suhbat	-	Mashg'ulotdan qoniqish bilan chiqadi

Bolalarda nutq buzilishini yuzaga keltiruvshi sabablar ichiga tashqi (ekzogen) va ichki (endogen) omillar, shuningdek, atrof muhitning tashqi sharoitlari kiradi. Nutqiy nuqsonning turli sabablarini ko'rib chiqishda evolyusion-dinamik yondashiladi. Bu nuqsonning yuzaga kelish jarayonini tahlil qilishdan, nuqsonli rivojlanishning umumiy qonuniyatlarini va har bir yosh davrida nutqning rivojlanish qonuniyatlarini hisobga olishdan iboratdir (Abu Ali Ibn Sino, I.M.Sechenov, L.V.Vigotskiy). Psixik (shu bilan birga nutqiy) jarayonlarning shakllanishida biologik va ijtimoiy jarayonlarning birligi tamoyili nutqiy tizimning rivojlanishiga – nutqiy muhit, muomala, emosional aloqa va boshqa omillarning ta'sirini aniqlash imkonini beradi. Eshitishi normal bo'lgan bolaning kar-soqov ota-ona qo'lida tarbiyalanuvchi, surunkali kasal bo'lib tez-tez kasalxonalarda davolanuvshi bolalarda nutqning rivojlanmay qolishi, oilada uzoq vaqt davom etuvchi ruhiy shikastlanish va ikki tillik bolada duduqlanishning yuzaga kelishiga sabab bo'lishi nutqiy muhitning nutq rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatishiga misol bo'ladi.

Nutq nuqsonlarning sabablari: Nutq nuqsonlarining sabablari

- 1)Ekologik sabablar
- 2)Tibbiy sabablar
- 3)Ruhiy-ijtimoiy sabablar

1. Ekologik sabablar: ichki va tashqi radiasiya; ishlab chiqarishning, qishloq xo'jaligining, avtotransportning, harbiy poligonning zararli ta'sirlari; oziq-ovqat va suv ta'minotining sifatsizligi.

2. Tibbiy sabablar: er-xotinning qarindosh bo'lishi; ota onaning rivojlanishidagi orqada qolishlari; jarohatlar (jismoniy va ruhiy); ota-onalarning surunkali kasalliklari; zararli odatlar (ichkilikbozlik, nashavandlik, toksomaniya, kashandalik); onaning surunkali og'ir anamnezi: oilani noto'g'ri rejalashtirish yo'llari, abortlar, onaning ginekologik kasalliklari, erta va kech tug'ruqlar (birinchi homilaning 16 yoshdan oldin va 40 yoshdan keyin bo'lishi); tug'ruqdan oldingi jarohatlar; bolalarda somatik

kasalliklar; bakterial-virusli infeksiyalar; ona va bolaning to'liq oziqlanmasligi; oilaga tibbiy, tashxis va korreksion yordamning o'z vaqtida berilmasligi. Embrion rivojlanish davridagi turli xil patologiyalar:

- homiladorlik vaqtidagi toksikozlar, virusli va endokrin kasalliklar, jarohatlar, onaning rezus-faktorga mos kelmasligi;
- tug'ruq vaqtidagi shikastlanish va asfiksiya;
- bola rivojlanishining birinchi yilidagi bosh miya kasalliklari (meningit, ensofomit);
- miyaning chayqalishi bilan birga sodir bo'ladigan bosh miya jarohatlari;
- nasliy omillar, bunday hollarda nutq buzilishlari umumiy nerv tizimi buzilishlarining bir qismini tashkil etib, intellektual va harakat kamchiliklari bilan birga keladi;

3. Ruhiy-ijtimoiy sabablar: ota-onalar tomonidan diqqate'tiborning sustligi; bolalarga nisbatan qattiqqo'llik yoki o'ta erkalatish, oila va aholi intellektual saviyasining pastligi; oilaning to'liqsizligi (ota yoki onaning yo'qligi) fojeali (ekologik, ijtimoiy, iqtisodiy, ruhiy) vaziyatlar. Ijtimoiy sharoitning yomonligi. Bu holat pedagogik qarovsizlikka, vegetativ disfunktsiyaga, emosional-irodaviy muhitning buzilishlariga va nutqning rivojlanmay qolishiga sabab bo'ladi.

Nutq kamchiliklari kelib chiqishiga ko'ra ikki guruhga bo'linadi: Organik nutq buzilishlari o'z navbatida ma'lum nutq organi joyining zararlanishiga ko'ra markaziy va periferik xarakterda bo'ladi. Markaziy buzilishlar: markaziy nerv tizimida u yoki bu qismlarining buzilishi, zararlanishi natijasida kelib chiqadi. Markaziy xarakterdagi organik nutq buzilishlariga: alaliya, afaziya, dizartriya nutq kamchiliklari kiradi. Periferik buzilishlar: artikulyasion apparatning noto'g'ri tuzilishi yoki buzilishi va periferik nerv artikulyasion organlari inervatsiyasining buzilishidan kelib chiqadi. Periferik xarakterdagi organik nutq buzilishlariga: rinolaliya, prognatiya, progeniya kiradi.

Funksional buzilishlar – bunda nutq jarayonida ishtirok etadigan a'zolar tuzilishida hech qanday o'zgarishlar bo'lmaydi. Funksional xarakterdagi nutq buzilishlariga – dislaliya, duduqlanish kabi nutq nuqsonlari kiradi. Rivojlanishida kamchiliklar bo'lgan bolalarni erta aniqlash va logopedik yordam berish nutq kamchiliklarining oldini olish va maktabga nutqiy jihatdan tayyorlashda o'ta muhim. Nutqiy rivojlanishdagi nuqsonlarning oldini olishda tug'ilish vaqtida shikastlangan

bolalarni dispanserizasiyasi muhim rol o'ynaydi. Xulosa qilib aytganda, nutq kamchiliklarini barvaqt aniqlash, ularni maxsus ta'limga jalb etish – har tomonlama rivojlantirish, insonparvarlik, fidoyilik ruhida tarbiyalash, o'qitish, kasbga yo'naltirish va sog'lomlashtirish, hayotga tayyorlash va normal rivojlangan insonlar jamiyatiga moslashtirish amaliy logopedik vazifalarga kiradi. 1960 yillardan nutq nuqsoniga ega bo'lgan bolalarga mo'ljallangan maktabgacha tarbiya muassasalari tarmog'i rivojlana boshladi. Dastlab bular ommaviy bog'chalar qoshida tashkil qilingan alohida eksperimental guruhlar edi, keyinchalik esa nutq nuqsoniga ega bo'lgan bolalarga mo'ljallangan alohida bolalar bog'chalari va yasli bog'chalari tashkil topa boshladi. Dastlabki bosqichda bolalar bog'chalarida engil nutq kamchiligiga ega bo'lgan (nutqiing fonetik tomoni rivojlanmagan) bolalar uchun guruhlar ochildi. Keyin birmuncha murakkab nuqsonli bolalar (duduqlanadigan, nutqi to'liq rivojlanmagan bolalar) guruhlarini tashkil qilindi. Maorif vazirligining 1972 yil 21 noyabrda qabul qilingan 125 - sonli qaroriga asosan maorif sistemasidagi anomal bolalar uchun maxsus maktabgacha tarbiya muassasalari nomenklaturasi (ro'yxati) tasdiqlandi. Nutq nuqsoniga ega bo'lgan bolalarga mo'ljallangan bog'chalar, yasli-bog'chalar va umumiy tipdagi bog'cha, yaslibog'chalar qoshidagi tegishli maktabgacha tarbiya guruhlarini yuqorida nomlari ko'rsatib o'tilgan muassasa qaraydigan xalq ta'limi bo'limlari tomonidan komplektlashtiriladi. Normal nutqni o'zlashtirgan, ta'limni muvaffaqiyatli tamomlagan va 7 yoshga to'lmagan bolalar umumiy tipdagi bog'chaga o'tkaziladilar. Maxsus maktabgacha tarbiya muassasalari sharoitida turli xil nutq nuqsonlariga ega bo'lgan bolalarga beriladigan logopedik ta'limning asosiy vazifalari yetakchi nutq nuqsonini tuzatish bilan birga xat-savodni egallashga tayyorlash ishini ham o'z ichiga oladi. Nutq nuqsoniga ega bolalarga mo'ljallangan maktabgacha tarbiya muassasalarida barcha tuzatish jarayonlarini aniq tashkil qilish ko'zda tutiladi.

Tuzatish ishlari quyidagilar, ya'ni:

- bolalarni o'z vaqtida tekshirish;
- mashg'ulotlar jadvalini oqilona tuzish;
- har bir bola bilan olib boriladigan individual ishini rejalashtirish;
- frontal mashg'ulotlarni rejalashtirish;
- mashg'ulotlarni kerakli jihozlar va ko'rgazmali qurollar bilan ta'minlash;
- logopedning tarbiyachi va ota-onalar bilan o'zaro hamkorlik qilishi orqali ta'minlanadi.

Nutqida kamchiligi bor shaxslarning barcha yosh guruhlarida nutq bilish faoliyati, emosional irodaviy sohalardagi nuqsonlarni bartaraf etish imkoniyatlari tibbiy va pedagogik ta'sirlar kompleksining o'z vaqtida va aynan bir xil qo'llanishiga bog'liqdir. Tuzatuvshi ta'lim ishlarining barcha komplekslarini o'tkazish umumdastur talablarini bajarish bilan birga nutq nuqsonlarini tuzatish bo'yicha maxsus mashg'ulotlarni qo'shib olib borishni talab qiladi. Nutq nuqsoniga ega bo'lgan maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar guruhlar uchun oddiy kun tartibidan farq qiladigan maxsus kun tartibi ishlab chiqilgan. Jumladan unda logoped tomonidan o'tkaziladigan umumiy guruhlardagi va yakka tartibdagi mashg'ulotlar ko'zda tutilgan. Shu bilan birga kechki vaqtda tarbiyachining logoped topshirigi bo'yicha guruhlarda va alohida bolalar bilan nutqni tuzatish yuzasidan maxsus soatlar ajratilgan. Tarbiyachi o'z ishini dastur talablari va bolalarning nutqiy imkoniyatlarini hisobga olgan holda rejalashtiradi. Tarbiyachi bola nutqining shakllanishidagi individual kamchiliklarni bilishi, nutqining talaffuz va leksiko-grammatik tomonidan nuqsonlarni bilishi, ta'lim va ta'limdan tashqari faoliyat jarayoni davomida har bir bolaning nutqiy imkoniyatlarini hisobga olishi shart. Logoped bilan hamkorlikka nutqning to'liq rivojlanmaganligi (FNR guruhlarida), nutqni o'stirish, tevarak-atrof bilan tanishtirish, savod o'rganishga tayyorlash bo'yicha mashg'ulotlar rejalashtiriladi. Logoped bilan tarbiyachining ishidagi izchillik maxsus daftarda qayd qilinadi. Logopedning ota-onalar bilan hamkorlikdagi ishi butun pedagogik jarayonning ajralmas qismi bo'lib, bolalar bog'chasi sharoitida quyidagi shakllarda amalga oshiriladi. Nutq apparati ikki qismdan tashkil topgan: markaziy (yoki boshqaruvchi) va pereferik (yoki bajaruvchi) nutq apparati. Markaziy nutq apparati bosh miyada joylashgan. U bosh miya qobig'idan, qobiq osti tugunlaridan o'tuvchi yo'llar, o'zakdan (avvalo, uzunchoq miyada) yadrolar va ovoz, nafas, artikulyasiya muskullariga boruvchi nervlardan tashkil topadi. Nutq boshqa oliy nerv faoliyatining ko'rinishlari singari, reflekslar asosida shakllanadi. Nutq reflekslari miyaning turli qismlari faoliyati bilan bog'liqdir. Biroq bosh miya qobig'ining ayrim bo'limlari nutqning xosil bo'lishida asosiy rol o'ynaydi. Bular chap (chapaqaylarda o'ng) yarim sharning peshona, chakka va ensa qismlaridir. Bosh miya qobig'ining bu qismlarida nutq faoliyatida faol ishtirok etuvchi:

1. Nutq hapakat analizatori;
2. Nutq ko'ruv analizatori;
3. Nutq eshituv analizatori joylashgan.

Nutq hapakat analizatori bosh miya qobig'ining chap peshona qismida joylashgan bo'lib, «aloqa markazi» deb ataladi. Bu qism og'zaki nutqning paydo bo'lishida qatnashadi.

Nutq eshituv analizatori bosh miya qobig'ining chap chakka qismida joylashgan bo'lib, «Vernike markazi» deb ataladi. Bu qismda begona nutqni qabul qilish jarayoni ro'y beradi. Nutqiy tushunishda bosh miya qobig'ining orqa bo'lagi katta rol o'ynaydi. Bu bosh miyaning ko'ruv markazi hisoblanib, yozma nutqni o'zlashtirish uchun xizmat qiladi. Qobiq osti yadrolari nutqning sur'ati va ifodaliligini boshqaradi. O'tkazuvchi yo'llar. Bosh miya qobig'i pereferik nutq a'zolari bilan o'zaro bog'liqdir. Bunda nerv yo'llarining ikki turi ishtirok etadi: markazdan qochuvchi va markazga intiluvchi. Markazdan qochuvchi (harakatlanuvshi) nerv yo'llari bosh miya qobig'ining periferik nutq apparati faoliyatining boshqaruvchi muskullari bilan bog'laydi. Markazdan qochuvchi yo'l bosh miya qobig'ining Broka markazidan boshlanadi. Pereferik nutq apparati uch bo'limdan iborat: 1) nafas bo'limi; 2) ovoz bo'limi; 3) artikulyasion bo'lim.

Nafas bo'limiga ko'krak qafasi, bronxlar va traxeya kiradi. Nutqni talaffuz etish nafas olish bilan uzviy bog'liqdir.

Nutq nafas chiqarish fazasida xosil bo'ladi. Nafas chiqarish jarayonida havo oqimi bir vaqtning o'zida tovush xosil qiluvshi va artikulyasion funksiyani bajaradi. Uzoq nafas chiqarish uchun ko'p havo zaxirasi kerak bo'lishi tushunarli. Shuning uchun nutq jarayonida havo olish va chiqarishning hajmi ko'payadi (taxminan 3 marta) va bundan tashqari, havo oqimi bosimini ham ko'paytiradi. Ovoz bo'limi hiqildoq va u bilan birga joylashgan ovoz paychalaridan tashkil topgan. Hiqildoq nafas yo'lining burun bo'shlig'idan keyingi qismi hiqildoq havoning traxeyaga o'tishini ta'minlaydi va unga qattiq, suyuq moddalar tuchishiga to'sqinlik qiladi. Hiqildoq bo'yinning oldingi qismida joylashgandan hiqildoq do'ngi ayniqsa ozg'in kishilarda ko'zga yaqqol ko'rinib turadi. Ana shu do'nglik «kekirdak olmosi» deb ataladi. Hiqildoq gapirganda, yo'talganda, ashula aytganda oson harakatlanadi. Hiqildoq toq uzuksimon, shoxsimon va juft cho'michsimon, shoxsimon tog'aylardan iborat. Hiqildoq asosi bir-biri bilan bitimlar orqali birikkan tog'aylardan tashkil topgan bo'lib, burinlarda harakat maxsus muskullar apparati yordamida ro'y beradi. Hiqildoqda ovoz paychalari joylashgan bo'lib, ular nafas olganda, qattiq yoki sekin gapirganda muayyan holatni egallaydi.

Ovoz paychalarining tebranishi tufayli chiqarilayotgan havo oqimi ovoz paychalari ustida tebranish chastotasiga aylanadi. Bu tebranishlar tevarak-atrofga etkaziladi va biz uni ovoz tovushlari deb qabul qilamiz.

Artikulyasion bo‘lim. Artikulyasion bo‘limning asosiy a‘zolari: til, lablar, jag‘ (yuqori va pastki), qattiq va yumshoq tanglay, alviolalardir. Ulardan til, lab, yumshoq tanglay va pastki jag‘—aktiv, qolganlari – passiv organlar bo‘lib hisoblanadi (3 - rasm). Artikulyasion bo‘limning asosiy a‘zosi tildir. Til – salmoqli muskul a‘zosidir. Jag‘lar bir-biriga tegib turganda u deyarli butun og‘iz bo‘shlig‘ini to‘ldiradi. Tilning oldingi qismi harakatchan, opqa qismi harakatsiz bo‘lib, «til ildizi» nomini olgan. Tilning harakatchan qismining uchi, old, yon va opqa tomonlari farq qilinadi. Tilning murakkab muskullar sistemasi, ularning katta kenglikda shaklini o‘zgartirish imkoniyatini yaratadi. Bu juda katta ahamiyatga ega, chunki u hamma unli va deyarli barcha undosh tovushlarning (lab tovushlaridan tashqari) xosil bo‘lishida qatnashadi. Nutq tovushlarining xosil bo‘lishida pastki jag‘, lablar, tish, yumshoq va qattiq tanglay, alveolalar ham ishtirok etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

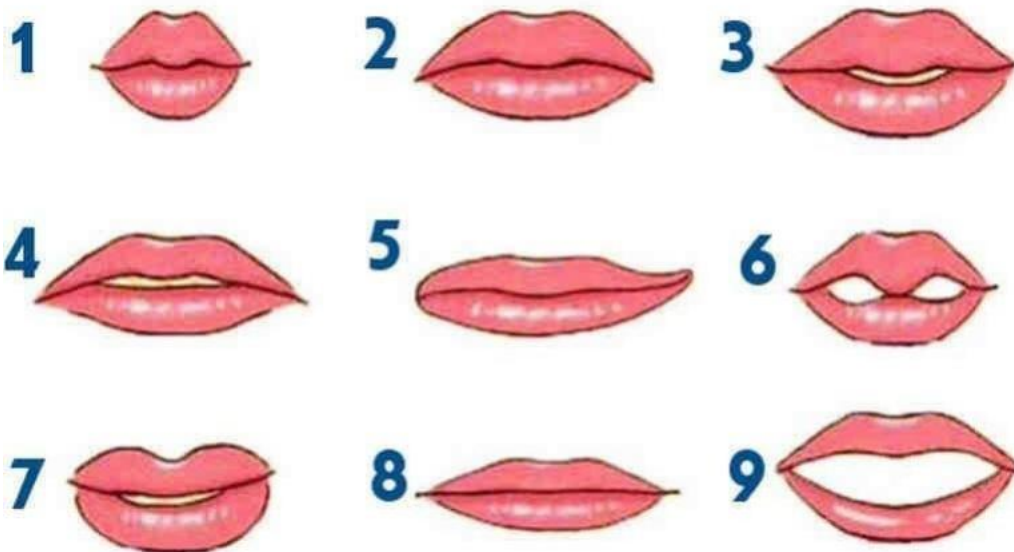
1. M.Y. Ayupova “Logopediya”. Toshkent, 2007 yil, 463 b.
2. Борозинец Н.М., Шеховцова Т.С. «Логопедические технологии»: Учебно-методическое пособие – Ставрополь, 2008. – 137 с.
3. Qodirova F.U. “Texnologiya 4”. Alohida ta‘lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan maktab va maktab-internat larning 1-sinf darsligi, Toshkent, 2022. «Yangiyul polygraph servis» nashriyoti, 128 b.
4. Qodirova F.U. “Texnologiya 3”. Alohida ta‘lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan maktab va maktab-internat larning 1-sinf darsligi, Toshkent, 2022. «Yangiyul polygraph servis» nashriyoti, 128 b.

3.1. “LOGOPEDIYA FANINING NAZARIY VA METODOLOGIK ASOSLARI” MODULINING

4-mavzu: Nutqdagi kamchiliklarni aniqlash. Nutqdagi kamchiliklarni tekshirish va bartaraf etish.

Reja:

1. Artikulyatsion nutq apparatini tekshirish
2. Fonematik idrokni tekshirish
3. Bolalarda lugʻat boyligi tekshirish texnologiyasi

- 1) Lablar: qalin, ingichka, yuqori labning oʻta ingichkaligi, pastki labning oʻta qalinligi.
- 2) Tishlar: prikuslarni notoʻgʻri joylashuvi, tishlar tuzilishidagi kamchiliklar.
- 3) Qattiq tanglay: tor, oʻta chuqur rivojlangan.
- 4) Yumshoq tanglay: yumshoq tanglay kaltaligi, tilchaning ikkiga boʻlinganligi, kichik tilchaning yoʻqligi.

Artikulyatsion mashqlar oʻtkazish uchun kerakli boʻlgan talablar:

1. Talab qilingan vaziyatni egallay bilish, shu vaziyatda tura bilish (olish), shu vaziyatni sakrab turish, bir vaziyatdan ikkinchisiga oʻta bilish.

2. Artikulyatsion motorikani rivojlantiruvchi mashqlar tizimiga statik mashqlar kabi nutq harakatining dinamik koordinatsiyasini rivojlantirishga qaratilgan mashqlarni ham kirgizishi lozim.

3. Lab va til harakat mashqlarini birga olib borish zarur, chunki bu organlar tovushlarni talaffuzida birgalikda ishtirok etishadi, bir-biriga moslashadi (bu ko‘rinishni koartikulyatsiya deyiladi).

4. Bola toliqib qolmasligi uchun mashg‘ulotlar qisqa, lekin ko‘p marta o‘tkazilishi lozim. Orada boshqa ish turi bilan shug‘ullanish lozim.

5. Kinestik sezgini, kinestik analiz va tasavvurni shakllantirishga katta e‘tibor berish kerak.

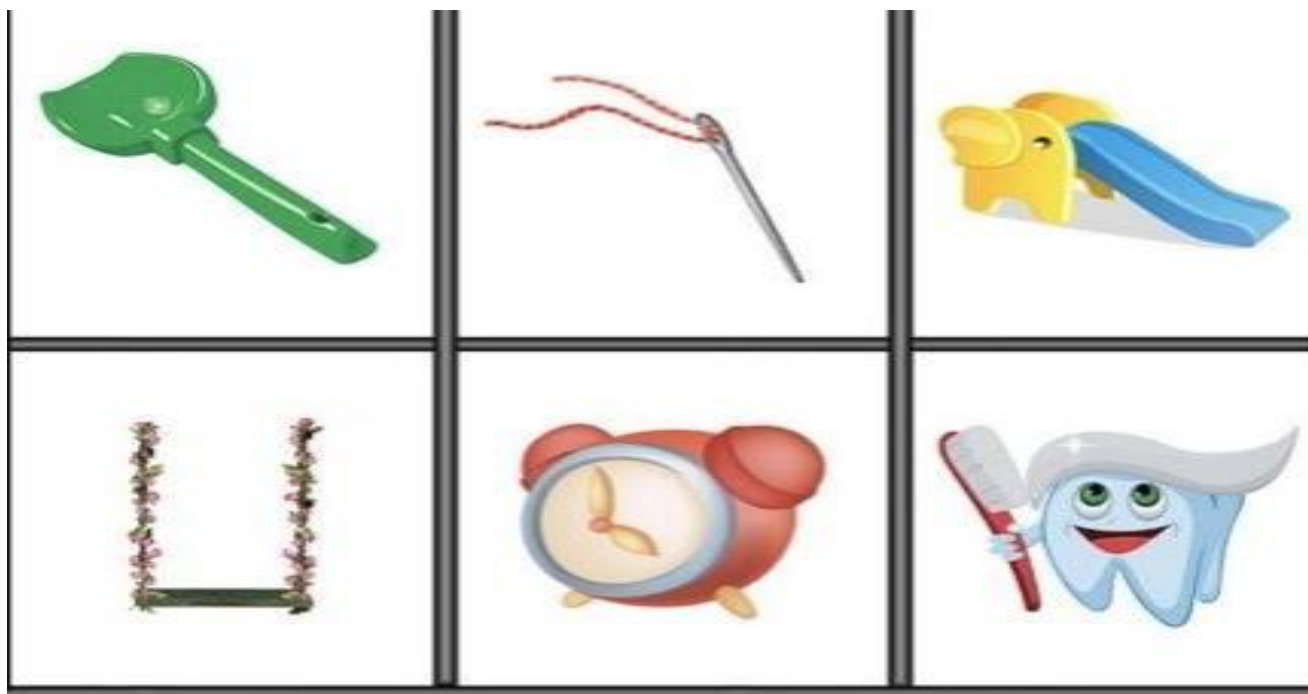
6. Harakatlarni o‘zlashtirish bilan birga, tovushlarni realizatsiya qilish uchun logoped boshqa tovushlarga kerak bo‘lgan harakatlar ustida ishlashga o‘tadi.

Artikulyatsiya gimnastikasi

Dastlabki logopedik tekshirish jarayonida artikulyatsion apparat a‘zolari tuzilishida kamchiliklar borligi aniqlanadi. Bunday hollarda fonematik idrokni rivojlantirish ishlari bilan parallel ravishda artikulyatsiya gimnastikasi (tayyorgarlik mashqlari) olib boriladi. Artikulyatsiya gimnastikasining maqsadi, tovushlarni to‘g‘ri talaffuz etish uchun zarur bo‘lgan artikulyatsiya a‘zolarini to‘liq, aniq keltirish va oddiy harakatlarni murakkab harakatlarga turli xil fonemalarning artikulyatsiya tartibiga birlashtirishdan iboratdir.

Hamma artikulyatsion mashqlari tizimini ikki turga bo‘lish mumkin: statik va dinamik. Statik mashqlarda artikulyatsiya a‘zolari turli holatlarga keltiriladi, lekin harakat bo‘lmaydi. Dinamik mashqlarda artikulyatsiya a‘zolari turli holatlarga va shu bilan birga harakatga keltiriladi.

“S”-tovushi uchun artikulyatsion mashqlar

Sh, Ch, J-tovushlari uchun artikulyatsion mashqlar

K, G, Q-tovushlari uchun

Yaqqol ifodalangan bradikineziyada birinchi navbatda umumiy motorikani normallashtirish muhim: birmuncha tezlashgan tempda umumiy harakatlarmotorikai, maqsad sari yo‘nalganligi, koordinatsiyasi; so‘ng qo‘l praksisini shakllantirish; eshituv, ko‘ruv diqqatini, bir obyektidan ikkinchisiga diqqatni ko‘chirish tempini birmuncha tezlashuvini, motorikalarni idrok qilish va amalga oshirish va hokazolarni rivojlantirish muhimdir. Motorikaninig normallashuviga ko‘ra nutqiy material kiritiladi. Korreksion ishning barcha ko‘rinishlari turli xil nutqiy mashqlarga asoslanadi. Asosiy mashqlar: turlicha murakkablikdagi nutqiy materialni talaftuz qilish (bo‘g‘inlami, so‘zlarni, qisqa jummalarni, tez aytishlami va h.k.); O‘qish (logoped bilan birgalikdagi, so‘ng mustaqil), qo‘l bilan chertib maqomga solish ostida o‘qish, metronom ostida tempni sekin-asta tezlatish bilan gapirish va o‘qish; tezlashgan tempda magnitofon lentasiga yozib olingan nutqiy materialni eshitish va gapirib berish; logoped tomonidan berilayotgan takt ostida, oldindan aniq gapirib olish bilan bo‘g‘inlar, so‘zlar va shu kabilami yozish, so‘ng bolaning o‘ziga o‘zi berayotgan takti ostida yozish; ichki nutq tempining tezlashuvi uchun turli xil temp va motorikadagi tashqi ta’sirlovchilarning ta’siri jarayonida tasavur ustida ishlash; bemorni logoped bilan turli xil personajlarning nutqiy xususiyatlarini o‘rganib, dialog shaklida amalga oshirib berishi, so‘ng guruhdagi do‘sti bilan; dramalashtirish mazmuniga mos ravishda sahnaviy xatti-harakatni tarbiyalash.

Bradilaliyada nutq tempining normallashtirishiga logopedik motorika bo'yicha mashg'ulotlar yaxshi yordam beradi. Musiqaning o'zgaruvchan xarakteri ostida to'xtashlar, o'tirib turishlar, sakrashlar almashinib ko'tarinki musiqa ostida turli xil yo'nalishlarda yurish va marsh qilib yurish amalga oshiriladi. Ko'rsatilgan mashqlar sanash mashqlari bilan uyg'unlashadi. Bu mashqlar bajarilayotgan harakatlar tempini nazorat qilishga yordam beradi va bolalarga nutqda kerakli tempni ushlashni osonlashtiradi. **Fonematik idrok** – eshitgan tovushlarni to'g'ri anglash. Tovushlar talaffuzini ikki bir biriga bog'liq holatda tekshiriladi. 1. Artikulyatsion holat. Nutqda tovushlarni hosil qilish holati va nutq jarayonida tovushlarni talaffuz etish holati aniqlanadi.

2. Fonologik holat.

Bola nutq tovushlarni farqlashni va turli xil fonematik jarayonda ularning holati aniqlanadi.

Tovushlar talaffuzini tekshirish

Nutq tovushlarni tekshirish bosqichma bosqich olib boriladi.

1. Nutqda tovushlar talaffuzini tekshirish.
2. Nutqda tovushlar talaffuzini bo'g'inda tekshirish.
3. Nutqda tovushlar talaffuzini so'zlarda tekshirish.
4. Nutqda tovushlar talaffuzini jummalarda tekshirish.

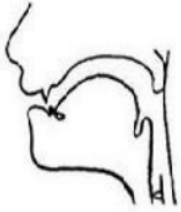
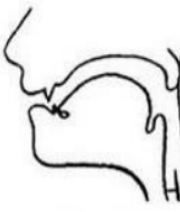
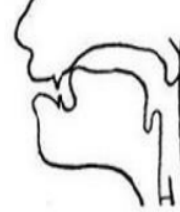
Quyida tovushlar guruhi tekshiriladi.

1. Unli tovushlar (a, o, u, i, e);
2. Sirg'aluvchi, shovqinli, affrikat tovushlar (s, z, sh, j, ch);
3. Sonor tovushlar (r, l, m, n);
4. Til orqa tovushlar (k, g, x);
5. Chuqur til orqa tovushlari (q, g', h);
6. Jarangli va jarangsiz tovushlar (b, v, d, z, j, s, g, g', y) (p, f, t, s, sh, ch, k, x, h, q)

TOVUSHLARNING NUTQ APPARATIDAGI ARTIKULEMA HOLATI:

Unli tovushlar (a, o, u, i, e, o‘)

Sirg‘aluvchi, shovqinli, affrikat tovushlar (s, z, sh, j, ch)

Bosma ko‘rinishi	S s	Z z	Sh sh	J j	Ch ch
Yozma ko‘rinishi	<i>S s</i>	<i>Z z</i>	<i>Sh sh</i>	<i>J j</i>	<i>Ch ch</i>
Artiku- lema ko‘rinishi					

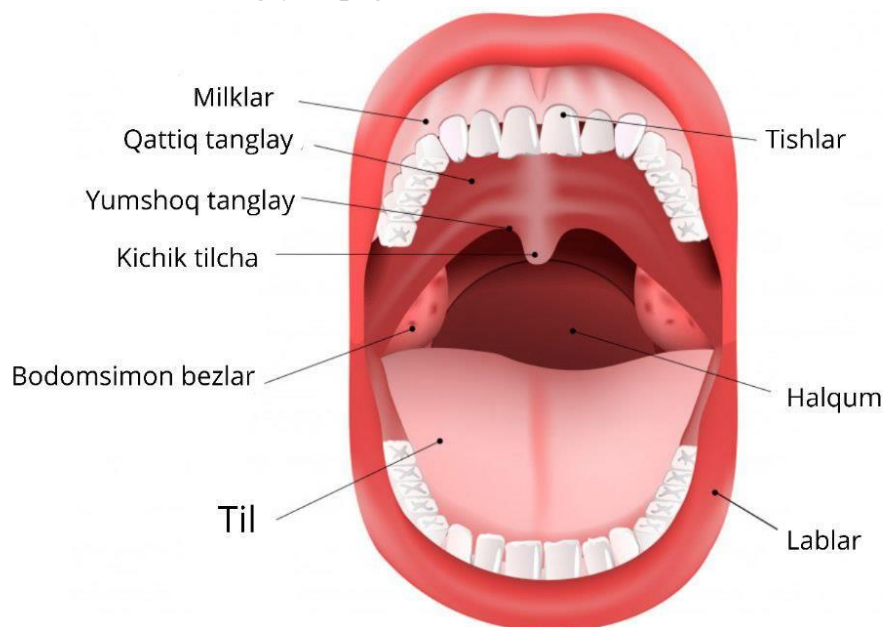
Logopedik adabiyotlarda tovushlar talaffuzini buzilishi uchta guruhga bo‘linib aniqlanadi:

1. Tovushni nutqda yo‘qligi.
2. Tovushni noto‘g‘ri talaffuzi.
3. Tovushni boshqa tovush bilan almashtirish.

Artikulyatsion nutq apparatini tekshirish

- 1) Lablar: qalin, ingichka, yuqori labning o‘ta ingichkaligi, pastki labning o‘ta qalinligi.
- 2) Tishlar: prikuslarni noto‘g‘ri joylashuvi, tishlar tuzilishidagi kamchiliklar.
- 3) Qattiq tanglay: tor, o‘ta chuqur rivojlangan.
- 4) Yumshoq tanglay: yumshoq tanglay kaltaligi, tilchaning ikkiga

bo‘linganligi, kichik tilchaning yo‘qligi.

Nutqiy nafasni tekshirish

- 1) Nutqsiz nafas turlari: ko‘krakdan nafas olish turi, diafragmal nafas turi, aralash nafas turi.
- 2) Nutqiy nafas tavsifi: bitta jumlani talaffuz etishda 3 – 4 so‘zlarni ishtirok etishi (5 yoshli bolalarda) 6 va 7 yoshli bolalarda 4 yoki 6 so‘zlarni talaffuz etishi.
- 3) Nutqiy nafas ko‘lami (normada, yetarli rivojlanmagan).
- 4) Nutqiy nafas chastotasi (normada, tezlashgan, sekinlashgan).
- 5) Nutqiy nafas davomiyligi (normada, qisqa).

Ovoz funksiyasini tekshirish

- 1) Ovoz balandligi:(normada, past, juda baland).
- 2) Ovoz tembri (buzilmagan, bo‘g‘ilgan, manqalangan holda kuzatilishi).
- 3) Ovoz atakasi (yumshoq, qattiq, nafasli).
- 4) Ovoz modulyatsiyasi (monoton ovozning borligi yoki monoton ovozning yo‘qligi).

Nutqning prosodik tomonini tekshirish

- 1) Temp (normada, sekinlashgan, tezlashgan).
- 2) Motorika (normada, amotorikaiya, dismotorikaiya)
- 3) Pauzalar (to‘g‘ri holatda bo‘lishi, kamchilikl kuzatilish – so‘zlar ning bo‘g‘inlarga bo‘linishi, bo‘g‘inlarni tovushlarga bo‘linishi)
- 4) Asosiy inntonatsiyalarni qo‘llanilishi (so‘roqli, undovli).

Fonematik idrokni tekshirish

Bolalarda fonematik idrokni tekshirishdan avvl uning fiziologik eshituv holati aniqlanadi. Ko‘p hollarda fiziologik eshituv normada bo‘lgan bolalarda fonemalarni kichik ko‘rinishlarini farqlay olmaydilar. Buning natijasida bolalarda fonematik idrok kamchiliklari kuzatiladi. Fonematik idrokni tekshirish maqsadida bir necha vazifalardan foydalaniladi:

- 1) Oddiy jummalarni solishtirish, farqlash, tanish.
- 2) Bir qator so‘zlar ichidan kerakli so‘zni eslab qolish.
- 3) Bir qator tovushlar ichidan kerakli tovushni ajratish, so‘ngra – bo‘g‘inlarda, so‘zlarda.
- 4) 2 va 4 elementdan iborat bo‘g‘inlar qatorini eslab qolish (unli tovushlar o‘zgarishi bilan: RA-RE-RU, undosh tovushlar o‘zgarishi bilan: VA-SA-RA).

5) Tovushlar qatorini eslab qolish.

Bolalarda to‘g‘ri muloqat jarayonini qisman yoki to‘liq tekshirish ishlari

Tekshirishdan avval logoped bola bilan to‘g‘ri muloqatni o‘rnatib, bolaning kayfiyatini ko‘targan holda tekshiruv ishlari o‘yin tarzida olib borilishi lozim. Va quyidagi ishlar olib boriladi:

- 1) Bola o‘yinchoqlarni nomlash, ular bilan qanday harakatlarni bajarishni aytib berish.
- 2) Bola rasmlarni nomlash.

To‘g‘ri muloqatga kirishuvchi bolalarni tekshirish

- 1) Maxsus tanlangan rasmlarda predmetlarni harakatini, sifatini nomlash;
- 2) Mavxum tushunchalarga ega bo‘lgan, antonim, sinonim, so‘zlar ning umumiy ma‘nosi, so‘zlardan kerakli so‘zni mo‘ljal olishni tekshirish;
- 3) Bir guruhga kiruvchi predmetlarni umumlashtirish;
- 4) Turli xil muloqat faoliyatida qo‘llaniladigan so‘zlarni o‘rganish.
 - A) berilgan so‘zga mustaqil holda gap tuzish;
 - B) Tugallanmagan gapga 1 yoki 2 ta so‘z qo‘shish;
 - V) Gapda qo‘llanilgan xatosi bor so‘zni to‘g‘rilash.
- 1) Assomiliyatsiyaga yo‘llanilgan metod.

So‘zlarni xususiyatiga to‘g‘ri keladigan mazmun qo‘llaniladi.

Bolaga so‘zlar bir biriga mos keladigan topshiriqlarni bajarish vazifasi

beriladi.

2) Soʻzning bir qancha maʼnosini anglashini aniqlash maqsadida, shu soʻzlarga yaqin soʻzlar taqdim etiladi.

3) Gaplarda yetishmaydigan soʻzlarni toʻldirish.

Bolalarda nutqning grammatik qurilishi tekshirish texnologiyasi.

Gaplarni tuza olish koʻnikmalari tekshirish

1) Yordamchi soʻzlar yordamida gap tuzish.

2) Alohida tartibsiz boʻlgan soʻzlarda gap tuzish.

3) Rasmlar asosida oddiy gaplar tuzish orqali, berkitib qoʻyilgan topshiriqlarni topish.

A) oddiy koʻp qoʻllanilmadiygan gaplar tuzish.

B) 3 yoki 4 soʻzlardan iborat boʻlgan gaplarni tuza olish koʻnikmasi.

V) bir maʼnoga ega boʻlgan gaplarni tuza olish koʻnikmasi.

G) bir nechta maʼnoga ega boʻlgan gaplarni tuza olish koʻnikmasi.

4) Murakkab gaplarni tuzish.

A) bir nechta harakatdan tashkil topgan rasmlar asosida gap tuzish.

B) bitta asosiy gapning mazmunini tugatish.

V) 2 ta oddiy gapdan murkab mazmun tuzish

Grammatik munosabatlarni qoʻllay olishin tekshirish.

Rasm asosida gaplarni tuzishda sifat va kelishik

1) qoʻshimlardan foydalanish.

2) gaplarda tushib qolgan soʻzlarni toʻldirish.

3) gaplarda yetishmaydigan soʻzlarni bir nechta soʻzlar qatoridan tanlash.

Bolalarda nutqni grammatik tomonini tekshirishda ot, sifat, kelishik, feʼllarga eʼtibor qaratiladi.

Bogʻlangan nutqni tekshirish texnologiyasi

1) Gapirib berish;

2) Seriyali yoki syujetli rasmlar asosida gapirib berish;

3) Oʻzi haqida yoki biror bir hodisani gapirib berish;

4) Gapirib bera olishni tekshirishda natijalar tahlil etiladi:

1. Gapirilgan matnni tushunish.

2. Mustaqil gapirib berish.

3. Matnni maʼnosini toʻliq yetkazib berish.

4. Jummalarni ketma-ketligi.

5. Berilgan fikrni to'g'riligi.
6. Gapirib berishni to'g'ri qo'llash.

Grammatik shakllarni tushunishni tekshirish

Tekshirishdan avval logoped tomonidan eksperimentni o'tkazish uchun sharoit yaratish kerak. Chunki eksperimentda logoped topshiriqlarni og'zaki ravishda berilganda barcha lozim bo'lgan predmetlar tayyor turgan bo'lishi lozim.

Tekshirish yo'li:

1. Bir necha predmetlar tasvirlangan rasmlarda bir va ko'plik ma'nodagi ot, sifat, fe'llarni tushunishni tekshirish.
2. Gaplar ma'nosiini tushunishni tekshirish.

Gaplarda so'zlarni grammatik tomonini o'zgartira olishini tekshirish

1. Grammatik munosabatlarni boshqara olishini tekshirish.
 - 1) ma'lum bir kelishik qo'shimchalarni so'zda qo'llash.
 - 2) rasm asosida harakatlarni bajarishni ot va fe'lda tuzish.
 - 3) matnda yetishmaydigan so'zlarni qo'llash.

Fikrni bayon etish ehtiyojini amalga oshirishga qaratilgan, tugallangan mavzuni ifodalaydigan, logik va grammatik qoidalar asosida tuzilgan, mustaqil, tugallangan va o'zaro bog'langan ma'noli qismlarga bo'linadigan nutq bog'lanishli nutq deyiladi. Bog'lanishli nutq birligi sifatida hikoya, maqola, roman, monografiya, doklad, hisobot kabilari, maktab sharoitida esa o'qituvchi bergan savolga o'quvchilarning keng, mukammal og'zaki javobini, yozma bayon va inshoni olish mumkin.

Bog'langan nutqni tekshirish texnologiyasi

- 1) Gapirib berish;
- 2) Seriyali yoki syujetli rasmlar asosida gapirib berish;
- 3) O'zi haqida yoki biror bir hodisani gapirib berish;
- 4) Gapirib bera olishni tekshirishda natijalar tahlil etiladi:

1. Gapirilgan matnni tushunish.
2. Mustaqil gapirib berish.
3. Matnni ma'nosini to'liq yetkazib berish.

554. Jummalarni ketma-ketliligi.

5. Berilgan fikrni to'g'riligi.
6. Gapirib berishni to'g'ri qo'llash.

Grammatik shakllarni tushunishni tekshirish

Tekshirishdan avval logoped tomonidan eksperimentni o'tkazish uchun sharoit yaratish kerak. Chunki eksperimentda logoped topshiriqlarni og'zaki ravishda berilganda barcha lozim bo'lgan predmetlar tayyor turgan bo'lishi lozim.

Tekshirish yo'li:

1. Bir necha predmetlar tasvirlangan rasmlarda bir va ko'plik ma'nodagi ot, sifat, fe'llarni tushunishni tekshirish.

2. Gaplar ma'nosiini tushunishni tekshirish.

Boshlang'ich sinflar metodikasida bog'lanishli nutqqa oid mashq turlariga quyidagilarni kiritish mumkin:

1) berilgan savolga keng, mukammal javob;

2) o'qilgan asarni tahlil qilish, grammatik materialni o'rganish;

o'quvchilar lug'atini faollashtirish bilan bog'liq holda har xil matnli mashqlar;

3) muntazam o'tkazilgan kuzatishlarni yozish, ob-havo kundaligini yuritish;

4) o'qilgan matnni turli variantda og'zaki qayta hikoyalash;

5) berilgan mavzu, rasm, kuzatishga oid boshlab berilgan yoki oxiri

berilgan hikoya, reja yoki syujet asosida o'quvchilarning og'zaki hikoyasi. Bu mashqlarning hammasi nazariyasiz, amaliy tarzda beriladi.

Bunday mashqlarni takrorly ishlatmaslik yoki asosiylarini tushirib qoldirmaslik uchun nutqiy mashqlarning aniq rejasi tuzib olinadi. Bog'lanishli nutqdan mashqlarning turli xil bo'lishida, avvalo, material manbaiga, tematikaga, shuningdek, Janriga, til xususiyatiga, mashq turiga rioya qilinadi. Bog'lanishli nutqqa oid asosiy ko'nikmalar O'quvchilar nutqini o'stirish ularga aniq ko'nikmalarni singdirish demakdir. Boshlang'ich sinf o'quvchilari mustaqil mashq sifatida bog'lanishli nutqni o'stirishdan quyidagi ko'nikmalarni bilib oladi lar: Mavzuni tushunish, chegarasini aniqlash va uni nisbatan to'liq yoritish ko'nikmasi. Masalan, «Biz uy ishlarida ota-onamizga qanday yordamlashamiz?» mavzusi berilsa, o'quvchilar aniq bajargan ishlari haqida hikoya qiladilar. Ular mavzuni yaxshi tushunishlari uchun bayon matni qayta hikoya qildiriladi, inshoda esa berilgan mavzu yuzasidan mustaqil hikoyalash mashq qilinadi. Inshoni asosiy fikrga bo'ysundirish ko'nikmasi. Bolalar ishi ma'lum fikrni (tabiatning ajoyib tasvirini idrok etish, o'zlarining baxtli hayotidan g'ururlanish, mehnatga va mehnatkash insonlarga muhabbatni) ifodalaydi. Hikoya, insho uchun mavzuga talluqli, uni yoritishga zarur bo'lgan materialni yig'ish. Bu bayonga ham taalluqli bolib, namunaviy matn tahlil qilinadi, mazmunini to'g'ri tushunish ustida ishlanadi, asosiy mazmun ajratiladi. O'qituvchidan o'quvchini navbatdagi inshoga tayyorlashda shu mashqning pedagogik maqsadini, o'quvchilarni nimaga o'rgatishni,

tafakkuri va nutqini qanday boyitishni, shuningdek, mashqlar izchilligida shu inshoning tutgan o‘mini aniq ko‘z oldiga keltirish talab etiladi. Shuning uchun o‘quvchilarning bog‘lanishli nutqini o‘stirishga oid mashq turlarining bir yillik rejasini tuzib olish tavsiya etiladi. Rejada o‘quchilar yoshiga mos bayon va inshoning barcha turlari hisobga olinishi zarur. Metodik an‘anaga ko‘ra matnli mashqlar tasvirlash, hikoya qilish va muhokamaga bo‘linadi. Boshlang‘ich sinflarda bular, asosan, tasvir yoki muhokama elementlari bo‘lgan hikoya tarzida uchraydi. Har uchala janr uchun foydalaniladigan material xarakterida ham, qurilishida ham, til vositalarini tanlashda ham o‘z xususiyatlari mavjud. Insho yoki bayonga tayyorlanayotganda o‘qituvchi (yoki o‘quychi) matnning janr xususiyatlarini hisobga oladi. Hikoya boshlang‘ich sinf o‘quychilari uchun mos janr hisoblanadi, chunki u jo‘shqin, jonli, ta’sirchan bo‘ladi. «O‘qish kitobi»da bunday hikoyalar ko‘plab berilgan. Tasvirda syujet, qatnashuvchi shaxslar bo‘lmaydi; unda tabiat, ayrim predmet va hodisalar tasvirlanadi. O‘quvchilar «O‘qish kitobi»da berilgan ko‘pgina tasviriy manlarni o‘qiydilar, ularni qayta hikoya qiladilar, bayon, ayrim narsa yoki hodisalami tasvirlab insho ham yozadilar. Masalan, «Bizning sinfimiz», «Bahor keldi» kabi. Tasvirga xos xususiyatlar shundan iboratki, unda sifatlash, taqqoslash, metaforalar ko‘p bo‘ladi. Tasvir o‘quchilar uchun hikoyaga nisbatan qiyin Janr hisoblanadi, shuning uchun boshlang‘ich sinflarda ko‘proq tasvir elementlari bo‘lgan hikoya tarzidagi bayon va insho yozdiriladi. Muhokama bog‘lanishli manning anchagina qiyin shakli hisoblanadi, shuning uchun boshlang‘ich sinflar dasturida muhokama tarzida insho yozdirish tavsiya etilmaydi; o‘quvchilar inshodamuhokama elementlaridagina foydalanadilar. Masalan, «Qushlar uyasini nima uchun buzish mumkin emas», «Paxta – bizning milliy boyligimiz» mavzularida og‘zaki hikoya tuzdirilsa yoki insho yozdirilsa, muhokama elem enti, albatta, bo‘ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. M.Y.Ayupova “Logopediya”. Toshkent, 2007 yil, 463 b.
2. Борозинец Н.М., Шеховцова Т.С. «Логопедические техноло- гии»: Учебно-методическое пособие – Ставрополь, 2008. – 137 с.
3. Qodirova F.U. “Texnologiya 4”. Alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalaruchun ixtisoslashtirilgan maktab va maktab-internatlarning 1-sinf darsligi, Toshkent, 2022. «Yangiyul polygraph servis» nashriyoti, 128 b.

3.2. “TOVUSHLAR TALAFFUZIDAGI KAMCHILIKLAR” MODULINING

1-mavzu: Dislaliya sabablari.

Reja:

1. Bola nutqining rivojlanish xususiyatlari.
2. Dislaliya sabablari.
3. Funktsional displaliya va uning sabablari

	III. Fanni o‘qitishda zamonaviy yondashuvlar				
O‘quv bloki:					
O‘quv modul:	3.2. “Tovushlar talaffuzidagi kamchiliklar” modulining				
Mavzu:	Dislaliya sabablari.				
Davomiyligi:	80 daqiqa				
Mashg‘ulotning maqsadi:	<ul style="list-style-type: none"> - Shaxsiylashtirilgan o‘qitishni ta’minlash - Ta’lim samaradorligini oshirish - Logopediya fanining nazariy va amaliy asoslari bilan tanishtirish - Zamonaviy texnologiyalar yordamida bilimlarni mustahkamlash 				
Mashg‘ulot bosqichlari	Faoliyat tavsifi	Vaqt (daq.)	Metodlar	Zarur jihozlar	Kutilayotgan natija
1. Tashkiliy qism	Salomlashish Maqsad va reja bilan tanishtirish Mavzuning dolzarbligini tushuntirish	5	Suhbat, tushuntirish	1-slayd	Ishtirokchilar diqqatini jamlaydi va mashg‘ulotga tayyor bo‘ladi
2. Motivatsiya	Muammoli savol yoki video lavha Logopediya fanining	5	Muammoli vaziyat, suhbat	-	Mavzuga nisbatan qiziqish uyg‘onadi

	ahamiyati haqida suhbat				
3. Nazariy qism	Logopediya fanining predmeti, maqsadi va vazifalari Nutq buzilishlarining turlari Tashxis qo'yish va baholash usullari	15	Taqdimot, tushuntirish	2–4-slaydlar, namuna holatlar	Nazariy bilimlar shakllanadi
4. Amaliy mashg'ulot	Holatlarni tahlil qilish Logopedik materiallar bilan ishlash Raqamli vositalar: Otsimo, Speech Blubs	30	Guruhiy ish, tajriba asosida o'rganish	5–8-slaydlar, planshet/telefon	Ishtirokchilar amaliy ko'nikmalar hosil qiladi
5. Tahlil va muhokama	Guruhlar chiqishlari Muhokama va savol-javob	15	Tahlil, muhokama, savol-javob	-	Bilimlar mustahkamlanadi
6. Refleksiya	“Men nimani bildim?” usuli Shaxsiy yondashuvlarni tahlil qilish	5	Refleksiya usullari	-	O'qituvchilar o'z o'rganishlarini umumlashtiradi
7. Yakunlash va baholash	Mashg'ulotni yakunlash Tavsiyalar va uyga vazifa	5	Suhbat	-	Mashg'ulotdan qoniqish bilan chiqadi

Noto'g'ri talaffuz nutq kamchiligi haqidagi birinchi ma'lumotlar qadimgi grekolimlari Plutarx, Gippokrat, Kladiya, Galen vaboshqalarning ishlarida bayon qilindi. Yuqoridagi mualliflar noto'g'ri talaffuzni davolashni talab qiluvchi kasallik deb qaraydilar. Ularning fikricha, tovushlarni noto'g'ri talaffuz qilish til, lab, qattiq va yumshoq tanglayning zararlanishi bilan bog'liq deb ko'rsatadilar. O'rta asrga kelib, dislaliya haqida yangi fikrlar paydo bo'ldi, qadimgi davr ilmiy g'oyalari takrorlanadi. Tarixning keyingi davrlarida (ya'ni, 16—18-asrlarda) italyan professori Merkurialis (1588), nemis fiziologi Alberxt Fon Gallenning ishlari paydo bo'ldi. Ular ham tili chuchuklikni (dislaliyani) periferik nutq apparati tuzilishidagi kamchiliklar natijasi deb qaraydilar. Merkurialis bu kamchilikni davolash usulining eng mosi deb xirurgik terapiya deb hisoblaydi. Gallen talaffuzdagi kamchiliklarni mashqlar orqali davolash fikrini ilgari suradi. Keyinchalik bu fikr fransuz aktyori J. Talmay (1764—1836) ishlarida ham o'z aksini topadi. Shunday qilib, XIX asrgacha tili chuchuklikning mohiyatini artikulyatsion organlar ishidagi mexanik buzilishlarga bog'lab o'rganishlar. Chunonchi, bu davrlarda tili chuchuklik "dudulanish" deb nomlanuvchi nutq buzilishining umumiy guruhidan ajratilmagan edi. Nutqdagi talaffuz kamchiliklarini ilmiy tasnif birinchi urinishlar XIX asrning boshlarida boshlandi. Tili chuchuklik mustaqil nutq kamchiligi qilib ajratilgandan so'ng, uning tabiatini o'rganish rivojlanib bordi. 1878-yilda Koen mexanik dislaliya bilan bir qatorda funksional dislaliyani ajratib ko'rsatdi. Uning fikricha, funksional dislaliyaning kelib chiqishining asosiy sababi, bu — taqlid va noto'g'ri nutqiy tarbiyadir. Shunday qilib, organik va funksional tili chuchuklikni bir-biridan chegaralashga urinishlar yuzaga keldi. Shu yillarda bulbar va psedobulbar falajlanish natijasida kelib chiqadigan nutq buzilishlari haqidagi ishlar paydo bo'ldi. Ular markaziy nerv tizimining ma'lum darajada zararlanishi oqibatida ham tovushlar talaffuzida kamchiliklar bolishini ko'rsatdilar. Bu ishlar nutq nuqsonlarini tushunish doirasini kengaytirdi va shu bilan nutqning tovush tomoni kamchiliklari haqidagi bilimlarni rivojlantirishga yordam berdi. 1879-yilda A. Kussmaulning "Rasstroystva rechi" kitobi bosilib chiqdi. Unda birinchi marta nutqning fonetik buzilishlari haqidagi fikrlar bayon etildi. A. Kussmaul tili chuchuklikni organik va funksional formalarga ajratdi. Organik buzilishlarga A. Kussmaul periferik nutq apparatining rivojlanishdagi kamchiliklarni kiritadi (mexanik dislaliya). Funksional dislaliyaga noto'g'ri nutqiy tarbiya va nutq apparatidamashqlarni, ya'ni harakatning yetishmasligi oqibatida kelib chiqadigan nutq kamchiliklarini kiritadi. A. Kussmaul tomonidan birinchi marta ayrim tovushlartalaffuzidagi kamchiliklarni ifodalovchi terminlar kiritildi: rotatsizm-pararotatsizm, lambdatsizm -paralambdatsizm, sigmatizm—

parasigmatizm va hokazo. Shunday qilib, A. Kussmaulning xizmatlari shundaki, u dislaüyani dizartriya dan ajratdi va dislaliyaning funksional va mexanik shakllarini ko'rsatib berdi. A. Kussmaul tomonidan berilgan yuqoridagi fikrlar hozirgi kunga qadar o'z kuchini yo'qotgani yo'q. Bu kamchiliklarni davolashda A. Kussmaul xirurgiya va didaktik usullarni tavsiya etadi. Keyinchalik nutqning tovush tom onidagi kamchiliklar ustida Rossiyada A. Andres, Fransiya da Leguve Sherven, Germaniya da G. Gutsmanlar ishladilar. Tovush buzilishlarining xarakteri haqidagi fikrlarning rivojlanishida rus va chet el lingvistlarining, psixolog va fiziologlarning hissasi katta bo'ldi: V. A. Bogoroditskiy (1909), L. V. Herbn (1912), D. P. Yenko (1913), B oduen (1971), A. A. Shaxmatov (1915), L. V. Varshavskiy, I. M. Litvak (1935), N. I. Jinkin (1958) va hokazo. Tili chuchuklikning tabiatini o'rganish, uning xarakteri va mexanizmi jihatdan alohida turlarini ajratish, bu kamchilikni bartaraf etishning differensial usullarini ishlab chiqilishiga olib keldi. XIX asr boshlarida tovushlartalaffuzidagi kamchiliklarni artikulyatsion mashqlar yordamida bartaraf etish rivojlandi (J. Telma 1817-y. Pualson 1892-y.). "Dislaliya" terminini Yevropada birinchi bo'lib Vilnyus universitetining shifokori professor I. Frank ilmiy muomalaga kiritgan. 1827-yilda chiqqan monografiya da, u bu term inni umumlashtirilgan ma'noda talaffuz buzilishlarining ham ma turlarini turli etiologiyalarini nomlashda qo'mladi. 1. Franklin farqli ravishda birmuncha tor ma'noda, bir qancha kechroq, XIX asrning 30-yillarida shveysariya shifokori R. Shultess ham o'z ishlariga "dislaliya" terminini kiritgan. U dislaliyaga faqat talaffuz buzilishlarini (artikulyatsion organlarining anatomik nuqsonlari sababli) kiritdi. A. Kussmaul tasnifida ham Shultessni shunday qarashlari ta'kidlangan, shunday dislaliya tushunchasi bilan biz Gutsman ishlarida ham tanishamiz. Polyak tadqiqotchisi V. Oltushevskiy dislaliyaga talaffuz buzilishini nutq apparatini anatomik nuqsonlari bilan bog'lanmagan hollarini kiritadi. U dislaliyaning ikkita formasini ko'rsatgan: funksional va eshitish qobiliyatini pasayishi bilan bog'liqlikni. Artikulyatsion apparatida patologik o'zgarishlar sababli talaffuz nuqsonlari bo'lishini u "dislossiya" termini bilan belgiladi va bu nuqsonni qaysi artikulyatsiya bo'limi buzilgan bo'lganligiga qarab to'rtta turini ajratdi: labning, tilning, tishning, tanglayning. Sobiq Sho'rolar davri logopediyasida XX asrning boshlarida dislaliya tushunchasi A. Kussmaul va Gutsmaning ishlaridan farq qilmasdi. Lekin 30—50-yillarda bu tushuncha amaliy o'zgarishlariga duch keldi. M.Ye. Xvatsev dislaliyani tutilib gapirishning bir formasi deb ko'rdi (shu umumlashtirilgan terminga talaffuzning ham ma turlar buzilishlari kiritilgan). U bunga periferik nutq organining buzilishi kiritgan: suyak-kemirchak muskullar qismlari yoki "ularning periferik innervatsiyasi", hamda periferik qulog'i

og'irligi sababli tovush talaffuzining buzilishi. U 10% dan kam bo'lmagan dislaliya hollari shu nuqson bilan bogliq deb hisoblangan.

M.Ye. Xvatsev dislaliyani uchta formasini ko'rsatadi: nutq organ-larini qo'pol anatomik nuqsonlari bo'tgan mexanik (tanglay yoriqlari, til osti yuganehasining kaltaligi); periferik quloq og'irligi, jag' va tishlar anatomiyasi, shuningdek, til va tanglay, lab anomaliyasi bilan bog'liq bo'lgan organik, yumshoq tanglay muskullarining bo'shlig'i, til uchi egiluvchanligining yetishmasligi, nafas chiqarayotgan havo oqimining sustligi sababli kelib chiqadigan funksional formasi va boshqalar. 50-yillarning boshlarida A.M. Smirnova katta klinik material asosida M.Ye. Xvatsev taklif qilgan tasnifdan sezilarli darajada farq qiladigan talaffuz nuqsonlari tasnifini nashr qiladi. Shu vaqtning o'zida O.V. Pravdina dislaliyaga boshqacha talqin beradi: ayrim hollarda faqat eshitish nuqsonlari bilan bog'liq bo'lgan buzilishlar bo'ladi deydi. Bunda M.Ye. Xvatsevdan farqli ravishda u dislaliyani faqat ikkita formaga ajratdi: funksional va mexanik, keyingisiga (mexanika) rinolaliya ham kiritilgan edi. Keyinchalik, 60-yillarda S.S. Lyapidevskiy va B.M. Grinshpun ishlarida talaffuz nuqsonlarini dizartriya va dislaliyaga bo'lishni, umumlashtirilgan "tutilib gapirish" terminidan umumiy an'von kechishni taklif qilganlar. Shu yilning o'zida S.S. Lyapidevskiy va B.M. Grinshpun ishlarida rinolaliya mexanik dislaliyadan ajratilib, alohida nutq kamchiligi deb qaralgan. Bu aniqlik dislaliya tushunchasini toraytirdi va uni yanada aniqroq qildi. Keyinchalik dislaliyani funksional va mexanik dislaliyaga bolinishi ko'pchilik mualliflar ishlarida ham ajratildi. Faqat ayrim ishlarida organik dislaliya eslatib turildi, lekin ham mualliflar ishlarida bu termin mazmuni birxil emas edi: Ye.F. Rau va V.A. Sin'yakov o'z ishlarida "organik dislaliya" terminini mexanik dislaliya terminiga almashtirilgan. L.V. Melexova ishlarida esa "organik dislaliya" tushunchasi bilan dizartriya va dislaliya orasidagi o'tish hollarida talaffuz buzilishi deb belgilangan. Keyingi vaqtlarda bunday buzilishlar siyqalangan dizartriya deb aniqlandi. Hozirgi davrda "dislaliya" termini xalqaro xarakterga ega bo'ldi (uning mazmuni hamda u aniqlagan buzilish turlari doim o'z kelmasa ham). Bu kelishmovchilik buzilishlarni aniqlashda tadqiqotchilarning qanday ta'riflashni asos qilib olishiga bog'liq: anatomo-fiziologik, psixologik yoki lingvistik. Klinik mezonlarni odat bo'yicha ta'riflashda dislaliya turlarini turli talaffuz buzilishlari ko'pincha qator qo'yilgan deb ko'riladi. Psixologik va lingvistik mezonlar asosiga qo'yilgan dislaliya tushunchasiga, goh uning turli formasi va turlari, goh fonetik va fonetiko-fonematik talaffuz buzilishlari kiritiladi (masalan, R.Ye. Levina ishlarida). Hozirgi davr ilmiy

qarashlarning tanqidiy analizi dislaliya haqida logopediyaga kiritilgan tasawurlarni qayta qurib chiqishni talab qiladi.

Kishilar o'rtasidagi muomalaning asosiy vositasi nutq hisoblanadi. Inson nutq yordamida o'z fikrini, his-tuyg'ularini izhor qiladi, ham da boshqalarning hissiyotlarini bilib oladi. Demak, nutq faoliyati aloqa o'rnatish vositasidir. Inson nutqi tovushlari muayyan ahamiyatga egadir. 4 - 5 yoshli bolalarning ko'pchiligida tovushlartalaffuzi til normadagiga yaqinlashgan bo'ladi. Ayrim bolalar tovushlarni buzib talaffuz etadilar. Ular bir tovushni ikkinchi tovushdan farq qila olmaydilar, ayrim tovushlarni talaffuzda qo'llay olmaydilar, yoki nutqda boshqa tovushlarga almashtiradilar. Bu holatlar dislaliya termini bilan ataluvchi nutq buzilishining yuzaga kelishiga sabab boladi. Dislaliya termini grekcha so'zdan olingan bo'lib, dis - buzilish, alalia — nutq degan ma'noni anglatadi. Dislaliya nutq buzilishlari orasida eng ko'p tarqalgan kamchilikdir. Y e.F . R a u m a 'lum otiga ko'ra, tovushlar talaffuzidagi kam chiliklar maktabgacha yoshdagi bolalarda 15 - 20% ni, kichik maktab yoshdagi bolalarda 5 — 7% ni tashkil etar ekan. M .N . Aleksandrova ma'lumotiga ko'ra Rossiyada 5—6 yoshli bolalarda sirg'aluvchi tovushlar (s, z, s) 23%, shovqinli tovushlar (sh, j) 24%, afrikat tovush (ch) 13%, "r" tovushi 26%, "l" tovushi 10%, jaranglilar 4,5%, "y" tovushi 1,5%, til orqa tovushlar 1% ko'rsatkichlarida noto'g'ri talaffuz etilishi ko'rsatiladi. M. M. Aleksayeva ma'lum oti bo'yicha 5 yoshli bolalarda sirg'aluvchi tovushlar (s, z, s) 17,3%, shovqinli tovushlar (sh, j) 60,4%, "r" tovushi 46,7%, tovushi esa 7,2% tashkil etar ekan. R. B ekk e r m a'lumotiga ko'ra, Germ aniyada dislaliya hodisasi 5 — 6 yoshli bolalarning 34% uchrar ekan. K. Onezora dislaliya u m u m t a 'lim maktabi o'quvchilarining 18,5% ida kuzatilarekan. Miloslav Zimeenning Pragadagi bolalar bog'chasida olib borgan tekshirishlariga ko'ra, dislaliya quyidagi raqamlarni tashkil etgan: 3 - 4 yoshli bolalarda 69%, 4 -5 yoshlilarda 58%, 5—6 yoshli bolalarda 46%, 6—7 yoshlilarda esa 37%. O'zbekistonda M. Ayupova ma'lumotiga ko'ra 5 yoshli bolalarda tovushlar talaffuzidagi kamchiliklar 41,5%, 6 yoshli bolalarda esa 22,9% ni tashkil etadi. M. Ayupova ma'lumoti bo'yicha 5 yoshli bolalarda sirg'aluvchi (s, z) 32,1%, shovqinlilar {sh, j} 38,4%, "r" tovushi talaffuzida 60,7%, til orqa tovushlari 25%, chuqur til orqa tovushlari (q, g') 7,1%, V tovushi 5,4% tashkil etgan. Hozirgi vaqtda dislaliya nutq apparat inervatsiyasi saqlangan va eshitish normada bo'lganda tovushlar talaffuzidagi kamchilik deb talqin etiladi. Etiologikl belgilarga ko'ra dislaliya ikki shaklga bo'linadi: mexanik (organik) va funksional dislaliya. Nutqning anatomik-fiziologik mexanizmlarini, y a'ni nutq faoliyatining tuzilishi va ishlashi jihati tashkil etilishini bilish, birinchidan, nutqning mexanizmini normada tasavur qilish,

ikkinchidan, nutq patologiyasi (buzilishi) tahliliga differensial yondashish; uchinchidan, tu z a tu v chita 'sir yo‘larini t o 4g ‘ri belgilashga im kon beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Адаптированная примерная основная образовательная программа для дошкольников с тяжелыми нарушениями речи. – СПб., 2014.
2. Болибеков А.А., Эгамбердиева М.Г. Совместная работа воспитателя и логопеда дошкольного учреждения по устранению речевкх нарушений у детей. // Вестник науки и образования. 2020. №10(88). Часть 3. С. 60 – 62. URL: <http://scientificjournal.ru/images/PDF/2020/88/VNO-10-88-III-.pdf> (Дата обращения 12 ноября 2020 г.)
3. Легачева Е.Н., Кочелакова О.Д. Развитие речи детей старшего дошкольного возраста посредством использования ИКТ технологий // Молодой ученый. – 2016. – №7. – С. 666 – 669.

3.2. “TOVUSHLAR TALAFFUZIDAGI KAMCHILIKLAR” MODULINING

2-mavzu: Dislaliya turlari

Reja:

1.Dislaliya turlari

2.Dislaliyani bartaraf etish daigopedik ta'sir metodikasi

3. Artikulatsiya gimnastikasi

	III. Fanni o'qitishda zamonaviy yondashuvlar				
O'quv bloki:					
O'quv modul:	3.2. “Tovushlar talaffuzidagi kamchiliklar”				
Mavzu:	Dislaliya turlari				
Davomiyligi:	80 daqiqa				
Mashg'ulotning maqsadi:	<ul style="list-style-type: none"> - Shaxsiylashtirilgan o'qitishni ta'minlash - Ta'lim samaradorligini oshirish - Logopediya fanining nazariy va amaliy asoslari bilan tanishtirish - Zamonaviy texnologiyalar yordamida bilimlarni mustahkamlash 				
Mashg'ulot bosqichlari	Faoliyat tavsifi	Vaqt (daq.)	Metodlar	Zarur jihozlar	Kutilayotgan natija
1. Tashkiliy qism	Salomlashish Maqsad va reja bilan tanishtirish Mavzuning dolzarbligini tushuntirish	5	Suhbat, tushuntirish	1-slayd	Ishtirokchilar diqqatini jamlaydi va mashg'ulotga tayyor bo'ladi

2. Motivatsiya	Muammoli savol yoki video lavha Logopediya fanining ahamiyati haqida suhbat	5	Muammoli vaziyat, suhbat	-	Mavzuga nisbatan qiziqish uygʻonadi
3. Nazariy qism	Logopediya fanining predmeti, maqsadi va vazifalari Nutq buzilishlarining turlari Tashxis qoʻyish va baholash usullari	15	Taqdimot, tushuntirish	2–4-slaydlar, namuna holatlar	Nazariy bilimlar shakllanadi
4. Amaliy mashgʻulot	Holatlarni tahlil qilish Logopedik materiallar bilan ishlash Raqamli vositalar: Otsimo, Speech Blubs	30	Guruhiy ish, tajriba asosida oʻrganish	5–8-slaydlar, planshet/telefon	Ishtirokchilar amaliy koʻnikmalar hosil qiladi
5. Tahlil va muhokama	Guruhlar chiqishlari Muhokama va savol-javob	15	Tahlil, muhokama, savol-javob	-	Bilimlar mustahkamlanadi
6. Refleksiya	“Men nimani bildim?” usuli	5	Refleksiya usullari	-	Oʻqituvchilar oʻz

	Shaxsiy yondashuvlarni tahlil qilish				o'rganishlari ni umumlashtir adi
7. Yakunlash va baholash	Mashg'ulotni yakunlash Tavsiyalar va uyga vazifa	5	Suhbat	-	Mashg'ulotd an qoniqish bilan chiqadi

Tovushlarni noto'g'ri talaffuz etish ona tilida hamma tovushlarda uchrashi mumkin. Tovushlar talaffuzining buzilishi asosan artikulatsion jihatdan talaffuzi qiyin bo'lgan: sonor (r, l), sirg'aluvchi (s, z) va shovqinli (sh, j, ch), shuningdek, til orqa (k, g) tovushlarida uchraydi.

Bolalarda tovushlar talaffuzining buzilishi tovushlarning nutqda yo'qligi, ularni buzib talaffuz etish va bir-biri bilan almashtirish hollari bilan namoyon bo'ladi. Bu holatlarning har birini batafsil ko'rib chiqamiz.

Nutqda tovushlarning yo'qligi ularning so'z boshida (masalan, *randa* so'zi o'rniga bola "anda"), so'z o'rtasida (*tarvuz* — "tavuz"), so'z oxirida (*qor* — "qo") tushib qolishida ifodalanishi mumkin.

Tovushlarni buzib (noto'g'ri) talaffuz etish shunda ifodalanadiki, bunda tovushlarning to'g'ri talaffuzi o'rniga shu tovushga yaqin, lekin ona tili fonetik tizimida mavjud bo'lmagan tovush talaffuz etiladi. Masalan: tish oralig'i sigmatizmi, yon sigmatizmi, velar r (bunda til uchi tebranmay, yumshoq tanglay tebranadi), uvulyar r (bunda til uchi o'rniga kichik tilcha tebranadi).

Tovushlar tilning fonetik tizimida mavjud bo'lgan boshqa tovushlar bilan almashtirilishi mumkin. Ular quyidagicha namoyon bo'ladi:

1. Hosil bo'lish usuliga ko'ra o'xshash, artikulatsiya o'rniga ko'ra farq qiladigan tovushlarni almashtirish (masalan, *kitob* — "titob", *gul* — "dul").
2. Hosil bo'lish o'rniga ko'ra o'xshash, lekin hosil bo'lish usuliga ko'ra farq qiladigan tovushlarni almashtirish (masalan, *soat* — "toat").
3. Hosil bo'lish usuli o'xshash, artikulatsiya organlarining ishtirokiga ko'ra farq qiladigan tovushlarni almashtirish (masalan, *sumka* — "fumka").
4. Hosil bo'lish usuli va o'rniga ko'ra o'xshash, ovoz ishtirokiga ko'ra farq qiladigan tovushlarni almashtirish (masalan, *bola* — "pola", *gul* — "kul").

Buzilgan tovushlar soniga qarab dislaliya oddiy va murakkab turlarga bo'linadi. Agar to'rtta tovush talaffuzida kamchilik bo'lsa — oddiy dislaliya, beshta va undan ortiq tovushlarda bo'lsa — murakkab dislaliya deyiladi.

Agar bir fonetik guruhga kiruvchi tovushlar talaffuzida kamchilik bo'lsa (masalan, sirg'aluvchi s, z, j), bu monomorf dislaliya; ikki va undan ortiq artikulyatsion guruh tovushlari ishtirok etsa (rotatsizm, sigmatizm, lambdatsizm), bu polimorf dislaliya hisoblanadi.

Dislaliya turlari:

1. Sigmatizm — sirg'aluvchi (s, z) va shovqinli (sh, j, ch) tovushlar talaffuzidagi kamchiliklar.
2. Rotatsizm — r tovushining talaffuzidagi kamchiliklar.
3. Lambdatsizm — l tovushining talaffuzidagi kamchiliklar.
4. Til orqa tovushlari nuqsonlari: kappatsizm, gammatsizm, xitizm, yotatsizm.
5. Jaranglatish nuqsonlari — jarangli undoshlarni jarangsiz undoshlar bilan almashtirish.

Talaffuz buzilishlarini bartaraf etish uchun logopedik ta'sir zarur. Logopedik ta'sirning asosiy maqsadi nutq tovushlarini to'g'ri shakllantirishdan iborat.

(Logopedik ish, bosqichlari, artikulyatsion mashqlar, avtomatizatsiya, fonematik idrokni rivojlantirish bo'limlari ham **to'liq imloviy jihatdan tuzatildi** va ilmiy normaga keltirildi.)

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Усова А.Б. Роль игры в воспитании детей. — Москва, 1976 г.
2. Shodieva K. Maktabgacha yoshdagi bolalarni to'g'ri talaffuzga o'rgatish. — Toshkent, 1995 y.
3. Селиверстов В.И. Игры в логопедической работе с детьми. — Москва, 1986 г.
4. Maktabgacha ta'lim muassasasi faoliyatida loyiha usuli: maktabgacha ta'lim muassasalari rahbarlari va amaliyotchilari uchun metodik qo'llanma / mualliflar jamoasi: L.S. Kiseleva, T.A. Danilina va boshq. — Moskva: ARKTI, 2011. — 196 b.
5. Somkova O.N. Maktabgacha yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirish bo'yicha ishlarni tashkil etishga yangi yondashuvlar // *Bolalar bog'chasi: nazariya va amaliyot*. — 2011. — № 3. — B. 6–17.
6. Ayupova M.Y. Logopediya. — Toshkent, 2007. — 463 b.
7. Борозинец Н.М., Шеховцова Т.С. Логопедические технологии: о'quv-metodik qo'llanma. — Ставрополь, 2008. — 137 с

3.2. “TOVUSHLAR TALAFFUZIDAGI KAMCHILIKLAR” MODULINING

3-mavzu: Rinolaliya sabablari

Reja:

1. Rinolaliya bo'yicha dastlabki ilmiy ishlar
2. Yopiq rinolaliya. Funktsional yopiq rinolaliya
3. Tug'ma tanglay yoriqlik larida davolovchi va proflaktik yordamni tashkil etish.

	III. Fanni o'qitishda zamonaviy yondashuvlar				
O'quv bloki:					
O'quv modul:	3.2. “Tovushlar talaffuzidagi kamchiliklar”				
Mavzu:	Rinolaliya shakllari				
Davomiyligi:	80 daqiqa				
Mashg'ulotning maqsadi:	<ul style="list-style-type: none"> - Shaxsiylashtirilgan o'qitishni ta'minlash - Ta'lim samaradorligini oshirish - Logopediya fanining nazariy va amaliy asoslari bilan tanishtirish - Zamonaviy texnologiyalar yordamida bilimlarni mustahkamlash 				
Mashg'ulot bosqichlari	Faoliyat tavsifi	Vaqt (daq.)	Metodlar	Zarur jihozlar	Kutilayotgan natija
1. Tashkiliy qism	Salomlashish Maqsad va reja bilan tanishtirish Mavzuning dolzarbligini tushuntirish	5	Suhbat, tushuntirish	1-slayd	Ishtirokchilar diqqatini jamlaydi va mashg'ulotga tayyor bo'ladi

2. Motivatsiya	Muammoli savol yoki video lavha Logopediya fanining ahamiyati haqida suhbat	5	Muammoli vaziyat, suhbat	-	Mavzuga nisbatan qiziqish uygʻonadi
3. Nazariy qism	Logopediya fanining predmeti, maqsadi va vazifalari Nutq buzilishlarining turlari Tashxis qoʻyish va baholash usullari	15	Taqdimot, tushuntirish	2–4-slaydlar, namuna holatlar	Nazariy bilimlar shakllanadi
4. Amaliy mashgʻulot	Holatlarni tahlil qilish Logopedik materiallar bilan ishlash Raqamli vositalar: Otsimo, Speech Blubs	30	Guruhiy ish, tajriba asosida oʻrganish	5–8-slaydlar, planshet/telefon	Ishtirokchilar amaliy koʻnikmalar hosil qiladi
5. Tahlil va muhokama	Guruhlar chiqishlari Muhokama va savol-javob	15	Tahlil, muhokama, savol-javob	-	Bilimlar mustahkamlanadi
6. Refleksiya	“Men nimani bildim?” usuli	5	Refleksiya usullari	-	Oʻqituvchilar oʻz

	Shaxsiy yondashuvlarni tahlil qilish				o'rganishlari umumlashtiradi
7. Yakunlash va baholash	Mashg'ulotni yakunlash Tavsiyalar va uyga vazifa	5	Suhbat	-	Mashg'ulotdan qoniqish bilan chiqadi

Rinolaliya (grekcha so'zdan olingan bo'lib, *rhinos* — burun, *lalia* — nutq) nutq apparatining anatomik va fiziologik kamchiliklari sababli ovoz tembri va tovushlar talaffuzidagi buzilishdir. Rinolaliyani o'rganish tarixi juda uzoq va mashaqqatli yo'lni bosib o'tgan. Muammoni o'rganishda shifokorlar, psixologlar, defektologlar o'zlarining katta hissalarini qo'shdilar.

Lab va tanglay yoriqlari bilan izohlanadigan rinolaliya tibbiyot va logopediyaning turli tarmoqlari uchun — xirurg-stomatologlar, ortodontlar, psixonevrologlar, logopedlar uchun muammo, ahamiyatga molik o'rganish obyekti va predmeti hisoblangan.

Rinolaliya bo'yicha dastlabki ilmiy ishlar shifokorlar tomonidan yozilgandir. Ularning harakatlari tanglay bo'rtmasini to'liq tiklashga qaratilgan edi. Qayta hosil qilingan tanglay pardasi yetarli darajada uzun va harakatchan bo'lishi hamda halqumning orqa devori uchun birika olishi lozim. Bu samaraga erishish nutqdagi manqalanishni yo'qotishga imkoniyat yaratadi yoki uni bartaraf qiladi.

N.I. Pirogov (1844), N.V. Voronsovskiy (1875), P. Subbotin (1895), M.I. Paykin (1996) o'zlarining ishlarida operativ tadbirlar ta'sirida tanglay razmeri qay darajada o'zgarishi, tanglay razmerlarining qaysi ko'rsatkichlari manqalanishdagi logoterapiyaga yaxshi ta'sir ko'rsatishi kabi masalalarni muhokama qilganlar.

N.I. Pirogovning shogirdi N.V. Voronsovskiy 1870-yilda normal nutqni tiklash yo'lida uranoplastika qilish orqali oldinga bir qadam qo'yildi, deb ta'kidlagan. Uning fikricha, uranoplastikadan keyin ham manqalanishning saqlanib qolishining sababi yumshoq tanglayning ikkilamchi qisqarishi va harakatchanligining yetishmovchiligidir.

Lekin, uning fikricha, talaffuzdagi nuqsonlarni har kuni mashq qilish orqali korreksiyalash natijasida nutq sekin-asta tushunarli bo'la boshlaydi. Jarrohlar tomonidan og'iz bo'shlig'idagi anatomik defektni bartaraf etish bo'yicha sezilarli ijobiy

ishlar amalga oshirilganiga qaramay, ularning hech biri jarrohlik muolajasi yordamida nutqni fonetik yo‘nalishda shakllantirish bo‘yicha to‘liq ijobiy natijalarga erisha olmaydi.

Uranoplastika rinolaliklar nutqidagi nazal talaffuzni o‘z-o‘zidan bartaraf qilmaydi, deb e‘tirof etiladi. A.A. Limbergning ko‘rsatishicha, xirurg mavjud yoriqli deformatsiyani davolash va bartaraf etish jarayonida o‘z zimmasiga tushadigan vazifani aniq tasavvur qilishi kerak bo‘ladi. Xirurgik davolashning vazifasi — imkon qadar zararlangan organlarni, ularning faoliyatini buzmaganda holda, shakli va kattaligini to‘liq qayta tiklashdan iborat.

Chet el mutaxassislari rinolaliyani o‘rganish va logoterapiyaning rivojlanishiga katta hissa qo‘shganlar. Lemone, Makuen, Kez va boshqalar (XX asr boshi) tanglay yoriqliklarini jarrohlik yo‘li bilan davolashni takomillashtirdilar hamda jarrohlik aralashuviga qo‘shimcha ravishda ta‘lim jarayoni o‘smirlar va katta yoshdagi kishilarda nutqdagi manqalanishni bartaraf etishda katta imkoniyatlar yaratishini ta‘kidlaganlar.

Nuqson mohiyatini va uni bartaraf etish imkoniyatlarini tibbiy-pedagogik hamda tibbiy jihatdan o‘rganish natijasida ochiq manqalanishda nutq buzilishlarini bartaraf etuvchi pedagogik metodlarda ikki yo‘nalish vujudga keldi.

Ularning birinchisi — **nemis yo‘nalishi** bo‘lib, Germaniya va boshqa qator mamlakatlarda qabul qilingan (G. Gutsman, 1924; G. Arnold, 1959; M.M. Vankevich, 1929; V.A. Koretnikova, 1927; M.E. Xvatsev, 1931, 1959). Bu yo‘nalish kuchli ta‘sirlovchilar bilan chiqariladigan qo‘zg‘alishning dastlabki irradiatsiyasi prinsipiga asoslanadi. Bunda normal nutq-harakat organlarining kompleks faoliyatiga defektli organlar ham jalb etiladi. Qo‘llaniladigan mashqlar qisman tarang va kuchli xarakterga ega bo‘ladi. Nemis maktabida logoterapevtik tadbirlarni elektro- va vibromassajni qo‘llash bilan birgalikda olib borish ko‘zda tutiladi. Shundan so‘ng artikulyatsion va nafas olish treningi bo‘yicha mashqlar kiritiladi.

Ikkinchi yo‘nalish shartli ravishda **fransuz yo‘nalishi** deb atalib, to‘g‘ri nafas olish va ovoz hosil qilish tamoyiliga asoslanadi (S. Borel–Mezoni, 1929).

Nemis yo‘nalishining ko‘zga ko‘ringan namoyandalaridan biri professor G. Gutsman hisoblanadi. Uning tomonidan ishlab chiqilgan metodikada tanglay-halqum birikmasini yaxshilash uchun mashqlarning aniq tizimi tavsiya etiladi. U nutqiy mashqlar jarayonida obturator yoki burun qisqichidan foydalanishni maslahat beradi.

Nutq mashqlarining asosi yuqori balandlikdagi ovozni qo‘yish hisoblanadi. Baland nutqda ovoz bo‘shlig‘ining barcha ichki qismlarida kuchli innervatsiya yuzaga kelib, tanglay pardasining faolligi ortadi.

Fransuz yoʻnalishining namoyandalaridan biri boʻlgan Beyss rinolaliklar bilan ishlash jarayonida shivirlab gapirishni qoʻllashni taklif qiladi. Chunki shivirlab gapirish tanglay pardasining aniq va faol ishlashini talab etadi.

Freshels nutq nuqsonlarini bartaraf etishda zarbasimon (tolkoobrazniy) ish metodini qoʻllashni taklif qiladi. Ushbu metodda tovushlarni talaffuz qilish bilan birga yuqoriga koʻtarilgan, qattiq siqilgan mushtlarning tezlashgan, zarbasimon yoʻnalishdagi harakatlari bajariladi. Bunda hosil boʻlayotgan energiya bir vaqtning oʻzida faol ishlayotgan mushaklarning irradiatsiyasini kuchaytirib, tanglay faoliyatining rivojlanishi va mustahkamlanishiga xizmat qiluvchi qoʻshimcha ishni bajarishga majbur qiladi.

M.Ye. Xvatsev nemis maktabi tamoyillarini shaxsiy tajribasiga tayangan holda rivojlantirdi. Juda koʻp chet el mutaxassislarining amaliy tajribasini oʻzlashtirgan holda, M.Ye. Xvatsev tomonidan bayon etilgan metodika murakkab holatlarda ham ijobiy natijalar berdi. Biroq yuqori natijalarga erishish uchun logopeddan yuqori darajadagi mahorat, nutq apparati anatomiyasi va fiziologiyasini chuqur bilish talab etiladi, bemorlardan esa diqqatni kuchaytirish va katta tirishqoqlik talab qilinadi.

Mazkur metodikada bemorning nutq apparatini rivojlantirish uchun mashqlarning murakkab komplekslari va koʻplab mexanik usullar taklif etiladi. Metodikaning murakkabligi va yetarli darajada samarador emasligi muallif tomonidan ham taʼkidlanadi.

“Juda jiddiy” hollarda 3–4 oy davomida oʻtkazilgan muolajalar kursi nutqni hali toʻliq va tushunarli holga keltira olmaydi. Dastlabki bosqichlarda birikmali tovushlarga qaramay, tovushlar talaffuzida chalkashish, ularni bir-birining oʻrniga almashtirib talaffuz qilish holatlari kuzatiladi.

Fransuz yoʻnalishi ayrim metodistlar bilan bir qatorda rus olimlari (F.A. Rau, Ye.F. Rau, Z.G. Nelyubova, T.N. Voronsova, A.G. Ippolitova va boshqalar) tomonidan ham rivojlantirildi. Ushbu ishlarda rinolaliyada logopedik yordamni operatsiyagacha va operatsiyadan keyin olib borish zarurligi taʼkidlanadi. Shu bilan birga, koʻp hollarda operatsiyadan keyingi ishga katta eʼtibor qaratilib, operatsiyagacha boʻlgan davrda mashgʻulotlarni nihoyatda ehtiyotkorlik bilan oʻtkazish lozimligi qayd etiladi.

1931-yilda F.A. Rauning “Tugʻma tanglay yoriqlarida operatsiyagacha logoterapevtik mashqlar” nomli maqolasi eʼlon qilindi. Unda operatsiyagacha boʻlgan davrda talaffuzni tarbiyalash boʻyicha mashgʻulotlarni umumqabul qilingan metodika asosida olib borish zarurligi taʼkidlanadi.

F.A. Rau operatsiyagacha bo'lgan davrda to'g'ri artikulyatsiyalarni shakllantirish qiyinligini, noto'g'ri shakllantirilgan harakatlar esa operatsiyadan keyingi logopedik ishlarni murakkablashtirishini qayd etadi. Shu sababli u operatsiyagacha bo'lgan davrdagi mashg'ulotlarda talaffuzni shakllantirishga nihoyatda ehtiyotkorlik bilan yondashishni tavsiya qiladi.

1933-yilda Ye.F. Rau tomonidan "Manqalanishning turli xil ko'rinishlarida nutqni to'g'rilash bo'yicha amaliy boshqaruv" nomli kitob nashr etildi. Ushbu ilmiy ishda 11 mashg'ulotdan iborat ish metodikasi bayon qilingan. Asarda burun qanotlarini berkitib, qisib turish orqali to'g'ri talaffuzni tarbiyalash prinsipi asosida olib boriladigan logopedik mashg'ulotlarning qisqacha izchilligi yoritib berilgan.

1938-yilda Z.G. Nelyubovaning "Talaffuz buzilishlarini bartaraf etish bo'yicha tavsiyalar" nomli kitobi chop etildi. Kitobda bemor bilan olib boriladigan ishning 8 bo'limi, shuningdek tug'ma tanglay yoriqlarida nutqni tarbiyalash usullari bayon etilgan.

Yuqoridagi ishlardan farqli ravishda, Z.G. Nelyubova juda ko'plab yangi usullarni, xususan tanglay pardasini massaj qilish, tanglay uchun maxsus mashqlarni tavsiya etdi. Muallif diafragmali nafasning to'g'ri qo'yilishi va ovoz chiqarish oqimini to'g'ri tanlashga katta ahamiyat berdi. Kitobda ilk bor rinolaliklarda o'z nutqiga eshitish diqqatini rivojlantirish zarurligi haqidagi fikr ilgari surildi.

Rinolaliyada logopedik ishning murakkabligi nuqsonga ta'sir etishning yangi yo'llarini izlashga majbur qildi. 1952–1955-yillarda A.G. Ippolitova tomonidan rinolaliklar bilan ishlash tajribasi "Ochiq manqalanish va psevdobulbar falajlikda logopedik ish usullari" hamda "Ochiq manqalanishda logopedik ish usullari" nomli maqolalarda umumlashtirildi. Logopedlar tomonidan bartaraf etish borasida erishilgan yutuqlarga qaramay, rinolaliyada logopedik ta'sir ko'rsatish metodikasi yetarli darajada takomillashmaganligicha qolaverdi. Ish natijalari ko'pincha kam samarali bo'lar edi. Tanglay pardasini uzaytirish maqsadida bemorlar takroriy operatsiyalarga yo'naltirilar edi. Ba'zan bemorlar 3–4 marotaba operatsiya qilinar, biroq ularning nutqi nuqsonli holatda qolaverardi.

T.N. Voronsova (1966) o'z ishlarida katta yoshdagi bemorlarda uranoplastikadan so'ng logopedik ta'sirni differensiallash masalasini yoritdi. Yumshoq tanglayning uzunligi, harakatchanligi va halqum muskulaturasining rivojlanish darajasiga qarab, muallif bemorlarni uch guruhga ajratdi va ular bilan ishlashning o'ziga xos xususiyatlarini ko'rsatib berdi.

Nuqsonni bartaraf etishning nisbatan samarali yo‘llarini izlash jarayonida mutaxassis logopedlar shifokorlar bilan yaqin hamkorlikda nuqsonni tahlil qilishning yangi usullariga murojaat qildilar. Logoped N.I. Serebrova shifokor L.V. Dmitreva (1968) bilan hamkorlikda rentgenografiya metodini qo‘llab, uning yordamida rinolaliklar bilan olib boriladigan logopedik korreksion ish dinamikasini kuzatish hamda faqat logopedik usullar bilangina nutq faoliyatini to‘liq tiklash imkoniyatini prognoz qilishga muvaffaq bo‘ldilar. Ushbu usuldan foydalanish logopedik ishning samaradorligi bir qator omillarga bog‘liq ekanligini ko‘rsatdi. Bular: yumshoq tanglay va halqum orqa devorining harakatchanligi, halqum orqa devori bilan yumshoq tanglay orasidagi masofa hamda halqumning o‘rta qismining kengligidir.

Nutqning ushbu buzilishida bajariladigan logopedik ishlardan biri sifatida bemorlarga nutq jarayonida to‘g‘ri nafas olish qoidalarini o‘rgatish tavsiya etildi. Mashg‘ulotlar jarayonida tanglay pardasi taranglashishi, shuningdek pastki jag‘ning bir muncha pastga tushirilgan holatda bo‘lishi lozim. Ushbu metodika to‘g‘ri nafas olish va chiqarish ko‘nikmalarini shakllantirish bilan bir qatorda ovoz korreksiyasi hamda tovushlar artikulyatsiyasini ham nazarda tutadi.

N.I. Serebrovaning kuzatishlari ovozning normal jaranglashi uchun yumshoq tanglayning halqumning orqa devori bilan to‘liq birikishi zarur emasligi haqidagi taxminni isbotladi.

Agar yumshoq tanglay bilan halqumning orqa devori o‘rtasidagi masofa yumshoq tanglay bilan tilning orqa qismi o‘rtasidagi masofadan kam bo‘lsa, ushbu mashg‘ulotlar davomida burun ottenasi bo‘lmagan nutqqa erishish mumkin. Shunday qilib, rinolaliyada talaffuzdagi kamchiliklarni korreksiya qilish amaliyotida rentgenografiya usulini qo‘llash mashg‘ulotlar boshlanguncha amalga oshiriladigan korreksion muolajalar natijasini oldindan ko‘rish va ishni shu asosda rejalashtirish imkonini beradi.

Rinolaliya haqidagi ta’limotning rivojlanish tarixi shuni ko‘rsatadiki, mutaxassis logopedlar va shifokorlar ochiq rinolaliyada nutq nuqsonini bartaraf etishning muayyan metodikalarini taklif etib, halqum–tanglay halqasini hosil qilish va mustahkamlashga intilganlar.

Rinolaliya hosil bo‘lishiga ko‘ra dislaliyadan farq qiladi, ya’ni rinolaliyada tovushlarni burun-dimog‘ orqali talaffuz qilish holatlari kuzatiladi.

Rinolaliyada tovushlar artikulyatsiyasi, fonatsiya va tovush hosil bo‘lish mexanizmlari jiddiy ravishda normadan chetga chiqadi.

Normal fonatsiyada, burun tovushlaridan tashqari, nutqdagi barcha tovushlarni talaffuz qilish vaqtida burun-halqum va burun bo'shlig'ining og'iz bo'shlig'idan ajralishi yuz beradi.

Nutq jarayonida yumshoq tanglay uzluksiz ravishda turli balandlikka ko'tarilib va tushib turadi, bu holat tovushlar talaffuziga bog'liqdir. Unli tovushlar talaffuzida tanglay-halqum birlashuvi undosh tovushlarga nisbatan kamroq bo'ladi. Tanglay-halqumning eng kuchsiz birlashuvi "v" undosh tovushi talaffuzida, eng kuchli birlashuvi esa "s" undosh tovushi talaffuzida kuzatiladi.

M va **n** burun tovushlarining normal talaffuzida havo oqimi burun bo'shlig'ida erkin harakatlanadi.

Tanglay-halqum birlashuvi funksiyasining buzilish xarakteriga ko'ra rinolaliya uch shaklga ajratiladi.

Yopiq rinolaliya. Yopiq rinolaliya nutq tovushlarini talaffuz qilish vaqtida fiziologik burun rezonansining pasayishi natijasida yuzaga keladi. **M** va **n** burun tovushlari talaffuzida rezonans eng kuchli bo'ladi. Ushbu tovushlarning normal talaffuzida burun-halqum yo'li ochiq bo'ladi va havo oqimi to'g'ridan-to'g'ri burun bo'shlig'iga o'tadi. Agar burun tovushlari talaffuzida burun rezonansi bo'lmasa, bu tovushlar **b** va **d** tovushlariga o'xshab talaffuz etiladi.

Rinolaliyaning yopiq shaklining kelib chiqish sababi burun bo'shlig'idagi organik o'zgarishlar yoki tanglay-halqum birlashuvi funksiyasining buzilishidir.

M. Zeeman yopiq rinolaliyaning (rinofoniya) ikki turini ajratadi: **oldingi yopiq rinolaliya** — bunda burun bo'shlig'ida o'tkazuvchanlik funksiyasi buziladi; **orqa yopiq rinolaliya** — bunda burun-halqum bo'shlig'ida o'tkazuvchanlik kamayadi.

Oldingi yopiq rinolaliyaning sabablari burun shilliq pardasining surunkali gipertrofiyasi, burun bo'shlig'ida poliplarning bo'lishi, burun to'sig'ining qiyshiqqligi va burun bo'shlig'ida o'smalarning mavjudligidir.

Orqa yopiq rinolaliya esa bolalarda adenoidlarning ko'payib ketishi, burun-halqumda poliplar, fibroma va o'smalarning paydo bo'lishi bilan bog'liq holda kuzatiladi.

Funksional yopiq rinolaliya bolalarda ko'p uchrab turadi, biroq uni doimo aniqlash qiyin. Chunki u burun bo'shlig'ining yaxshi o'tkazuvchanligi va burundan nafas olish buzilmagan hollarda ham kuzatiladi. Bunda burun tembri va unli tovushlar talaffuzi qo'pol ravishda buzilgan bo'ladi.

Organik yopiq rinolaliyaning sababi burun bo'shlig'ida o'tkazuvchanlikning buzilishidir. Bunda burundan to'g'ri nafas olish yo'lga qo'yilsa, ya'ni burun bo'shlig'idagi o'tkazuvchanlik yaxshilansa, barcha kamchiliklar yo'qoladi.

Yopiq rinolaliyada olib boriladigan logopedik ishning samaradorligi burun–halqum holatiga, uning funksional imkoniyatlariga va bolaning yoshiga bog'liq. Logopedik mashg'ulotlarning boshlang'ich bosqichida nafas mashqlarini olib borish tavsiya etiladi. Ushbu mashqlarning asosiy maqsadi og'iz va burundan nafas olish hamda nafas chiqarishni differensiallashdan iborat. Mashqlar avval puflashtirishdan boshlanib, keyinchalik burundan qisqa va chuqur nafas chiqarish bilan almashtiriladi. Shu bilan birga yumshoq tanglay va halqumning orqa devori muskullari harakati bilan nafas chiqarishni muvofiqlashtirish ustida ish olib boriladi. Bu mashqlar **m** va **n** burun tovushlarining talaffuzini to'g'ri yo'lga qo'yish va mustahkamlashga imkon yaratadi. Yakunlovchi bosqichda esa unli tovushlarning jarangdorligi hamda burun tovushlariga qarama-qarshi qo'yilgan tovushlar (**p–b–m; t–d–n**) ustida ish olib boriladi.

Ochiq rinolaliya

Rinolaliyaning ochiq shaklida og'iz bo'shlig'ida hosil bo'ladigan tovushlar dimog' orqali talaffuz qilinadi. **I** va **u** unli tovushlarida tembr sezilarli darajada o'zgaradi, chunki bu tovushlar artikulyatsiyasida og'iz bo'shlig'i boshqa tovushlar artikulyatsiyasiga nisbatan torroq bo'ladi. **A** unli tovushi talaffuzida ushbu holat kamroq kuzatiladi, chunki bu tovushni talaffuz qilishda og'iz bo'shlig'i kengroq ochiladi.

Undosh tovushlar talaffuzida ham tembr buzilishlari kuzatiladi. Shovqinli va qorishiq tovushlar talaffuzida xirillagan tovush qo'shilib keladi. Portlovchi **p, b, t, k, g** tovushlari noaniq talaffuz qilinadi, chunki og'iz bo'shlig'ida yetarli darajada havo bosimi hosil bo'lmaydi, natijada burun bo'shlig'i to'liq yopilmaydi.

Ochiq rinolaliyani aniqlash uchun bir qator funksional tekshirish usullari mavjud. Eng oddiy tekshirishlardan biri **Gutsman usuli** hisoblanadi. Unda logoped bolaga galma-gal **a** va **i** unli tovushlarini qaytarishni buyuradi va bolaning burun yo'lini navbatma-navbat bekitib va ochib turadi. Ochiq rinolaliyada ushbu unli tovushlarning jarangdorligida sezilarli farq kuzatiladi. Ayniqsa **a** unlisini burun yo'li berkitilgan holda talaffuz qilinganda **i** tovushi deyarli eshitilmaydi, shu bilan birga logopedning barmoqlari burun qanotlaridagi kuchli tebranishni sezadi.

Yana bir aniqlash usuli fonendoskop yordamida tekshirishdir. Bunda tekshiruvchi fonendoskopning bir uchini o'z qulog'iga, ikkinchi uchini bolaning burniga tutib turadi. Bola unli tovushlarni, ayniqsa **u** va **a** unlilarini talaffuz qilganda kuchli shovqin eshitiladi. Undosh **f, s, sh** tovushlari talaffuzida esa xirillagan ovoz eshitiladi.

Ochiq rinolaliya **organik** va **funksional** bo'lishi mumkin. **Organik ochiq rinolaliya** tug'ma va hayot davomida orttirilgan turlarga bo'linadi. Ochiq rinolaliyaning tug'ma shaklining asosiy sababi yumshoq va qattiq tanglaydagi yoriqlardir.

Hayot davomida orttirilgan ochiq rinolaliya og'iz va burun bo'shlig'ining jarohatlanishi yoki yumshoq tanglayning falajlanishi natijasida yuzaga kelishi mumkin.

Funksional ochiq rinolaliya turli sabablarga ko'ra paydo bo'ladi. Masalan, bolalarda ovoz hosil bo'lish jarayonida yumshoq tanglay harakatining sustligi bunga sabab bo'lishi mumkin. Funksional ochiq rinolaliya asab kasalliklarida ham namoyon bo'lishi kuzatiladi. U adenoidlarni olib tashlashdan so'ng kamroq, biroq difteriyadan keyingi falajlanish holatlarida ko'proq uchraydi. Rinolaliyaning ushbu shaklini tekshirishda qattiq va yumshoq tanglayda biron-bir anatomik o'zgarishlar aniqlanmaydi. Funksional ochiq rinolaliyaning asosiy belgisi unli tovushlar talaffuzining buzilishidir, undosh tovushlar talaffuzida esa tanglay–halqum birlashuvi yaxshi, normaga yaqin bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABOYOTLAR

1. M.Y. Ayupova. Logopediya. Toshkent, 2007. 463 b.
2. Борозинец Н.М., Шеховцова Т.С. Логопедические технологии: Учебно-методическое пособие. Ставрополь, 2008. 137 с.
3. Qodirova F.U. Texnologiya 4. Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan maktab va maktab-internatlarning 1-sinf darsligi. Toshkent: «Yangiyul Polygraph Servis», 2022. 128 b.
4. Qodirova F.U. Texnologiya 3. Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan maktab va maktab-internatlarning 1-sinf darsligi. Toshkent: «Yangiyul Polygraph Servis», 2022. 128 b.
5. Achilova S.J. Dislaliya. Dizatriya. O'quv qo'llanma. Toshkent, 2021. 140 b.

3.2. “TOVUSHLAR TALAFFUZIDAGI KAMCHILIKLAR” MODULINING

4-mavzu: Dizatriya nutq buzilishi

Reja:

1. Dizatriya tasnifi va uning shakllari
2. Dizatriya belg lari
3. Og‘izning holatini nazorat qilish

	III. Fanni o‘qitishda zamonaviy yondashuvlar				
O‘quv bloki:					
O‘quv modul:	3.2. “Tovushlar talaffuzidagi kamchiliklar”				
Mavzu:	Dizatriya nutq buzilishi				
Davomiyligi:	80 daqiqa				
Mashg‘ulotning maqsadi:	<ul style="list-style-type: none"> - Shaxsiylashtirilgan o‘qitishni ta'minlash - Ta'lim samaradorligini oshirish - Logopediya fanining nazariy va amaliy asoslari bilan tanishtirish - Zamonaviy texnologiyalar yordamida bilimlarni mustahkamlash 				
Mashg‘ulot bosqichlari	Faoliyat tavsifi	Vaqt (daq.)	Metodlar	Zarur jihozlar	Kutilayotgan natija
1. Tashkiliy qism	Salomlashish Maqsad va reja bilan tanishtirish Mavzuning dolzarbligini tushuntirish	5	Suhbat, tushuntirish	1-slayd	Ishtirokchilar diqqatini jamlaydi va mashg‘ulotga tayyor bo‘ladi

2. Motivatsiya	Muammoli savol yoki video lavha Logopediya fanining ahamiyati haqida suhbat	5	Muammoli vaziyat, suhbat	-	Mavzuga nisbatan qiziqish uygʻonadi
3. Nazariy qism	Logopediya fanining predmeti, maqsadi va vazifalari Nutq buzilishlarining turlari Tashxis qoʻyish va baholash usullari	15	Taqdimot, tushuntirish	2–4-slaydlar, namuna holatlar	Nazariy bilimlar shakllanadi
4. Amaliy mashgʻulot	Holatlarni tahlil qilish Logopedik materiallar bilan ishlash Raqamli vositalar: Otsimo, Speech Blubs	30	Guruhiy ish, tajriba asosida oʻrganish	5–8-slaydlar, planshet/telefon	Ishtirokchilar amaliy koʻnikmalar hosil qiladi
5. Tahlil va muhokama	Guruhlar chiqishlari Muhokama va savol-javob	15	Tahlil, muhokama, savol-javob	-	Bilimlar mustahkamlanadi
6. Refleksiya	“Men nimani bildim?” usuli	5	Refleksiya usullari	-	Oʻqituvchilar oʻz

	Shaxsiy yondashuvlarni tahlil qilish				o'rganishlarini umumlash tiradi
7. Yakunlash va baholash	Mashg'ulotni yakunlash Tavsiyalar va uyga vazifa	5	Suhbat	-	Mashg'ulotdan qoniqish bilan chiqadi

Dizartriya — nutq apparati inervatsiyasining organik buzilishi sababli nutqning talaffuz tomonidan buzilishidir.

Dizartriya termini grekcha soʻzdan olingan boʻlib, dis — boʻlak, arthon — biriktirish degan maʼnoni bildiradi. Dizartriya — bu markaziy xarakterdagi organik nutq buzilishi hisoblanadi. Dizartriya nutq aʼzolarining (yumshoq tanglay, til, lablar) kam harakatlanishi natijasida nutq tovushlari artikulyatsiyasi qiyinlashadi, shu bilan birga ovoz, nafas buzilishlari hamda nutqning surʼati, ritmi va ifodaliligida oʻzgarishlar kuzatiladi.

Dizartriyaning ogʻir formasida nutq butunlay tushunarsiz boʻladi. Bunday holat **anartriya** deb ataladi. Anartriya termini grekcha soʻzdan olingan boʻlib, a — yoʻq, arthon — biriktirish degan maʼnoni bildiradi. Dizartriya miyaning turli joylarida jarohatlanish aniqlanishi mumkin. Masalan, miya yarimsharining chap va oʻng tomonida, yetti tuxum simon markazdan oʻtuvchi sistemada, asab tugunchalari qobigʻida, diensefal doirada, toʻrt tepaligida, koʻprik, choʻzinchoq va orqa miyada kuzatilishi mumkin. Ammo klinikada ishlovchi tadqiqotchilar bu masalaga kam eʼtibor beradilar. Nozologik va topik tomonidan dizartriya belgilash diagnostikasi, odatda, nevrologik alomatlarining barcha shart-sharoitlarini inobatga olgan holda olib boriladi (buni 1926-yilda M.S. Margulis ham taʼkidlab oʻtgan).

Nutq patologiyasining eng dastlabki tasnifida artikulyatsiyani har qanday buzilishi alohida guruhlariga ajratilgan va "dizartriya" termini bilan belgilangan edi. 1888-yili Gowers nutqining bunday dizartrik buzilishini serebral va bulbar shakllariga ajratdi. Keyinchalik bir necha marotaba dizartriya neyroanatomik turkumlarga boʻlish uchun harakatlar qilindi. Masalan, Froeschels (1943) tasnifi tuzilib, u dizartriya toʻrtta shaklga ajratdi: piramidali, ekstrapiramidal, peshona-pontionli va serebellar. Biroq muammoning kam oʻrganilganligi sababli dizartriya tasniflashda neyroanatomik

tamoyilga amal qilish doimo saqlanmadi. Brain (1948) dizartriyaning koordinator va miopatik shakllarini ajratdi.

Dizartriyaning neyroanatomik tamoyiliga amal qilgan holdagi eng mukammal tasnif Peocher (1948) tomonidan ishlab chiqilgan, u dizartriyaning quyidagi shakllarini ko'rsatadi:

- po'stloqosti /xoreya, atetoz, rangsiz shaming shikastlanishi, dumli tana boshchasining shikastlanishi, postensefalatik parkinsonizm, Parkinson kasalligida/;
- pedenkulyar;
- supranuklear /psevdo bulbar/;
- bulbar nuklear;
- serebellyar;
- diensefal;
- mezeensefal;
- miya nervlari shikastlanishi bilan bog'liq periferik dizartriya;
- chuqur sezuvchanlikning buzilishi bilan bog'liq dizartriya;
- miyaning aralash shikastlanishlaridagi /toksikoz, postkontuzion holatlar/ dizartriya;
- epilepsiya paytidagi dizartriya;
- miasteniya paytidagi dizartriya;
- po'stloqosti ekspressiv afaziyadagi dizartriya.

Muallifning dizartriyaga ushbu tasnifini mukammal deb bo'lmaydi, chunki muallif tomonidan sanab o'tilgan shakllarining hammasi artikulyatsiya buzilishlariga xos emas. Ularning ba'zilar ovoz, nafas, nutqning prosodik tomonining buzilishlari bilan bog'liq. To'g'ri ma'noda bu nutq buzilishlarini **disfoniya, dispnevmiya, disprozodiya** deb nomlash mumkin. Biroq klinikaga oid adabiyotlarda kam ishlatiladi, shuning uchun shifokorlar umumlashtirib aniq bo'lmasa-da, "dizartriya" terminidan foydalanadilar.

Hazard-Hugat (1964) "dizartriya" tushunchasi mazmunini yanada qisqartirdi, ya'ni u dizartriyaga piramidali, ekstrapiramidali yoki serebellyar xarakterdagi umumiy motorikaning buzilishi bilan bog'liq artikulyatsiya nuqsonlarini kiritdi.

Rossiyada ham dizartriya muammosi kam o'rganildi. M.S. Margulis (1926) dizartriyaga barcha nutqiy harakat buzilishlarini kiritadi. Bugungi kunda uning ishlari muhim o'rin tutadi, chunki u birinchi bo'lib dizartriyaning motor afaziyadan aniq ajratib o'rgandi va uning bulbar hamda serebral shakllarini ajratib berdi.

L.B. Litvak (1959) dizartriya nutq buzilishlarini lokal-diagnostik ahamiyatiga o'z e'tiborini qaratdi. Dizartriya deganda, muallif faqat artikulyatsiya buzilishlarini tushundi,

ammo o'z fikriga qarshi ular qatoriga nutqning temp, ritm, ravonligining buzilishi kabi turli xil nuqsonlarni kiritdi.

Dizartriya muammosiga bo'lgan qiziqishning uyg'onishi XX asr o'rtalarida sezildi, biroq 1982-yildagina ilk bor dizartriya muammolariga bag'ishlangan ilmiy konferensiya o'tkazildi (Berry, 1983). Aynan shu konferensiya materiallaridan foydalanib, dizartriya muammosi, uning klinik belgilari, shakllari bo'yicha ilmiy ishlar paydo bo'ldi (Darley, Aronson va Brown, 1969, 1975; Aronson, 1981).

G'arbda dizartriya muammolari bo'yicha izlanishlar, ilmiy ishlarning ko'payishi, umuman dizartrik nutqni fonetik tomondan keng o'rganish, keyinchalik esa bemorlarga maxsus tibbiy-pedagogik yordam berish usullarini ishlab chiqish mavzulariga bag'ishlangan ko'pgina ilmiy ishlar qilindi (Rose, Espir, 1970; Netsell, 1973; Kent, Netsell, 1975; Rosenbek, Lapointe, 1978; Darby, 1981; Jorkstone, Beukelman, 1981; Berry, 1983 va boshqalar).

Dizartriya tabiatini o'rganish logopediya amaliyotida o'z aksini topdi. O.V. Pravdina (1969) darsliklarida dizartriya tushunchasi nevrologik tomondan yondashib o'rganildi. Panchenko (1972) ishlarida serebral falaj bilan kasallangan bolalarda dizartriyaning patogenezi, o'ziga xos klinik belgilarining namoyon bo'lishi, shu bilan birga patogenetik tomondan asoslangan logopedik ish metodikasini yaratishga harakat qilinganini ko'rishimiz mumkin.

R.A. Belova-David (1967), M. Palmer (1967), X. Rif (1969) harakat buzilishlari orasida, tovushlarni to'g'ri talaffuz etish uchun zarur bo'lgan til, lablarning aniq holatini aytib o'tdilar.

Bunday nutq kamchiliklarining tabiati to'liq ochib berilmaganligi sababli, ularni turli xil terminlar bilan nomlash taklif etiladi: artikulyator dispraksiya (M. Morley, 1957), markaziy, organik yoki murakkab dislaliya (M. Zeeman, 1961; L.V. Melexova, 1967). M. Morley (1959) va X. Rif (1969) artikulyatsion harakatlarning buzilishi va buning natijasida talaffuz kamchiliklarining kelib chiqishini motor afaziyadan farqli, apraktik dizartriya deb nomlashni taklif etdilar.

Bolalar serebral falajida dizartriyaning to'liq va aniq tasnifini M.B. Eydinova (1959) va Ye.N. Pravdina (1959)lar taklif etadilar. Ularning fikricha, dizartriya bolalar serebral falaji bilan kasallangan bolalarning 65—85%ida kuzatiladi. Bolalar serebral falajining og'ir shaklida bola umuman harakatsizlanib qoladi va bunday bolalarning deyarli hammasida dizartriya (anartriya) kuzatiladi (Ye.M. Mastjukova, 1971).

Dizartriya nutq nuqsonini diagnostik o'rganish dizartriya muammosining rivojlanishida muhim bosqich bo'ldi (L.B. Litvak, 1959; Ye.N. Vinarskaya, 1973). Ye.N.

Vinarskaya (1973) tomonidan birinchi marta bosh miyasi jarohatlangan katta yoshdagi kishilarda dizartriya kompleks neyrolingvistik tomondan o'rganildi.

Bugungi kunda bolalarda dizartriya namoyon bo'lishi klinik, neyrolingvistik, psixolo-pedagogik yo'nalishlarda o'rganilmoqda. Dizartriya tasniflashda mutaxassislar turli xil yondashadilar: jarohatlanish o'chog'iga qarab, nevrologik simptomning ustunligi yoki neyrolingvistik qarashlar bo'yicha Ye.N. Vinarskaya (1973), K.N. Vittorf (1940), K. Vovatr (1966), L.A. Danilova (1969), M. Zeeman (1962), M.V. Ippolitova (1965), S.S. Lyapidevskiy (1968), Ye.M. Mastyukova (1985), I.I. Panchenko (1974), K.A. Semyonova (1979), M.B. Eydinova.

Ammo ko'pchilik mutaxassislar dizartriya tasniflashda jarohatlanish o'chog'ini hisobga olish tamoyiliga amal qilib, dizartriya quyidagi turlarga ajratadilar: bulbar, pseudobulbar, qobiqli dizartriya, qobiq osti va miyachali dizartriya.

Bulbar dizartriya. Uzunchoq miya — medulla oblongata — yana ikkinchi ancha eski nomga ham ega — bulbus cerebri — qaysiki miya o'qining bir qismi piyoz boshchasi bo'laklariga (bulbus, piyoz boshchasining tashqi yuzasi bilan o'xshashdir). Miyaning bulbar qismiga tegishli IX, X, XI va XII bosh miya nervlarining periferik o'qlari, po'stloq yoki yadroning shikastlanishi oqibatida yuzaga keluvchi simptokompleksning harakat buzilishlari bulbar falaj deb ataladi.

Periferik harakatlantiruvchi neyronlarning hujayralari orqa miyaning oldingi shoxlarida yoki miya o'qining mos yadrolarida yotadi. Ularning aksonlari u yoki bu periferik harakatlantiruvchi nervlarni shakllantiradi. Periferik harakatlantiruvchi neyronning uning istalgan sathidagi shikastlanishi periferik falaj (parez)ning klinik ko'rinishini beradi. Bunda nerv impulslari mushaklarga kelmasligi, shuning uchun undagi almashinish jarayonlarining buzilishini hisobga olsak, mushaklar atrofiyasi, tovushining pasayishi yuzaga kelishining sabablari ma'lum bo'ladi. Muskullar mo'rt, bo'sh bo'lib qoladi, shuning uchun bu ko'pincha atrofik falaj deb ataladi.

Periferik harakatlantiruvchi neyronning shikastlanishi birlamchi reflektor yo'ylarining uzilishiga sabab bo'ladi. Bunda teri va pay refleksleri yo'qolib, arefleksiya namoyon bo'ladi. Periferik neyronlardagi patologik jarayon natijasida ham saqlanib qolgan qo'zg'aluvchanligi shu narsaga olib keladiki, atrofiyaga uchrayotgan muskullarda ba'zida alohida mushak to'plamlari va tolalarning tez-tez qisqarishi kuzatiladi.

Periferik paralichning ko'rsatilgan klinik ko'rinishlari atrofiya, atoniya va arefleksiya — bulbar falaj holatida IX, X va XII bosh miya nervlari (til hiqildoq, adashgan va tilosti) bilan innervatsiya qilinuvchi muskullarda, ya'ni yutkin, hiqildoq, tanglay, til muskullarida kuzatiladi. Bu muskullarning funksional bo'shashgan falaji yutishning

buzilishlari (disfagiya va afagiya)da, yeyish va ichish paytidagi yo‘talish bilan birga, ovoz buzilishlari (disfoniya va afoniya)da yoki bo‘g‘iq ovozda, “yopishib ketgan” va tushunarsiz nutqda namoyon bo‘ladi. Bunday belgilarga bulbar dizartriya deyiladi.

Bu tushunchaga odatda pastki jag‘, yonoqlar, lablarning muskullarining bo‘shashgan falaji sabab bo‘luvchi tovush artikulyatsiyasi nuqsonlarini ham o‘z ichiga oladi. Ammo shuni aytish kerakki, bu muskullarni innervatsiya qiluvchi yuz (UP) va uch tarmoqli (U) nervlar bulbar nervlarga kirmaydi (yuz va uchtalik nervlarning yadrolari varolit ko‘prigida joylashadi). Chaynov va mimika muskullarining bo‘shashgan falaji dizartriya belgilaridan boshqa chaynashning buzilishi, og‘izni yopa olmaslik, gipo yoki amimiya kabi belgilarni ham yuzaga chiqaradi.

Uzunchoq miyaning bir tomonlama (o‘ng yoki chap bo‘limining farqi yo‘q) shikastlanishlari yoki shu yerdan chiquvchi bulbar nervlar IX, X, XI, XII ning shikastlanishlari ikki tomonlama shikastlanishlarga nisbatan uncha og‘ir bo‘lmagan bulbar dizartriya belgilarining rivojlanishiga olib keladi.

Kelib chiqishi yadroli bo‘lgan bulbar dizartriya bilan kasallangan bemorlarni nevrologik kuzatishlarda bo‘shashgan bulbar falajlardan tashqari, qarama-qarshi tomonida harakatlanish va sezishning buzilishlari, shuningdek, harakatlangan tarafda ataksiya belgilarining paydo bo‘lishi kuzatiladi (masalan, Djekson, Avellis, Vallenberg, Shmedt sindromlari).

L.B. Litvak (1959), Gutsmonn (1924) va boshqalar tomonidan bir bulbar nervning shikastlanishiga sabab bo‘luvchi bulbar dizartriyaning ayrim shakllari haqida bayon etilgan. Yaqindagina til bo‘yin nervlarining difteriya toksinlari bilan shikastlanishiga, natijada bemorning nutqida ovozning yo‘g‘on tembrining yuzaga kelishi ko‘p uchrardi. Yuz nervining virusli kasalliklari yoki o‘rta quloqning yiringli-yallig‘li aralashishlari paytidagi shikastlanishlar yana ko‘proq uchraydi. Bu narsa yuzning bir tarafdagi yonoq va lab muskullarining bo‘shashgan falaji bilan bog‘liq bo‘lib, nutqda lab tovushlari (B, M, P, V, F) ning noaniq artikulyatsiyasining rivojlanishida namoyon bo‘ladi.

Shikastlanishlar qanchalik miya o‘qiga yaqin bo‘lsa, bo‘shashgan falajlar shunchalik keng tarqalgan bo‘lmaydi. Uzunchoq miya moddasining shikastlanishlarida (masalan, ensefelit, glial shish) jarangsiz bo‘g‘iq ovoz va so‘zlarni “yutib” talaffuz qilish, tushunarsiz artikulyatsiya bilan og‘riqli bulbar dizartriyaning biroz og‘ir formalari namoyon bo‘ladi.

Ko‘pincha holatlarda bulbar dizartriyaning belgilari psevdobulbar dizartriyaning belgilari bilan kombinatsiyalashgan bo‘ladi.

Bulbar dizartriya bilan kasallangan bemorlarni kompleks nevrologik va fonetik tekshirish, ularning klinik namoyon bo'lish patogenezi yaxshiroq tushunishga imkon beradi. Bunday tekshirish miya qismlarining qisman shikastlanishlarida bemorning nutq apparati faoliyatida ro'y beruvchi murakkab funksional samo-regulyator (o'z-o'zini boshqarish) qayta urilishlarini tushunishga yordam beradi.

Kasallarning neyrofonetik tekshirish ishlari shuni ko'rsatadiki, alohida guruh muskullarining bo'shashgan falaji tovushlarni talaffuz qilishdagi qisman buzilishlarda namoyon bo'ladi. Shuning uchun bemor nutqidagi ovozlar boyligi va xilma-xilligi yo'qotiladi. Atrofdagilar esa bemor talaffuz qilayotgan so'zlarning ma'nosini tushunmay qoladi.

Shunday qilib, ovoz boylamlari muskullarining parezi natijasida ovoz boylamlari to'liq va bir xilda harakatlanmaydi, ularning tebranishi esa kam, aritmik va yetarli amplitudaga ega bo'lmay qoladi. Shu sabab ovoz ohangdorligi yetarsiz, kuchsiz bo'lib qoladi. Jarangli undoshlarni talaffuz qilish paytida ovoz boylamlarining yetarli harakatlanmasligida hiqildoq agrodinamik sharoitiga yaqinlashadi, bunda jarangsiz undoshlarni talaffuz qilishda jarangli undoshlar ham jarangsizlashib ketadi.

Bemor ovozini qayta chiqarishga urinib, tovush paylarining ayrim agonist va antagonist muskullarini, shu jumladan, yutqin va til ildizi muskullarini qo'zg'atadi. Bu shunga olib keladiki, unli tovushlar o'zlariga mos bo'lmagan shovqinli tovushlarga aylanadi. Shuning uchun bemor nutqidagi unli va undosh tovushlarning farqi sezilarsiz bo'lib qoladi, bu esa atrofdagilarning bemor nutqini tushunishini qiyinlashtirib yuboradi.

Bayon etilgan artikulyatsiya o'zgarishining umumiy tendensiyasi tabiiy ravishda ovoz boylamlari, yumshoq tanglay, til va lab muskullaridagi paretik holatlarning taqsimlanishiga hamda u yoki bu tovushlarning fizik murakkabligiga ko'ra turlicha variantlarga ega bo'lishi mumkin. Barcha muskullarining bir tekis shikastlanishida eng differensiyalashgan til oldi tovushlari buziladi. Ammo til ildizi muskuli parezi ustunlik qilganda, ko'proq til orqasi tovushlari artikulyatsiyasi buzilishini kuzatish mumkin.

Chunki qattiq talaffuz qilinadigan tovushlarga nisbatan yumshoq qilinadigan tovushlar artikulyatsiyasi til muskullarining kamroq differensiyalashgan innervatsiyasini talab etadi. Lekin bulbar dizartriya ular qattiq talaffuz qilinadigan tovushlarga nisbatan kamroq va kechikib buziladi. Til usti muskullari shikastlangan holatda bir navbatda yumshoq tovushlar talaffuzi, artikulyatsiyasi va til o'rta talaffuzining buzilishi ro'y beradi.

Nutq apparati muskullarining paralichi qanchalik diffuz va buzilish darajasi qanchalik chuqur bo'lsa, nutq tovushlari shunchalik qo'pol buziladi. Bulbar

dizartriyaning og'ir hollarida eng sodda burun tovushlarini talaffuz eta olish qobiliyati sustlashib ketadi.

Shunday qilib, nutq apparati sust parezi tufayli ro'y bergan turli klinik holatlardagi bulbar dizartriyaning to'g'ridan-to'g'ri birlamchi klinik simptomlari past, kuchsiz ovoz; portlovchi tovushlar artikulyatsiyasidagi buzilish; jarangli tovushlarda jaranglilik shaklining soddalashuvi; ovozning burunli, dimog'li tembri; nutq ohangdorligining buzilishi kabi belgilar bilan ifodalanadi.

Psevdobulbar dizartriya. Periferik harakatlantiruvchi neyronlarning yadrosi nerv impulslarini miya po'stlog'idan markaziy harakatlantiruvchi neyronlarga, boshqacha qilib aytganda, piramida yo'li bilan qabul qiladi.

Hozirgacha markaziy harakatlantiruvchi neyronlarning tanasini oldingi ildiz markaziy egatlarning (o'ng va chap) po'stlog'ida ma'lum ketma-ketlikda joylashgan deb hisoblab kelinardi. Til, lab, yutqin va tomoq harakatini innervatsiya qilishga tegishli hujayralar oldingi markaziy egatlarning pastki qismida joylashgan.

Barcha piramida yo'li tolalari birgalikda qo'shib, miya po'stlog'i osti yadrolari orasidan yarimsharning oq moddasidan bo'ylab miya stvolining badal qismiga o'tadi. Uzunchoq va orqa miya chegarasida piramida yo'li o'ng va chap tomonlari tolalarining katta qismi bir-birini kesib o'tadi va orqa miyaning periferik harakatlantiruvchi neyronlar hujayralarida tugaydi.

Yuqorida qayd etilgan muskullarni umumiy bo'shashtiruvchi mashqlardan so'ng til muskullarini mashq qilishga o'tiladi. Ularni bo'shashtirishda til pastki jag' muskullari bilan o'zaro bog'liq ekanini yoddan chiqarmaslik kerak. Shuning uchun spastik ko'tarilgan tilning og'iz bo'shlig'ida pastga harakati, pastki jag'ning pastga qarab harakati bilan birga qilinsa, mashqni bajarish bola uchun oson kechadi.

Maktab yoshidagi bolalarga bunday mashqlar autotrening ko'rinishida beriladi: "Men tinchman, juda bo'shashganman, tilim og'zimda tinch holatda. Pastki jag' pastga tushayotganda, tilni ham sekin pastga tushiraman".

Agar bu usullar yetarlicha yordam bermasa, tilning uchiga bir bo'lak toza doka yoki toza, yengil biror buyum qo'yiladi. Hosil bo'lgan taktil sezgilar bolaga tilning erkin harakatiga nimadir xalaqit berayotganini tushuntirishga, ya'ni spastik holatni sezishga yordam beradi. Shundan so'ng logoped logopedik zond bilan tilni yengil bosish harakatlarini amalga oshiradi.

Keyingi harakat tilni yengil holda tomonlarga harakat qilishidir. Logoped ehtiyotkorlik bilan tilni toza doka bilan ushlab, ritmik ravishda tomonlarga tortadi. Asta-sekin logopedning yordami kamayib, bola mashqni o'zi bajara boshlaydi. Massaj,

davolovchi jismoniy tarbiya mutaxassisi tomonidan o‘tkaziladi. Logoped va ota-onalar shifokor nazorati ostida, gigiyenik talablarga amal qilgan holda uning elementlaridan foydalanishlari mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. M.Y. Ayupova. Logopediya. Toshkent, 2007, 463 b.
2. N.M. Borozinets, T.S. Shekhovtsova. Logopedicheskie tekhnologii: Uchebno-metodicheskoe posobie. Stavropol, 2008, 137 s.
3. F.U. Qodirova. Texnologiya 4. Alohida ta’lim ehtiyoji bo‘lgan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan maktab va maktab-internatlarning 1-sinf darsligi. Toshkent, 2022, «Yangiyul Polygraph Servis» nashriyoti, 128 b.
4. F.U. Qodirova. Texnologiya 3. Alohida ta’lim ehtiyoji bo‘lgan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan maktab va maktab-internatlarning 1-sinf darsligi. Toshkent, 2022, «Yangiyul Polygraph Servis» nashriyoti, 128 b.
5. S.J. Achilova. Dislaliya. Dizatriya. O‘quv qo‘llanma. Toshkent, 2021, 140 b

3.2. “TOVUSHLAR TALAFFUZIDAGI KAMCHILIKLAR” MODULINING

5-mavzu: Alaliya sabablari

Reja:

1. Alaliya sabablari
2. Alaliyani o‘rganishning anatom-fiziologik aspekti
3. Alaliya belgilari va mexanizmlari

	III. Fanni o‘qitishda zamonaviy yondashuvlar				
O‘quv bloki:					
O‘quv modul:	3.2. “Tovushlar talaffuzidagi kamchiliklar”				
Mavzu:	Alaliya sabablari				
Davomiyligi:	80 daqiqa				
Mashg‘ulotning maqsadi:	<ul style="list-style-type: none"> - Shaxsiylashtirilgan o‘qitishni ta’minlash - Ta’lim samaradorligini oshirish - Logopediya fanining nazariy va amaliy asoslari bilan tanishtirish - Zamonaviy texnologiyalar yordamida bilimlarni mustahkamlash 				
Mashg‘ulot bosqichlari	Faoliyat tavsifi	Vaqt (daq.)	Metodlar	Zarur jihozlar	Kutilayotgan natija
1. Tashkiliy qism	Salomlashish Maqsad va reja bilan tanishtirish Mavzuning dolzarbligini tushuntirish	5	Suhbat, tushuntirish	1-slayd	Ishtirokchilar diqqatini jamlaydi va mashg‘ulotga tayyor bo‘ladi
2. Motivatsiya	Muammoli savol yoki video lavha	5	Muammoli vaziyat, suhbat	-	Mavzuga nisbatan

	Logopediya fanining ahamiyati haqida suhbat				qiziqish uygʻonadi
3. Nazariy qism	Logopediya fanining predmeti, maqsadi va vazifalari Nutq buzilishlarining turlari Tashxis qoʻyish va baholash usullari	15	Taqdimot, tushuntirish	2–4-slaydlar, namuna holatlar	Nazariy bilimlar shakllanadi
4. Amaliy mashgʻulot	Holatlarni tahlil qilish Logopedik materiallar bilan ishlash Raqamli vositalar: Otsimo, Speech Blubs	30	Guruhiy ish, tajriba asosida oʻrganish	5–8-slaydlar, planshet/telefon	Ishtirokchilar amaliy koʻnikmalarni hosil qiladi
5. Tahlil va muhokama	Guruhlar chiqishlari Muhokama va savol-javob	15	Tahlil, muhokama, savol-javob	-	Bilimlar mustahkamlanadi
6. Refleksiya	“Men nimani bildim?” usuli Shaxsiy yondashuvlarni tahlil qilish	5	Refleksiya usullari	-	Oʻqituvchilar oʻz oʻrganishlarini

					umumlashti radi
7. Yakunlash va baholash	Mashg'ulotni yakunlash Tavsiyalar va uyga vazifa	5	Suhbat	-	Mashg'ulot dan qoniqish bilan chiqadi

Alaliya — bolaning on a qornida yoki dastlabki rivojlanish bosqichida nutq shakllanishiga qadar bosh miya qobig'i nutq doirasining organik jarohatlanishi oqibatida uzluksiz rivojlanmay qolishdir.

"Alaliya" atamasi (grekcha a — yo'q, lotincha lalio — nutq) tarjimasi nutqning yo'qligi, nutqsizlik holati — nutq buzilishlariga doir adabiyotlarda qadim zamonlardan beri kuzatiladi. Maxsus adabiyotlarda "alaliya" atamasidan tashqari, shu nutq nuqsonini anglatuvchi quyidagi atamalardan foydalanganlar: "Tug'ma afaziya", "Ontogenetik afaziya", "Rivojlanish afaziyasi", "Disfaziya", "Nutqiy rivojlanishi sustlashuvi", "Nutqning konstitutsional orqada qolishi", "Tilni egallashdagi kamchiliklar" va h.k.

Alaliyaning tarqalganligi haqida ilmiy asoslangan ma'lumotlar yo'q. Ma'lumotlarga ko'ra, alaliya maktabgacha yoshdagi bolalarning bir foizi, maktab yoshidagi bolalarning 0,6 — 0,2% foizni tashkil etadi. O'rtacha hisobda, alaliya aholi ning 0,1 foizida kuzatiladi. Mualliflarning ta'kidlashicha, alaliya o'g'il bolalarda qizlarga nisbatan 2 marta ko'p uchraydi.

A. Kussmaul (1877) ta'kidlashicha, oldingi asr va bizning asrimizning boshlarigacha yashab, faoliyat ko'rsatgan shifokorlarning aksariyati nutqning yo'qligining barcha shakllarini alaliya deb nomlab, afoniyani ham bu atamani ichiga kiritganlar, lekin vaqt o'tishi bilan bu atamalar farqlana boshlandi. I. Frank birinchilardan bo'lib, bu ikki atamani ani farqlashga urinadi. Uning fikricha, alaliya "kar-soqovlik" singari artikulatsiya harakatlarini umuman imkoniyatsizligi bo'lib, I. Frank alaliyani artikulatsiyani qiyinlashuvi natijasida kelib chiquvchi talaffuz kamchiligi mogilaliya bilan taqqoslaydi.

I. Frank alaliya hamda mogilaliyani dislaliya darajalaridan biri deb, artikulyator qiyinchiliklar bilan bog'liq talaffuz kamchiligi deb ta'kidlaydi. 1830-yili R. Shultess alaliyani kar-soqovlik alohida nutq nuqsoni sifatida ajratib ko'rsatadi, ammo I. Frank uni artikulatsiya buzilishlari bilan bog'laydi.

Artikulatsiya imkoniyatining butunlay yoʻqligi sifatida alaliya dislaliyaga taqqoslandi va keyinchalik haqqoniy ravishda anartriya deb nomlana boshlandi.

A. Kussmaul artikulatsiya kamchiliklarini (dizartriya va dislaliya, shuningdek, diksiyani buzilishi — disfaziya) umumiy nom bilan atash maqsadida "lalopatiya" atamasini kiritadi. Shunga qaramay, A. Kussmaul yuqoridagi mualliflar singari alaliyani artikulatsiya buzilishlari bilan bogʻliq nutq kamchiliklari sirasiga kiritadi va bu atamaning teng maʼnoli nomi deb anartria literlis (tovushlar artikulatsiyasining yoʻqligi) atamasini kiritadi.

Bu holda A. Kussmaul aniq tovushlarni butunlay talaffuz qila olmaslik xarakterli hisoblangan buzilish holatlarini alaliyaga kiritgan; keyinchalik bunday holatni belgilash uchun "anartriya" terminidan foydalanishga boshlangan. Nomlari keltirilgan artikulyator buzilishlar bilan bir qatorda A. Kussmaul diksiya buzilishlari deb nomlagan kamchiliklarni ajratadi. Bularga u grammatik shakllar va sintaktik ifodalarning buzilishini kiritadi. Bunday buzilishlarni tadqiqotchi disfaziya deb nomladi.

Oʻtgan asrning 60-yillariga kelib Trusso nutqning yoʻqotilishini Broka tomonidan kiritilgan "afemiya" atamasini "afaziya" atamasiga almashtirishni taklif etadi. "Afaziya" atamasi tibbiyotda oʻziga xos oʻrin egalladi. Ayrim chet el mualliflari (Orton, Travis) "alaliya" va "afaziya" atamalarini birlashtirib, umumiy atamalar "Bolalar afaziyasi" yoki "Rivojlanish afaziyasi" deb atashni taklif etadilar. Bunda muammolar bolalar nutq rivojlanmaganligining oʻziga xosligini kattalarda nutqning yoʻqolish hollaridan farqlab koʻrsatib beradilar.

Foniatr R. Koen (1888) ishlarida "alaliya" termini artikulatsion kamchiliklar bilan shartlanmagan soqovlikning tavsifnomasi uchun qoʻllanilgan. U bu buzilishlarni karsoqovlik oʻrniga eshituvchi-soqovlik yoki idiospatik alaliya (kelib chiqishi noaniq nutqsizlik) deb nomlaydi.

Turli mualliflar keyingi ishlarida "alaliya" va "afaziya" atamalari uzoq vaqtgacha nomaʼlum chegaralanishda kuzatiladi. Faqatgina 30-yillarga kelib logopediyada "alaliya" va "afaziya" atamalari keskin farqlandi: alaliya — nutqning rivojlanmay qolishi, afaziya — nutqning yoʻqolishi. 50–60-yillarda bunday chegaralanish tasdiqlandi va hozirgi vaqtda koʻpchilik tadqiqotchilar tomonidan tan olingan; terminologiya qanchalik serob boʻlsa ham, baʼzida oʻz oʻrniga ham ega.

Alaliyani oʻrganishga katta hissa qoʻshgan olimlar qatoriga Gutsman (1884), A. Libmann (1900), M. V. Bogdanov-Berezovskiy (1909), E. Freshels (1931), keyinchalik esa M. Ve. Xvatsov, N. N. Traugott, V. K. Orfinskaya, R. Ye. Levina, L. V. Melexova,

G. V. Matsievskaya, Ye. F. Sobotovich, V. A. Kovishkov, S. N. Shaxovskaya, V. K. Vorobeva va boshqalar kiradi.

Turli mualliflar ishida turlicha mezonlarni qo'llash asosida alaliyada nutq rivojlanishi va nuqson tuzilishi xususiyatlari ajratib ko'rsatilgan: fiziologik, klinik, psixologik, lingvistik, psixolingvistik va boshqalar. Alaliyaning turli shakllari ta'riflangan va nutq rivojlanmaganligining turli shakllarida logopedik ta'sir metodikasi ishlab chiqilgan.

So'nggi davrda alaliyani o'rganishdagi muvaffaqiyatlar tadqiqotchilarning o'z faoliyatlarida "nuqson tahliliga har tomonlama sindromal yondashuv metodologiyasi"ga ko'proq tayanganliklari sababli erishilgan. Bunda o'rganishning psixolingvistik aspekti birinchilardan hisoblanadi va bu Ye. F. Sobotovich, V. A. Kovshikov, B. M. Grinshpun va boshqa tadqiqotchilar ishlarida ifodalangan.

Ayni vaqtda alaliyani o'rganishning barcha masalalari hali to'la ochib berilmagan. Biroq, V. K. Orfinskayaning so'zlari bo'yicha, o'tgan davrlardan farqli ravishda, alaliya tadqiqotchilari orasida umumqabul qilingan qoidalarga qaraganda munozarali masalalar va ziddiyatlar ko'proq bo'lgan, lekin logopediya rivojlanishining zamonaviy bosqichlarida tadqiqotchilar orasida alaliyaga umumiy qarashlar ko'proq mavjud; kelishmovchiliklarga qaraganda umumiy nuqtayi nazarlar ustun.

Alaliyani o'rganishda uzoq vaqt mobaynida uning kelib chiqish sabablarini turlicha ko'rsatganlar. R. Koen (1888), A. Gutsman (1924), E. Freshels (1931), M. Zeeman (1962) va boshqalar fikricha, alaliya bolaning ona qornida yoki rivojlanish bosqichida shamollash yoki alimenter trofik moddalar almashinuvining patologik jarayoni natijasida kelib chiqadi.

A. Treytel (1901) fikricha, alaliya diqqat va xotiraning yetarli emasligining natijasidir. A. Libmann (1901) alaliyada nutqning to'liq emasligini intellektual yetishmovchilik bilan bog'laydi. A. Iving (1963) bolalarda nutqning to'liq rivojlanmaganligi asosida so'zning motor obrazi yo'qligini miya buzilishlariga bog'lab ko'rsatadi. M. Zeeman (1962) ta'kidlaganicha, nutq bosh miya markazlarining buzilishining natijasida rivojlanmaydi. R. Luxzinger (1970), M. Berri (1957), M. B. Eydinova (1961), V. A. Kovishkov (1985) va boshqalar alaliyani kelib chiqishida tug'ma bosh miya travmalari va chaqaloqlar asfiksiyasining rolini belgiladilar. Tug'ruq travmalari va asfiksiyalar bir qator hollarda homilalik patologiyasining oqibatidir. Bu surunkali kislorod yetishmovchiligini keltirib chiqaradi va nafas olish markazlari funksiyasining pasayishiga olib keladi. Miya to'qimalari, birinchi navbatda filogenetik munosabatga nisbatan yosh, po'stloqning uchinchi qatlami kislorod yetishmovchiligiga

birmuncha sezgir hisoblanadi. Miya po'stlog'ining uchinchi qatlami assotsiativ aloqalarning murakkab tizimini boshlaydi. Bu tizim insonning oliy po'stloq funksiyalarining shakllanishini, birinchi navbatda nutq va psixikani ta'minlaydi.

Etiologik omillar ichida yetakchi o'rinda homilaning ensefalit, meningit bilan xastalanishi; rivojlanishi uchun nomaqbul sharoit; homilaning zaharlanishi; homila yoki ilk rivojlanish davrida bosh miya shikastlari; ilk bolalik davrida xastalanishlar natijasida bosh miyaning zararlanishi va boshqalar turadi.

Homiladorlik patologiyasi miya moddasining diffuz jarohatlanishiga olib keladi, tug'ruq kalla-miya travmalari va chaqaloqlar asfiksiyasi nisbatan lokal buzilishlarni keltirib chiqaradi. Bosh miya po'stlog'idagi turli sohalarining jarohatlanishi, nutqiy va nutqiy bo'lmagan funksional tizim rivojlanishidagi buzilishlarni keltirib chiqaradi. Ye. M. Mastukova (1981) neyroontogenez nuqtayi nazaridan alaliyani xarakterlay turib shuni ko'rsatib o'tadi: har qanday zararli omilning tug'ruqgacha va tug'ruqdan so'ng erta yoshlarda ta'sir ko'rsatishida, qachonki bosh miya po'stlog'i hali shakllanish bosqichida bo'ladi, lokal nuqsonning mavjudligini aniq belgilash qiyin bo'ladi, chunki jarohatlanish ko'pincha tarqalgan xarakterga ega bo'ladi.

S.S. Korsakova va N.I. Krasnogorskiy kuzatishlari natijasida ma'lum bo'ldiki, alaliya markaziy asab tizimining to'liq ishlamasligi, gipotrofiyani keltirib chiqaruvchi somatik kasalliklar oqibatidir. Yu.A. Florenskaya fikricha, alaliya patogenezida raxit, ilk bolalikda ovqatlanish va uyquning buzilishi, nafas yo'llarining tez-tez xastaligi alohida o'rin tutadi. Bu nuqtayi nazarni barcha mualliflar ham to'g'ri deb baholaydilar. Somatik kasalliklar yetakchi hisoblangan asab kasalliklarining patologik ta'sirini kuchaytiradi. Ayrim mualliflar (R. Koen, 1988; M. Zeeman, 1961; R. Luxzinger, A. Saley, 1977 va h.k.) alaliya etiologiyasida nasliy omil, oilaviy moyillik holatlarini alohida ajratib ko'rsatadilar. Biroq alaliyani kelib chiqishida nasliy omillarning ta'siri adabiyotlarda yetarlicha yoritilmagan. Ko'pchilik hollarda alalik bola ananaviy ravishda birgina emas, balki patologik omillarning butun bir majmui kuzatiladi.

Alaliya — markaziy xarakterdagi organik nutq buzilishi. Alaliyada bosh miyaning ayrim po'stloq sohalarida nerv tolalarini shakllanishining orqada qolishi kuzatiladi. Asab tolalari yetishmagan bosqichda, ya'ni neyroblast o'z rivojlanishini to'xtatadi. Bosh miyaning bunday shakllanmaganligi tug'ma yoki bolada nutq shakllangunga qadar yuzaga kelishi mumkin. Alaliyada bosh miyaning jarohatlanishi perinatal yoki ilk postnatal davrda yuzaga kelishi mumkin.

Bola hayotining dastlabki uch yili shartli ravishda nutqgacha bo'lgan davr deb hisoblanadi. Bunda bosh miya po'stloq to'qimalarining jadal shakllanishi kechadi va

bolaning nutqdan foydalanish tajribasi hali juda kam bo'лади. Nutqiy funksiya uchun muhim hisoblangan miya tizimining rivojlanishi homilalik davrida tugamaydi va bola tug'ilganidan so'ng ham davom etadi.

Miyaning rivojlanmaganligi yoki erta jarohatlanishi nerv to'qimalari qo'zg'iluvchanligining pasayishiga va asosiy nerv jarayonlari harakatchanligining o'zgarishiga olib keladi. Bu esa bosh miya po'stlog'i to'qimalarining ish qobiliyatini pasaytiradi.

Alaliya asosida yotuvchi patofiziologik mexanizmlarni o'rganish qo'zg'aluvchanlik va tormozlanganlik jarayonlarining inertligini, bosh miya po'stlog'i to'qimalarining yuqori darajada funksional zaiflashuvini ko'rsatdi (I.K. Samoylova, 1952). Tadqiqotchilar miya po'stlog'ida qo'zg'atuvchi va tormozlovchi jarayonlarning fazoviy konsentratsiyasining yetishmasligini aniqladilar. Alaliyali bolalarda miyaning elektr faolligini o'rganish jarayoni ko'pincha chakka-tepa-ensa sohalarida, peshana-chakka va dominant yarimsharning chakka shoxlarida biopotensiallarning aniq lokal o'zgarishlarini aniqlab berdi (L.A. Belograd, 1971; A.L. Lindenbaum, 1971; Ye.M. Mastuykova, 1972).

So'nggi tekshirishlarning ko'rsatishicha, alaliyada ikki yarim sharlar po'stlog'ida ko'plab jarohatlar, ya'ni bilateral jarohatlaning yaqqol namoyon bo'lmagan shakllari kuzatiladi. Bosh miyaning bir tomonlama zararlanishi natijasida nutq rivojlanishi bosh miyaning sog'lom tomonining kompensator imkoniyatlari hisobiga amalga oshishi mumkin. Bosh miyaning bilateram jarohatlanishida kompensatsiya imkoniyatlari mutlaqo yo'qoladi yoki juda qiyinchilik bilan amalga oshiriladi.

Bu holda, bosh miya nutq zonalarida jarohatlanishining torchoqli xarakterga egaligi haqidagi ilgari mavjud bo'lgan nuqtayi nazar tasdiqlanmaydi.

Alaliya belgilar va mexanizmlari

Alaliya — nutqiy rivojlanishning vaqtinchalik funksional sustlashuvi. Bu nutq buzilishida nutqni rivojlantirishning barcha jarayoni markaziy asab tizimining patologik holati sharoitida kechadi. Alaliyaning ayrim ko'rinishlari tashqaridan bolalarning normal rivojlanishining ilk bosqichlariga o'xshaydi. Biroq vaqt o'tishi bilan bular o'rtasidagi farq yaqqol ko'zga tashlanadi, ya'ni nutqning normal rivojlanishi alaliyadan arqli ravishda nutq bosqichlarining o'rnini boshqasi bilan uzviy va tez almashadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. M.Y. Ayupova. *Logopediya*. Toshkent, 2007, 463 b.
2. Borozinets N.M., Shekhovtsova T.S. *Logopedicheskie tehnologii: Uchebno-metodicheskoe posobie*. Stavropol, 2008, 137 s.
3. Qodirova F.U. *Texnologiya* 4. Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan maktab va maktab-internatlarning 1-sinf darsligi. Toshkent, 2022, «Yangiyul Polygraph Servis» nashriyoti, 128 b.
4. Qodirova F.U. *Texnologiya* 3. Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan maktab va maktab-internatlarning 1-sinf darsligi. Toshkent, 2022, «Yangiyul Polygraph Servis» nashriyoti, 128 b.
5. Achilova S.J. *Dislaliya. Dizartriya*. O'quv qo'llanma, Toshkent, 2021, 140 b.
6. Achilova S.J. *Duduqlanish*. Pedagogika universiteti hamda institutlarning defektologiya yo'nalishida ta'lim olayotgan talabalari uchun darslik. Toshkent, 2022, «BOOK TRADE 2022» nashriyoti, 258 b.
7. Dehqanova M.G'., Tag'onova G. *Bolalardagi yozuv buzilishlari va ulardagi disgrafiyada o'ziga xos xatoliklarni paydo bo'lish mexanizmi*. “Yangi O'zbekistonda milliy taraqqiyot va innovatsiyalar” mavzusidagi Respublika miqyosida o'tkaziladigan ko'p tarmoqli ilmiy masofaviy onlayn konferensiya, 2022, 405–407 b.
8. Dehqanova M.G'. *Capabilities of the cluster environment in the training of teachers for inclusive education*. NeuroQuantology, 2022, Vol. 20, pp. 1–9.

3.2. “TOVUSHLAR TALAFFUZIDAGI KAMCHILIKLAR” MODULINING

6-mavzu: Motor alaliya

Reja:

1. Motor ekspresiv alaliya
2. Motor alaliyaning nutqiy bo'lmagan belgilari
3. Motor alaliyada korreksion ta'sir etish tizimi

	III. Fanni o'qitishda zamonaviy yondashuvlar				
O'quv bloki:					
O'quv modul:	3.2. “Tovushlar talaffuzidagi kamchiliklar”				
Mavzu:	Motor alaliya				
Davomiyligi:	80 daqiqa				
Mashg'ulotning maqsadi:	<ul style="list-style-type: none">- Shaxsiylashtirilgan o'qitishni ta'minlash- Ta'lim samaradorligini oshirish- Logopediya fanining nazariy va amaliy asoslari bilan tanishtirish- Zamonaviy texnologiyalar yordamida bilimlarni mustahkamlash				
Mashg'ulot bosqichlari	Faoliyat tavsifi	Vaqt (daq.)	Metodlar	Zarur jihozlar	Kutilayotgan natija
1. Tashkiliy qism	Salomlashish Maqsad va reja bilan tanishtirish Mavzuning dolzarbligini tushuntirish	5	Suhbat, tushuntirish	1-slayd	Ishtirokchilar diqqatini jamlaydi va mashg'ulotga tayyor bo'ladi

2. Motivatsiya	Muammoli savol yoki video lavha Logopediya fanining ahamiyati haqida suhbat	5	Muammol i vaziyat, suhbat	-	Mavzuga nisbatan qiziqish uygʻonadi
3. Nazariy qism	Logopediya fanining predmeti, maqsadi va vazifalari Nutq buzilishlarini ng turlari Tashxis qoʻyish va baholash usullari	15	Taqdimot, tushuntiris h	2–4-slaydlar, namuna holatlar	Nazariy bilimlar shakllanadi
4. Amaliy mashgʻulot	Holatlarni tahlil qilish Logopedik materiallar bilan ishlash Raqamli vositalar: Otsimo, Speech Blubs	30	Guruhiy ish, tajriba asosida oʻrganish	5–8-slaydlar, planshet/telefon	Ishtirokchilar amaliy koʻnikmalar hosil qiladi
5. Tahlil va muhokama	Guruhlar chiqishlari Muhokama va savol-javob	15	Tahlil, muhokama, savol-javob	-	Bilimlar mustahkamlana di

6. Refleksiya	“Men nimani bildim?” usuli Shaxsiy yondashuvlar ni tahlil qilish	5	Refleksiy a usullari	-	O‘qituvchilar o‘z o‘rganishlarini umumlashtiradi
7. Yakunlash va baholash	Mashg‘ulotni yakunlash Tavsiyalar va uyga vazifa	5	Suhbat	-	Mashg‘ulotdan qoniqish bilan chiqadi

Motor alaliya – bu markaziy xarakterdagi organik buzilishlar natijasi hisoblanib, nosog‘lom nevrologik ko‘rinish nutqning rivojlanishida ortda qolishga olib keladi. Bu konsepsiya tarafdorlari nutqiy shakllanmaganlikni motor yetishmovchiligi bilan tushuntiradilar (R. Koen, G. Gutsman, R.A. Telova-David, N.N. Traugott, V.K. Orfinskaya va boshqalar).

Ko‘pchilik mualliflar alaliyani kinetik yoki kinestetik apraksiya bilan bog‘laydilar hamda uning efferent va afferent shakllarini ajratib ko‘rsatadilar. Afferent alaliyada nutq buzilishlarining mexanizmlari kinestetik apraksiyaga bog‘liq bo‘lsa, efferent alaliyada esa – kinetik apraksiyaga bog‘liq (afaziya analoglariga ko‘ra). Apraksiyani artikulyatsiyaning turli buzilishlari orqali tushuntirish mumkin: tovushlar talaffuzi, so‘zning tovush-bo‘g‘in tuzilishining buzilishi va hokazo.

Biroq alaliyada yetakchi o‘rinda turadigan nutq buzilishlari faqat motor yetishmovchiliklar natijasi emas. Shuningdek, motor yetishmovchilik alaliyali bolalarning faqat yarmida kuzatiladi.

Psixologik konsepsiyaga ko‘ra, motor alaliya mexanizmi psixik jarayonlar – tafakkur, xotira, shuningdek nutqiy faoliyatning ayrim bosqichlarining o‘zaro munosabati orqali tashkil etiladi. T.V. Vlasenko va V.V. Yurtaykinning (1981) ta’kidlashicha, bunday bolalarning nutqiy faoliyatini tashkil qiluvchi strukturali tarkibiy qismlar orasida dissotsiatsiya aniqlangan: bir guruh bolalarda operatsion imkoniyatlar saqlangan bo‘lsa-da, maqsadli ko‘rsatmalarning shakllanmaganligi kuzatiladi; boshqalarda esa yetarlicha turg‘un motivatsiya mavjudligiga qaramay faoliyatning operatsion qatorida yetishmovchiliklar mavjud.

Bu muammo zamonaviy psixolingvistik yondashuv til konsepsiyasida ham aks ettirilgan (Ye.F. Sobotovitch, V.A. Kovshikov, B.M. Grinshpun, V.K. Vorobeva va

boshqalar). V.A. Kovshikov bayon qilishning yuzaga kelishida birmuncha saqlangan ma'no va motor darajasida, tilning bayon qilish operatsiyalarining shakllanmaganligi alaliyaning bu shakli uchun buzilishning markazi bo'lib hisoblanadi, deb taxmin qiladi. Bu alaliyani asosan til buzilishi sifatida izohlashga asos bo'ladi.

Motor alaliyada ibora va matnlarni tuzish bo'yicha nutqiy harakatlarning shakllanmaganligi, so'z birikmasi va so'z tanlashning yetarlicha shakllanmaganligi bilan uyg'unlashgan ichki dasturlashning buzilishi ham kuzatiladi. Ye.F. Sobotov (1985) fikriga ko'ra, motor alaliyada asosiy kamchilik – tilning belgi shaklini egallashda, ya'ni nutqning yuzaga kelish jarayonida belgilardan foydalanish va ularning mos kelishidagi buzilishlarda namoyon bo'ladi.

Bolalarda nutqning yuzaga kelishida nutqiy materialni dasturlash, tanlash va tavsiflash operatsiyalari shakllanmaydi. Barcha leksik-grammatik qurilish aspektlarida kamchiliklar kuzatiladi: so'zni tanlash va uning ketma-ketligi, bayonning tovush tuzilishi va hokazo. Bu esa psixofiziologik mexanizmlarning shakllanmaganligi sifatida xarakterlanadi.

Alaliyali bolada til belgilari tizimini egallash imkoniyati cheklangan bo'ladi. Bayon qilishni yuzaga keltirish va bezatish operatsiyalari shakllanmagan bo'ladi; xususan, fonemalarni tanlash bilan bir qatorda ichki bo'g'inli va bo'g'inlararo dasturlash (ya'ni artikulyator dastur) hamda chuqur-sintaktik va chuqur-semantik darajalarni amalga oshiruvchi operatsiyalar, ya'ni ichki nutq darajasi buziladi.

Neyrofiziologik jihatdan qaraganda, bu buzilishlar bosh miyaning muayyan substratlaridagi yetishmovchiliklar bilan bog'liq bo'lib, nutqning shakllanmaganligini belgilaydi. Psixologik va lingvistik jihatdan esa nutqiy va umumiy psixologik funksiyalarning o'zaro munosabati, ya'ni kamchiliklarning namoyon bo'lishi tarkibida nutqiy faoliyatning holati tahlil qilinadi.

Motor alaliya – bu nutqiy va nutqiy bo'lmagan belgilar majmuini tashkil etuvchi murakkab sindromdir. Motor alaliyada nutqiy nuqson tarkibida nutqiy buzilishlar yetakchi o'rinni egallaydi. Nutqiy buzilishlar sistemali xarakterga ega bo'lib, u fonetik-fonematik va leksik-grammatik tarkibiy qismlarni qamrab oladi.

Bolalarni ustunlik qiluvchi belgilarga ko'ra guruhlariga bo'lish mumkin: birinchi guruh fonetiko-fonematik rivojlanmaganlik bilan ajralib turadi, ikkinchi guruh esa leksik-grammatik rivojlanmaganlikka ega. Birinchi guruhning dominant sabablaridan biri – yarim shar po'stlog'ining markaziy motor sohalaridagi pastki bo'limlarning dastlabki jarohatlanishidir. Bu jarohatlar artikulyatsion harakatlarni bajarishda yoki

umumiy muskulatura faoliyatida (boshqa harakatlarni bajarishda) kelib chiqadigan muammolarga olib keladi.

Alaliyali bolalarda talaffuz tizimi sifat va miqdor jihatidan o'ziga xos bo'lib, nutqiy rivojlanishning har bir bosqichida seziladi. Neyrofiziologik yondashuvga ko'ra, artikulyatsion buzilishlar bosh miyaning ma'lum po'stloq zonalarining shakllanmaganligi bilan izohlanadi (R.A. Belov-David, A.N. Traugott).

Psixologo-pedagogik yondashuvga ko'ra (R.Ye. Levina, V.K. Orfinskaya, A.K. Markova, Ye.G. Koritsskaya, V.A. Minashina, Ye.F. Sobotovich, Usanova va boshqalar), alaliyali bolalarda nutqning fonematik buzilishlari leksik va grammatik rivojlanish xususiyatlari bilan o'zaro bog'liq bo'ladi. Nutqning fonetik rivojlanishi bolalarning lug'at boyligiga bog'liq. Ba'zi hollarda tovushlar lug'at rivojlanishi ta'siri ostida spontan hosil bo'ladi, biroq ularni so'z tarkibida qo'llash ma'lum qiyinchiliklar bilan bog'liq. Alohida tovushlarni to'g'ri talaffuz sharoitida ham bola so'zning tovush tarkibini ko'chirib yozishda ko'p xatolarga yo'l qo'yadi.

Ba'zi hollarda lug'atning kengayishi yangi tovushlarning hosil bo'lishiga olib keladi, ayrim hollarda esa alohida artikulyatsiyalar vujudga keladi va keyinchalik ular so'zlarda mustahkamlanadi. Nutqning alohida tarkibiy qismlarini bir butun holatga keltirish imkoniyatlarida esa qiyinchiliklar kuzatiladi.

Alaliyada murakkab harakat differensiyalarini o'zlashtirish qiyin kechadi, dinamik artikulyatsion stereotiplar shakllanmaydi. Tovushlarni to'g'ri yoki noto'g'ri takrorlaganda tovushlarning birikishi qiyinlashadi. A.R. Luriyaning ta'kidlashicha, alaliyada o'tgan artikulyatsiya denervatsiyasida qiyinchiliklar va bir artikulyatsiyadan ikkinchisiga silliq o'tishda muammolar aniqlangan. Bu holat tovush va bo'g'inlarning o'zgarib qolishiga, so'z tuzilishining soddalashishi va buzilishiga olib keladi.

Alaliyali bolalarda nutq apparatining nozik harakat koordinatsiyalari shakllanmaydi. Nutq harakat analizatorining anomitik-sintetik buzilishlari turli ko'rinishlarga ega bo'lib, u oral apraksiya, ketma-ketlikning buzilishi va boshqa xususiyatlarda namoyon bo'ladi. Bunda kerakli artikulyatsiya holatini izlash, ma'lum bir artikulyatsiya harakatini bajara olmaslik, ketma-ketlikni egallashda qiyinchiliklar kuzatiladi. Shu holatlarda nutqiy artikulyatsiya buzilishlarini belgilovchi harakat buzilishlari yetakchi o'rin egallaydi.

Shuningdek, kinetik va kinestetik apraksiyalar oqibatida nutqning fonetik va fonematik tomonlarida kamchiliklar paydo bo'ladi. Nutq apparatidan bosh miya po'stlog'iga boruvchi kinestetik impulsar normal sharoitda tovush tahlili va tavsifi jarayonida muhim rol o'ynaydi, so'zning tovush tarkibini aniqlash va kerakli tovush

ketma-ketligini saqlashga yordam beradi. Alaliyada esa bola soʻzning kerakli tovush ketma-ketligini aniqlashga qiynaladi va bir soʻzni ikkinchi soʻz bilan almashtira olmaydi. Bu esa parafaziyaning koʻpayishiga olib keladi va jarayonlarning harakatchanligining buzilishidan dalolat beruvchi kamchiliklar – masalan, perseveratsiya va harakatlarning tormozlanishi – yuzaga keladi.

Natijada, bolada eshitish va nutqni tushunish qobiliyati saqlangan boʻlsa ham, nutqning mustaqil rivojlanishiga toʻsqinlik qiluvchi artikulyatsiya muskulaturasining buzilishlari boʻladi. Shu sababli, nutq uzoq vaqt davomida faqat ayrim tovushlarning talaffuzi bilan cheklanadi. Miya poʻstlogʻining rivojlanmaganligi darajasi qanchalik yuqori boʻlsa, nutq funksiyalarining shakllanmaganligi shunchalik chuqur va qoʻpol boʻladi.

Artikulatsion praksis buzilishlari va nutqiy harakatlar oʻrtasida bevosita aloqa mavjudligi kuzatiladi. Binobarin, bir tomondan nutqning fonetik tizimi, ikkinchi tomondan nutqni tushunish va idrok qilish jarayonlari bir-biriga bogʻliqdir.

Alaliyali bolalarda nutqni shakllantirishning boshlangʻich bosqichlarida bogʻlangan shaklda muloqotga ehtiyojning yoʻqligi kuzatiladi. Bu esa umumiy buzilishlar va nutqiy faollik bilan bogʻliq boʻlib, butun boshlangʻich bosqich shakllanmaydi. Nutqning yoʻqligi hisobiga paralingvistik vositalardan – imo-ishora, mimika, pantomimika va intonatsiya – foydalaniladi.

Bolalar ketma-ket keladigan rasmlarning mazmuni bilan mantiqiy tanishtirishda qiyinchiliklarga duch keladilar: ayrimlari rasmlarni toʻgʻri ketma-ketlikda tartiblay olmaydilar, ayrimlari esa toʻgʻri ketma-ketlikdagi rasmlarni toʻgʻri bayon eta olmaydilar.

Kontekst nutqning shakllanmaganligi ichki rejani tashqi nutqda notoʻgʻri amalga oshirilishi bilan bogʻliqdir. Bayon qilishning fragmentarliligi, maydalashganligi kuzatiladi; bundan tashqari, bir tekisdagi ketma-ketlik buziladi, vaziyatning bir yoki bir nechta mantiqiy qatorlari tushib qoladi, fikrlar tarqoqligi namoyon boʻladi.

Ketma-ketlik asosida hikoya tuzishdagi qiyinchiliklarning sababi emotsional omil boʻlishi ham mumkin. Bola birinchi oʻringa oʻz oʻtmish amaliyotida duch kelgan yorqin holatni qoʻyishi mumkin. A.R. Luriya bu holatni birlamchi nutq buzilishi emas, balki umumiy faoliyatni dasturlashning buzilishi deb baholaydi.

Predmetlarning fazoviy munosabatini ifodalovchi murakkab mantiqiy-grammatik konstruksiyalarni egallash bolaga katta qiyinchiliklarni tugʻdiradi. Hikoyaning tartibsizligi, ifodalilikning kambagʻalligi, aloqa vositalarining soddaligi va bir turliligi kuzatiladi. Bolalar mavzuni yechib berish uchun muhim boʻlgan dalillarni tanlashni

bilmaydilar, kerakli soʻzlarni topa olmaydilar, ikkilamchi tafsilotlarda turib qoladilar va asosiy mazmunni unutadilar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Аюпова М.Ю. Логопедия. Дарслик. Т.: Ўзбекистон Файласуфлари миллий жамияти, 2007.
2. Аюпова М.Ю., Х.М.Пўлатова. Логопедик ритмика. Дарслик. Т.: Низомий номидаги ТДПУ, 2007.
3. Чичерина Я., Исаева Д., Бондарева Е. Эрта ташхис ва абилизация. Т.: РБИММ, 2010 йил. 6-15 бетлар.
4. Мўминова Л., Чичерина Я., Нуркелдиева Д. Диагностика психофизического развития детей первых лет жизни. Т.: РССАД, 2007г. 3-17 стр

3.2. “TOVUSHLAR TALAFFUZIDAGI KAMCHILIKLAR” MODULINING

7-mavzu: Sensor alaliya

Reja:

- 1.Sensor alaliyaning asosiy belgisi
- 2.Sensor alaliyali bolalarning psixologo -pedagogik va nutqiy xususiyatlari
- 3.Sensor alaliyada korreksion ta'sir tizimi

	III. Fanni o'qitishda zamonaviy yondashuvlar				
O'quv bloki:					
O'quv modul:	3.2. “Tovushlar talaffuzidagi kamchiliklar”				
Mavzu:	Sensor alaliya				
Davomiyligi:	80 daqiqa				
Mashg'ulotning maqsadi:	<ul style="list-style-type: none"> - Shaxsiylashtirilgan o'qitishni ta'minlash - Ta'lim samaradorligini oshirish - Logopediya fanining nazariy va amaliy asoslari bilan tanishtirish - Zamonaviy texnologiyalar yordamida bilimlarni mustahkamlash 				
Mashg'ulot bosqichlari	Faoliyat tavsifi	Vaqt (daq.)	Metodlar	Zarur jihozlar	Kutilayotgan natija
1. Tashkiliy qism	Salomlashish Maqsad va reja bilan tanishtirish Mavzuning dolzarbligini tushuntirish	5	Suhbat, tushuntirish	1-slayd	Ishtirokchilar diqqatini jamlaydi va mashg'ulotga tayyor bo'ladi

2. Motivatsiya	Muammoli savol yoki video lavha Logopediya fanining ahamiyati haqida suhbat	5	Muammol i vaziyat, suhbat	-	Mavzuga nisbatan qiziqish uygʻonadi
3. Nazariy qism	Logopediya fanining predmeti, maqsadi va vazifalari Nutq buzilishlarini ng turlari Tashxis qoʻyish va baholash usullari	15	Taqdimot, tushuntiris h	2–4-slaydlar, namuna holatlar	Nazariy bilimlar shakllanadi
4. Amaliy mashgʻulot	Holatlarni tahlil qilish Logopedik materiallar bilan ishlash Raqamli vositalar: Otsimo, Speech Blubs	30	Guruhiy ish, tajriba asosida oʻrganish	5–8-slaydlar, planshet/telefon	Ishtirokchilar amaliy koʻnikmalar hosil qiladi
5. Tahlil va muhokama	Guruhlar chiqishlari Muhokama va savol-javob	15	Tahlil, muhokama, savol-javob	-	Bilimlar mustahkamlanadi

6. Refleksiya	“Men nimani bildim?” usuli Shaxsiy yondashuvlar ni tahlil qilish	5	Refleksiy a usullari	-	O‘qituvchilar o‘z o‘rganishlarini umumlashtiradi
7. Yakunlash va baholash	Mashg‘ulotni yakunlash Tavsiyalar va uyga vazifa	5	Suhbat	-	Mashg‘ulotdan qoniqish bilan chiqadi

Sensor alaliyaning asosiy belgisi bosh miyaning chap yarim sharining yuqori sohasining jarohatlanishi bilan bog‘liq bo‘lib, nutq-eshtuv analizatori ishining yetishmasligi natijasida nutqni tushunishdagi kamchiliklar hisoblanadi. Bu holat nutq qo‘zg‘atuvchilarini tahlil qilish va tarkibiy buzilishiga, predmet va tovushli obrazlar o‘rtasidagi bog‘liqlikning shakllanmasligiga olib keladi. Bola o‘ziga qaratilgan nutqni eshitadi, ammo tushunmaydi.

Jarangli so‘z ta’siri ostida yuzaga keluvchi qo‘zg‘alish miya o‘qimalarining rivojlanmaganligi sababli boshqa analizatorlarga uzatilmaydi va barcha so‘z bilan bog‘liq murakkab dinamik struktura hosil bo‘lmaydi.

Sensor alaliyada birlamchi nutqiy tovush tahlilini amalga oshiruvchi nutq eshituv analizatorining ildizi (Geshchel halqasi) faoliyatida analitik-sintetik buzilishlar kuzatiladi. Bunday bolalarda fonematik idrok shakllanmaydi, fonemalar differensiallashmaydi va so‘zni yaxlit idrok eta olmaydi; akustik va gnostik jarayonlar rivojlanmaydi, natijada nutqning tovushlarni idrok etish qobiliyati pasayadi.

Sensor alaliya motor alaliyaga nisbatan kam o‘rganilgan. Bu holat, ma’lum ma’noda, sensor alaliyani amaliyotda juda kam o‘rganish bilan bog‘liq. Sensor alaliyani mustaqil nutq buzilishi sifatida ko‘rinishi haqidagi fikrlar hozirgi kunda ham ayrim mualliflar tomonidan aniq bayon qilinmaydi.

Nutqiy tushunishning yetishmasligi yoki yo‘qligida eng avvalo odamning eshitish holati haqida savol tug‘iladi. Bir necha marotaba o‘tkazilgan maxsus tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, ko‘pgina hollarda sensor alaliyali bolalarda tonal (jismoniy) eshituvning sezilarsiz pasayishi mavjud, biroq bu nutqiy tushunishning rivojlanishini tormozlashi uchun unchalik jiddiy emas.

N.N. Traugottning ma'lumotlariga ko'ra, ma'lum bolalar 6 m uzoqlikda (bu normal eshitishda o'rtacha balandlikdagi nutqni idrok etishning me'yoriy darajasi) o'zlariga qaratilgan nutqni tushunadilar, lekin eshitganlarini ma'nosini tushunmaydilar. Bu bolalarda aqliy zaiflik belgilar kuzatiladi. Tadqiqotchilar fikriga ko'ra, sensor alaliyada nutq pasayishi kuzatilishi mumkin, lekin bu nutqiy rivojlanmaganlikda asosiy rol o'ynamaydi.

Yu.A. Florenskayaning ko'rsatishicha, sensor alaliyada (sensor-akustik sindromda) akustik ta'sirlanmaslikning alohida holati va eshitish funksiyasining to'liq bo'lmashligi mavjud. Bu eshituv reaksiyalarining turg'un emasligiga, eshituv differentsiyyalarining shakllanishida qiyinchiliklarga, eshituv analizi va sintezining sifatsizligiga olib keladi.

Sensor alaliyada bolalarda eshitish qobiliyatini tekshirish juda murakkabdir. Maxsus elektroakustik apparatida tekshirilganda eshituvning turg'un emasligi aniqlanadi: bir xil chastotali va balandlikdagi signallar goh idrok qilinadi, goh qilinmaydi. Sensor alaliyada eshituv diqqatining va idrok qilishning o'ziga xos xususiyatlari, ularning sekinlashganligi yoki turg'un emasligi eshitish holatini to'g'ri baholashga to'sqinlik qiladi. Ixtiyoriy eshituv diqqatida ham kamchiliklar kuzatiladi: bolalar eshitmaydilar, tez charchaydilar, chalg'iydilar, tovush ohangiga qiziqishni tez yo'qotadilar va hokazo.

Audiometrik tekshiruv, qachonki uni bir necha marotaba o'tkazilsa va bola vaziyatga ko'nikib, vazifalarni to'g'ri tushuna boshlasa, bir muncha asosli bo'ladi.

Bolaning eshitish qobiliyati haqida yakuniy xulosalar faqatgina 8–10 tekshiruvlardan olingan ma'lumotlar va audiogrammalarni taqqoslash natijasida beriladi.

Eshituv analizatori tovushni o'tkazish funksiyasining saqlangan holatida, fazodatovushni o'rnini bilish qobiliyati yetishmaydi; eshituv xotirasining buzilishi va tovush ta'sirlovchilariga loqaydlik kuzatiladi. Tushunish, qiziqish va javob olish uchun murojaat qilingan signal (kattalar nutqi) juda zaif bo'ladi. Diqqatning uyg'onmasligi va uning tez charchashi yetishmovchilik sur'atidagi o'ziga xos ko'rinishlardir.

N.N. Traugott va S.I. Kaydanova (1975) sensoralaliyali bolalarda yuqori chastotali ovozga eshituvning pasayishi hamda tonal (nutqiy bo'lmagan) va lutuqiy eshituv buzilishining o'ziga xosligini ko'rsatadilar: bola uchun etarli balandlikdagi tovush ta'sirlovchilariga shartli aloqalar hosil bo'lishi qiyinlashadi.

Normal rivojlanishda tushunish shundan boshlanadi: idrok qilinayotgan so'zlarni farqlash sodir bo'ladi, ularni tanish amalda qayta ishlash orqali nerv aloqalari

rivojlanadi. Buning sharofati bilan turli tovush birikmalari soʻzda bogʻlanadi. Tovushlar soʻzda maʼlum tartibda talaffuz qilinadi va idrok etiladi. Jaranglash va mazmun orasida aloqa oʻrnatiladi, aloqa tizimi ishlanadi. Koʻruv, sezgi va boshqa his-tuygʻular bilan tovushlar kompleksi assotsiatsiyasi asta-sekin yuzaga keladi va mustahkamlanadi.

Sensor alaliyada predmet (harakat) va uni taʼriflovchi soʻz oʻrtasida bogʻliqlik shakllanmaydi. Bu holatni tadqiqotchilar tutashuvli akupatiya deb nomlaydilar. Sensor alaliyada eshituvning sifatsizligi tadqiqotchilar tomonidan bosh miya poʻstlogʻi toʻqimalarining jarohatlangan yoki rivojlanmagan sohalari va bola miyasida turgʻun xarakterdagi aloqaning yoʻqligi bilan tushuntiriladi.

Ayrim hollarda sensor alaliyalik bolalar asossiz ravishda kar va zaif eshituvchilar uchun moʻljallangan maxsus muassasalarga yuboriladi. J.N. Traugott (1940) maxsus maktablarda 200 ta kar oʻquvchini tekshirib, ulardan 8 tasini notoʻgʻri tasniflangan sensor alaliyali bolalar sifatida ajratib koʻrsatadi.

Nutq — eshituv analizatorining shakllanmaganligi darajasi nutq harakat analizatori singari turlicha boʻladi. Ogʻir koʻrinishlarda bola atrofida gilar nutqini tushunmaydi, uni maʼno kasb etmaydigan shovqin deb hisoblaydi, hatto oʻz ismiga ham javob reaksiyasini bermaydi, nutq tovushlari va nutqiy boʻlmagan shovqinlarni farqlamaydi, barcha nutqiy va nutqiy boʻlmagan qoʻzgʻatuvchilarga befarq boʻladi.

Ayrim hollarda esa bola ayrim kundalik turmushda ishlatiladigan soʻzlarni tushunadi. Bola oʻziga qaratilgan nutqini qabul qilib, notoʻgʻri javob beradi.

Tayyorlangan oddiy vazifani nisbatan oson bajaruvchi bolalar uchraydi, biroq bunda aniq vaziyatdan tashqarida soʻz koʻrsatmasini tushunmaydilar, yaʼni iboraning umumiy mazmuni alohida soʻzlardan osongina idrok qilinadi. Bola asta-sekin tovushlarga quloq tuta boshlaydi, biroq uning diqqati uzoq vaqtgacha turgʻun boʻlmagan va toʻliq shakllanmagan holicha qoladi. Fonematik idrok sekinlashgancha rivojlanadi va uzoq vaqt shakllanmaganicha qoladi.

Sensor alaliyali bolalar uchun vaziyat katta rol oʻynaydi. Bolalar koʻpincha aytilgan soʻzlarni maʼlum kontekstda tushunadilar. Soʻzlarning tartibi va shaklini oʻzgartirishda soʻz mazmunini tushunishga qiynaladilar, grammatik konstruksiyalar mazmunini idrok etmaydilar.

Bir qator hollarda bolalar biroz murakkablashgan vazifalarni tushunmaydilar, xato aytilganni toʻgʻri aytilgan variantdan ajratolmaydilar. Ayrimlar bayon qilish tempining oʻzgarishidan nutqni tushunmaydilar, soʻzlarni bir turdagi aksentli-boʻgʻin strukturasi bilan adashtiradilar, eshitilishi jihatidan yaqin soʻzlarni birday idrok qiladilar. Gohida bolalar oʻzlariga qaratilgan nutqni takrorlashni iltimos qiladilar va faqat bir necha

marotaba takrorlanganlarni tushunadilar, chunki bir martalik ta'sir idrok uchun yetarli bo'lmaydi. Eshituv ta'sirlovchisi yordamida idrok jarayoni yaxshilanadi.

Diqqatni qaratish, qayta tiklash va taqsimlashda qiyinchiliklar kuzatiladi. Bola tovushni, o'ziga qaratilgan nutqni tez idrok eta olmaydi. Eshituv idrokining sekinlashgani ham o'ziga xos manzara kasb etadi.

Biron narsani tushunmaganda, agar aynan bir narsa bir necha marotaba o'zgarmagan ko'rinishda takrorlansa yoki boshqa so'zlar bilan qayta hikoya qilinsa, bola tushunib olishi mumkin. Gohida tanish so'zlarni ham tanish qiyinlashadi. Faqat o'zlari gapira oladiganlarini tushunuvchi bolalar uchraydi va ular faqat shunday gapirib berganlaridan so'ng tushunadilar.

Idrok qilish vaqtida takrorlab gapirish tushunishni yaxshilanishiga olib keladi, chunki ko'rinishidan u shaxsiy talaffuzining kinesteziyalari bilan mustahkamlanadi. Ko'pincha bolalar gapiruvchining yuziga qaraydilar. Bu holda tushunish, ko'ruv analizatori tomonidan eshituv taassurotining mustahkamlanishi hisobiga yaxshilanadi — yuzdan o'qish, idrokka ko'ruv ta'sirlovchilarini qo'shish akustik taassurotlarni kuchaytiradi.

Sensor alaliyali bolalarning rivojlanishini barcha bosqichlarida eshituv diqqat va idroki turg'un emasligi kuzatiladi: diqqatni jalb qilish va jamlash, taqsimlash va turg'unligida qiyinchiliklar, diqqatning bo'linishi, tez chalg'ishi kuzatiladi.

Gohida bola faqat bir insonni tushunadi — ona, o'qituvchi va aynan shu narsani kimdir begona gapirsa tushunmaydi. Bunda tovushlar bo'lgan reaksiya jaranglanish balandligiga bog'liq bo'lmaydi.

V.K. Orfinskaya va N.N. Traugottlar bayon etishicha, sensor alaliyada fonemalarni farqlash, fonematik tahlil va so'z tarkibining morfologik tahlilida qiyinchiliklar kuzatiladi va aynan shu hol nuqsonning o'ziga xosligini kasb etadi.

V.K. Orfinskaya (1963), N.I. Piankin (1912) nutqni idrok etish saqlangan holda, uni tushunishning buzilishi — semantik alaliyani ajratib ko'rsatadi.

Sensoralaliyali bolalarni savodga o'rgatishda tovush-harf yo'li samarali hisoblanmaydi. Bu yo'l tovush, bo'g'in, so'z va gap bilan bog'liq bolaning analitik-sintetik faoliyatiga tayanadi. Savodga o'rgatishda global o'qish yo'li samaralidir. O'qishni egallab, u o'zining artikulyatsion va akustik imkoniyatlarini kengaytiradi, shundan so'nggina idrok qilinuvchi va talaffuz qilinuvchi nutq bilan chuqur analitik-sintetik ish olib borish davom ettiriladi.

Bolalarda ayrim tovushlar yo'q bo'lgan hollarda ham bolalarni savodga o'rgatadilar. Mualliflarning ta'kidlashicha, bu savodga o'rgatishga to'sqinlik qilmaydi.

Tovush, bo‘g‘in, so‘zni eshitib, bola bo‘g‘in, so‘zli jadval yoki harfni ko‘rsatadi, kesma harflardan bo‘g‘in va so‘z tuzadi. Sekin-asta fonema, grafema va artikulyatsiyalar o‘rtasida bog‘liqlik shakllanadi.

Sensor alaliyani butunlay bartaraf etish imkoniyati tadqiqotchilarni ikkilantradi. Kechishi yetarli aniqlanmagan, u bir qator omillarga bog‘liq: eshituv sezgirligining holati, o‘tkazilgan davolash vaqti va xarakteri, korreksion-tarbiyaviy ta’sir, bolaning yoshi va aqliy rivojlanishi va h.k. Buzilishning ko‘p turliligi kuzatiladi, xususan, ko‘p hollarda tushunish va shaxsiy nutqning ilgari rivojlanishi kuzatilsa ham, kechishi haqida ishonch bilan gapirish qiyin.

Ishning dastlabki bosqichlarida va bir muncha og‘ir hollarda, bola bilan uzoq sistemali ish olib borish natijasida ishda muvaffaqiyatga erishiladi. Ish ko‘pincha yakka, ayrim hollarda bolalarga faol nutqiy amaliyotni tashkil qilish kerak bo‘lganda kichik guruhlar tuzib olib boriladi.

Maxsuslashtirilgan statsionar sharoitdagi korreksion ishda nuqsonning qisman kompensatsiyalanishi tezroq amalga oshadi. Bunday bolalar bilan ishlash murakkab, turli holatlarda turli natijalar beradi. A.G. Ippolitova fikricha, bolaning butunlay nutqsizligi va tushunmasligining eng og‘ir hollarda, ishning dastlabki 3–4 oyida 8–10 ta so‘zni tushunishga erishish mumkin, biroq 2–4 tagina so‘z faol lug‘atda paydo bo‘ladi. Agar natija kam bo‘lsa, ishlash maqsadga muvofiqmi degan savol tug‘iladi.

Biroq M.Ye. Xvatsev ish ahamiyatini ta’kidlay turib shunday deydi: “Tushunmaydigan va gapirmaydigan bola uchun 1–2 ta so‘z, normal rivojlanuvchi bola uchun 1000 ta so‘zdek ko‘pdir.”

Sensoralaliyali bolalar alohida muassasalarda kam, ular bilan kontaktga kirishish qiyin, xulqi o‘ziga xos, intellekti qoida bo‘yicha pasaygan. Shunga bog‘liq ish tempi sekinlashgan, pauzalar uzoq davomli, mashg‘ulotlar muddati bola holatiga bog‘liq ravishda turli xildir — 3–5 daqiqadan 20–30 daqiqagacha, kuniga 2–3 marta, maxsuslashgan statsionar va maxsus bolalar bog‘chasida, keyinchalik ambulator ishda 20–30 daqiqa shug‘ullanadi, qo‘shimcha har kungi mustahkamlovchi uy ishi bilan birga.

Sensoralaliyali bolalarning ayrimlari og‘ir nutq nuqsonlariga ega bo‘lgan bolalar uchun mo‘ljallangan nutq maktablarida yoki yordamchi maktablarda (logoped bilan shug‘ullaniladi) o‘qitiladilar.

Sensoralaliyani tashxis qilish murakkab bo‘lib, ko‘p hollarda taxminiy tashxis qo‘yiladi. Sensoralaliyali bolalarni yanada o‘rganish va ular bilan korreksion-tarbiyaviy ishning yaxlit, birbutun tizimini yaratish — logopediya nazariyasi va amaliyotining dolzarb muammosidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Захарова, О. А. *Алалия. Коррекционно-логопедическая работа с детьми с алалией*. — Москва: Сфера, 2010.
2. Большакова, С. Е. *Алалия. Основной этап работы. «Километры речи», синтаксис и морфология*. — Москва: Сфера, 2012.
3. Ковшиков, В. А. *Экспрессивная алалия*. — Москва: Просвещение, 1985.
4. Кузьмина, Н. И., Рождественская, В. И. *Воспитание речи у детей с моторной алалией*. — Москва: Просвещение, 1972.
5. Филичева, Т. Б. va boshq. *Логопедия. Теория и практика*. — Тошкент: JDPU nashriyoti, 2020.
6. Paul, R., Norbury, C. F., & Gosse, C. *Language Disorders from Infancy through Adolescence: Listening, Speaking, Reading, Writing, and Communicating*. — 5th ed. — St. Louis, MO: Elsevier/Mosby, 2018.

3.2. “TOVUSHLAR TALAFFUZIDAGI KAMCHILIKLAR” MODULINING

7-mavzu: Afaziya sabablari va turlari

Reja:

1. Afaziyani keltirib chiqaruvchi sabablar.
2. Akustik-gnostik sensor afaziya
3. Semantik afaziya.

	III. Fanni o‘qitishda zamonaviy yondashuvlar				
O‘quv bloki:					
O‘quv modul:	3.2. “Tovushlar talaffuzidagi kamchiliklar”				
Mavzu:	Afaziya sabablari va turlari				
Davomiyligi:	80 daqiqa				
Mashg‘ulotning maqsadi:	<ul style="list-style-type: none"> - Shaxsiylashtirilgan o‘qitishni ta'minlash - Ta'lim samaradorligini oshirish - Logopediya fanining nazariy va amaliy asoslari bilan tanishtirish - Zamonaviy texnologiyalar yordamida bilimlarni mustahkamlash 				
Mashg‘ulot bosqichlari	Faoliyat tavsifi	Vaqt (daq.)	Metodlar	Zarur jihozlar	Kutilayotgan natija
1. Tashkiliy qism	Salomlashish Maqsad va reja bilan tanishtirish Mavzuning dolzarbligini tushuntirish	5	Suhbat, tushuntirish	1-slayd	Ishtirokchilar diqqatini jamlaydi va mashg‘ulotga tayyor bo‘ladi
2. Motivatsiya	Muammoli savol yoki video lavha	5	Muammoli vaziyat, suhbat	-	Mavzuga nisbatan

	Logopediya fanining ahamiyati haqida suhbat				qiziqish uygʻonadi
3. Nazariy qism	Logopediya fanining predmeti, maqsadi va vazifalari Nutq buzilishlarining turlari Tashxis qoʻyish va baholash usullari	15	Taqdimot, tushuntirish	2–4-slaydlar, namuna holatlar	Nazariy bilimlar shakllanadi
4. Amaliy mashgʻulot	Holatlarni tahlil qilish Logopedik materiallar bilan ishlash Raqamli vositalar: Otsimo, Speech Blubs	30	Guruhiy ish, tajriba asosida oʻrganish	5–8-slaydlar, planshet/telefon	Ishtirokchilar amaliy koʻnikmalar hosil qiladi
5. Tahlil va muhokama	Guruhlar chiqishlari Muhokama va savol-javob	15	Tahlil, muhokama, savol-javob	-	Bilimlar mustahkamlanadi
6. Refleksiya	“Men nimani bildim?” usuli Shaxsiy yondashuvlarni tahlil qilish	5	Refleksiya usullari	-	Oʻqituvchilar oʻz oʻrganishlarini

					umumlashtiradi
7. Yakunlash va baholash	Mashg'ulotni yakunlash Tavsiyalar va uyga vazifa	5	Suhbat	-	Mashg'ulotda n qoniqish bilan chiqadi

Afaziya — nutqning to'liq yoki qisman yo'qolishi bo'lib, u odatda bosh miyaning lokal jarohatlanishi natijasida yuzaga keladi. Afaziyani keltirib chiqaruvchi sabablarga quyidagilar kiradi: miyada qon aylanishining buzilishi (ishemiya, gemorragiyalar), bosh miya jarohatlari, o'sma va bosh miyaning infeksiyon kasalliklari. Qon tomir tizimidagi buzilishlar va kasalliklar sababli afaziya ko'proq kattalarda uchraydi. Qon tomir tizimidagi bosh miya qon tomirlarining yorilishi natijasida yuz beruvchi anevrizm, tromboemboliya, revmatizm natijasida paydo bo'ladigan yurak paroklari, miya-qobiq jarohatlari o'smirlar va yoshlarda ham kuzatiladi.

Miyadagi qon aylanishining buzilishini uchdan bir qismida afaziya yuzaga keladi, ko'pincha motor afaziya kuzatiladi (Ye.V. Shmidt, T.A. Makinskiy, 1979; E.S. Beyn, 1964). Bolalarda afaziya kam uchraydi; ular miya-qobiq jarohatlari, miyadagi o'sma yoki miya infeksiyon kasalliklari oqibatida afaziyaga uchraydi.

Afaziya — bu miya jarohatlarining og'ir asoratlardan biri bo'lib, bunda nutq faoliyatining barcha turlari sistemali buzilgan bo'ladi. Afaziyada nutq buzilishlarining murakkabligi, buzilgan joyning lokalizatsiyasiga (masalan, bosh miyaning po'stloq osti bo'limlariga qon quyilishida, jarohat o'chog'ining joylashuviga qarab nutqning spontan tiklanishiga umid bog'lash mumkin), jarohat o'chog'ining o'lchamiga, shuningdek, chapakaylikda nutqiy faoliyat elementlarini funksional saqlanib qolgan xususiyatlariga bog'liq. Kasalning nutqiy nuqsonga bo'lgan reaksiyasi ham bu borada ma'lum darajada ahamiyatlidir.

Har qanday afaziya turining asosida u yoki bu neyrofiziologik va neyropsixologik birlamchi buzilishlar yotadi (masalan, praksisning dinamik yoki konstruktiv buzilishlari, fonematik eshituvning buzilishi, artikulyatsion apparat apraksiyalari va h.k.). Bu buzilishlar nutqni tushunish, yozuv, o'qish, hisobdagi o'ziga xos sistemali kamchiliklarning paydo bo'lishiga olib keladi. Afaziyada nutq faoliyatining barcha turlari turli darajada sistemali buzilgan bo'ladi (og'zaki nutq, nutq xotirasi, fonematik eshituv, nutqni tushunish, yozma nutq, o'qish, hisob va h.k.). Shu sababli nutqiy

buzilishning mohiyatini tushunish uchun neyrofiziologiya, neyropsixologiya va neyrolingvistika sohalaridagi bilimlar muhim ahamiyat kasb etadi.

1961-yil fransuz shifokori G. Broka afaziya bilan kasallangan bemorlarning chap oʻrta miya arteriyasi hamda peshananing uchinchi burma egati orqa sohalarining zararlanishini aniqladi. G. Broka ushbu jarayonni oʻrganib, ogʻzaki nutqning markazi miyaning peshana qismida joylashgan, degan xulosaga keldi. 1974-yil Vernike bosh miyasining chap chakka qismi jarohatlangan 10 ta bemorni oʻrganish asosida nutqni tushunish, ekspressiv nutq, oʻqish va yozuv buzilishlarini aniqladi va oʻz xulosalarida bunday nutq buzilishlarini oʻziga xosligini bayon etdi.

Broka va Vernikenning kashfiyotlari ikki yoʻnalishdagi olimlarning, yaʼni "lokalizatsionistlar" va "antilokalizatsionistlar" oʻrtasidagi bahslarning boshlanishiga olib keldi. Bu bahslar 50-yil mobaynida davom etdi. Haqiqatan ham, murakkab psixik funksiyalar va miyaning muayyan sohaları oʻrtasidagi aloqadorlikning mavjudligini Lixtgeym (1855) va Libman (1905) koʻrsatib berishdi. Ular ancha ilgʻor fikrlarni bildirsalar-da, lokalizatsionistlar oʻrtasida tor lokalizatsion qarashlarga ega kishilar ham bor edi. Masalan, Kleyst faqat yaxlit funksiyalar — hisob, yozuv, oʻqishni lokalizatsiyalamadi, balki miyaning alohida sohalarida "shaxsiy va umumiy MENni", "vatanga muhabbat" va shularni ham lokalizatsiyaladi. Shubhasiz, Kleyst va boshqa lokalizatsionistlarning dastlabki ishlari antilokalizatsionistlarning joʻshqin chiqishlariga sabab boʻldi. Bir qator antilokalizatsionistlar maqsadga muvofiq bunga eʼtiroz bildirdilar. Biroq ularning orasida ortodoksal qarashlar ham mavjud edi. Masalan, P. Mari afaziyali bemorlarni ruhiy kasallik deb hisoblagan. Yirik afaziolog Goldshteyn murakkab funksiyalar buzilishini poʻstloqning alohida sohaları bilan bogʻlash kerak emas, odam miyasi yagona bir butunlikda ishlaydi, deb hisoblaydi. Intellektual faoliyat oʻzgarishlari bilan kechuvchi bosh miya kasalliklarida murakkab psixik funksiyalar buzilishini chuqur "instinktlar" jarohati bilan, "mavhum koʻrsatmalar" va "toifalar" bilan bogʻlaydi.

Murakkab psixik funksiyalarni tushunishga Djekson tomonidan alohida hissa qoʻshilgan. U 1863-yildayoq har bir funktsiya murakkab "vertikal tuzilishga" ega ekanini koʻrsatdi va "simptomni lokalizatsiyalash mumkin, biroq funktsiyani lokalizatsiyalash mumkin emas, chunki u past qismdan oliyga chiqqan murakkab ierarxik tuzilishga ega", deb taʼkidladi.

Oliy psixik funksiyalar buzilishining doimiy koʻrinishlari yuzasidan maxsus tadqiqotlar oʻtkazildi, masalan: apraksiyaning turli xil koʻrinishlari, shu jumladan artikulyatsion apparat apraksiyasi (Libman); agrammatizm (A. Pik); nutqiy faoliyatning

murakkab shakllarini buzilishi (murakkab mantiqiy-grammatik iboralarni tushunish). Semantik afaziya ko‘rinishlariga X. Xed mehnati bag‘ishlangan.

Rossiyada oliy psixik funksiyalarning lokalizatsiyasini o‘rganishga I.M. Sechenovning "*Bosh miya reflekslari*" monografiyasi sabab bo‘ldi. Bu esa o‘z navbatida V.M. Tarkovskiy, N.D. Rodoskiy, S.I. Davidenkova, M.I. Astvatsaturova, M.B. Krol va boshqa rus olimlarining ilmiy izlanishlariga katta ta’sir ko‘rsatdi.

Afaziyaning turlicha tasniflari mavjud: Vernike-Lixtgeymning klassik, nevrologik tasniflari; X. Xed, V.K. Orfinskaya va boshqalarining lingvistik tasniflari. Bularning barchasi nutq haqidagi ta’limotning u yoki bu tarixiy davrda rivojlanishi uchun xarakterli bo‘lgan nevrologik, psixologik, fiziologik va lingvistik fanlarning rivojlanish darajasini aks ettiradi. Hozirgi vaqtda A.R. Luriyaning afaziyaning neyropsixologik tasnifi umumiy qabul qilingan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Лурия, А. Р. *Язык и сознание*. — Москва: Изд-во МГУ, 1979.
2. Лурия, А. Р. *Высшие корковые функции человека и их нарушения при локальных поражениях мозга*. — Москва: МГУ, 1962.
3. Трошин, В. Д. *Афазия и методы её коррекции*. — Москва: Медицина, 1998.
4. Мещеряков, Б. Г., Зинченко, В. П. *Большой психологический словарь*. — Санкт-Петербург: Прайм-Еврознак, 2003. (Afaziya bo‘yicha izohlar).
5. Дьяконова, Е. А. *Афазии: клиника, диагностика, коррекция*. — Москва: Академия, 2005.
6. Goodglass, H., & Kaplan, E. *The Assessment of Aphasia and Related Disorders*. — 2nd ed. — Philadelphia: Lea & Febiger, 1983.
7. Brookshire, R. H. *Introduction to Neurogenic Communication Disorders*. — 8th ed. — St. Louis: Mosby, 2014.
8. Ardila, A. *Aphasia Handbook*. — Miami: Florida International University Press, 2010.
9. Kertesz, A. *Aphasia and Associated Disorders: Taxonomy, Localization and Recovery*. — New York: Grune & Stratton, 1979.
10. Caplan, D. *Language Disorders in Adults: Aphasia and Related Disorders*. — Boston: Allyn & Bacon, 1992.

3.3. “KORREKSION ISHLARNI TASHKIL ETISH METODIKASI” MODULINING

1-mavzu: Ovoz buzilishlarini keltiruvchi sabablar

Reja:

1. Ovoz tempining buzilishi
2. Taxilaliy a ko'rinish larini tasniflash
3. Logopedik ish metodikasi

	III. Fanni o'qitishda zamonaviy yondashuvlar				
O'quv bloki:					
O'quv modul:	3.3. “Korreksion ishlarni tashkil etish metodikasi”				
Mavzu:	Ovoz buzilishlarini keltiruvchi sabablar				
Davomiyligi:	80 daqiqa				
Mashg'ulotning maqsadi:	<ul style="list-style-type: none"> - Shaxsiylashtirilgan o'qitishni ta'minlash - Ta'lim samaradorligini oshirish - Logopediya fanining nazariy va amaliy asoslari bilan tanishtirish - Zamonaviy texnologiyalar yordamida bilimlarni mustahkamlash 				
Mashg'ulot bosqichlari	Faoliyat tavsifi	Vaqt (daq.)	Metodlar	Zarur jihozlar	Kutilayotgan natija
1. Tashkiliy qism	Salomlashish Maqsad va reja bilan tanishtirish Mavzuning dolzarbligini tushuntirish	5	Suhbat, tushuntirish	1-slayd	Ishtirokchilar diqqatini jamlaydi va mashg'ulotga tayyor bo'ladi

2. Motivatsiya	Muammoli savol yoki video lavha Logopediya fanining ahamiyati haqida suhbat	5	Muammol i vaziyat, suhbat	-	Mavzuga nisbatan qiziqish uygʻonadi
3. Nazariy qism	Logopediya fanining predmeti, maqsadi va vazifalari Nutq buzilishlarini ng turlari Tashxis qoʻyish va baholash usullari	15	Taqdimot, tushuntiris h	2–4-slaydlar, namuna holatlar	Nazariy bilimlar shakllanadi
4. Amaliy mashgʻulot	Holatlarni tahlil qilish Logopedik materiallar bilan ishlash Raqamli vositalar: Otsimo, Speech Blubs	30	Guruhiy ish, tajriba asosida oʻrganish	5–8-slaydlar, planshet/telefon	Ishtirokchilar amaliy koʻnikmalar hosil qiladi
5. Tahlil va muhokama	Guruhlar chiqishlari Muhokama va savol-javob	15	Tahlil, muhokama, savol-javob	-	Bilimlar mustahkamlana di

6. Refleksiya	“Men nimani bildim?” usuli Shaxsiy yondashuvlar ni tahlil qilish	5	Refleksiy a usullari	-	O‘qituvchilar o‘z o‘rganishlarini umumlashtiradi
7. Yakunlash va baholash	Mashg‘ulotni yakunlash Tavsiyalar va uyga vazifa	5	Suhbat	-	Mashg‘ulotdan qoniqish bilan chiqadi

Nutq tempining buzilishlariga bradilaliya va tahlilaliya kiritilgan. Bunday kamchiliklarda tashqi nutq singari ichki nutq rivojlanishi ham buziladi. Nutq atrofdagilar uchun tushunarsiz bo‘ladi. Ushbu kamchiliklarni o‘z vaqtida, ilk yoshlardayoq bartaraf etish bola shaxsiyati va nutqining keyingi shakllanishiga salbiy ta’sir ko‘rsatishning oldini oladi, shuningdek, duduqlanishning profilaktikasini amalga oshiradi.

Nomlari keltirilgan nutq kamchiliklari turli darajada namoyon bo‘lishi mumkin. Kamchilikning yengil va o‘rta darajalari bolani ko‘p bezovta qilmaydi. Og‘ir darajada esa muloqot jarayoni buziladi va nutq tempining buzilishi patologik holat sifatida belgilanadi. Bu nutq kamchiliklarining patogenizi, klinikasi va korreksiya usullari turlicha.

Bradilaliya – nutq tempining patologik sekinlashuvi bo‘lib, grek tilidan olingan bo‘lib: *bradys* — sekin, *lalia* — nutq degan ma’noni anglatadi. Sinonimlari: Bradyphrasia (bradifraziya), Bradyarthria (bradiartriya), Bradylogia (bradilogiya).

Nutq ritmi va tempi buzilishlarini o‘rganish tarixida, bradilaliya biron bir somatik, nevrologik yoki psixik kasalliklar sindromida ta’riflangan. XIX asr oxirlaridan boshlab, bradilaliya nutq tempining asosiy buzilishi sifatida belgilanadi. Uning etiologiyasida tadqiqotchilar nasliy omilni (Yu. A. Florenskaya, 1934; D. Veys, 1950; M. Zelman, 1962; M. Ye. Xvatsev, 1959), ekzogen omillarni (intoksikatsiya, astenizatsiya va boshqalar), psixologik sabablarni (tarbiya, taqlid va h.k. — A. Libmann, 1900; A. Gutsman, 1900; M. Nadolechni, 1926; E. Freshets, 1946) ajratdilar.

Ayrim mualliflarning fikricha, bradilaliya patogenezaida quyidagilar katta ahamiyatga ega:

1. Qo'zg'alish jarayoni ustidan dominantlik qiluvchi, tormozlanish jarayonining patologik kuchayishi (M. Ye. Xvatsev, Yu. A. Florenskaya, V. S. Kochengina);

2. Markaziy, ayniqsa ekstrapiramidal motor buzilishlar (M. Zelman);

3. Nutqni yuzaga keltiruvchi elementar aktlar negizida yotuvchi kortikal qo'zg'alishlarning vaqtda noto'g'ri kechishi (A. Kussmaul).

Bradilaliya nutq tempining mustaqil buzilishi bo'lishi mumkin, shu bilan birga ayrim psixik kasalliklar klinikasida ham kuzatiladi: oligofreniyada, nevrologik klinikada meningoensefalit asoratlari qolgan bemorlarda, markaziy nerv sistemasining distrofik yoki organik kasalliklarida, travmalarida va h.k. Bunday hollarda bradilaliya bradikineziya (barcha harakatlarning sekinlashuvi), astenizatsiya, umumiy tormozlanganlik, lanjlik, kuchsizlik va shu kabi holatlar bilan uyg'unlashadi.

Mustaqil nutq buzilishi sifatida bradilaliya ko'pincha flegmatik, lanj, sustkash kishilarda uchraydi. Bradilaliya bilan o'xshash nutq xususiyatlari ayrim mamlakatlar aholisi orasida odatdagi nutq shakli hisoblanadi.

Bradilaliyaning nutqiy xarakteristikasi (simptomatika):

- Tashqi (ekspressiv) va ichki nutq tempining sekinlashuvi;
- O'qish va yozuv jarayonlarining sekinlashuvi;
- Ovoz monotonligi;
- Inter va intraverbal sekinlashuv (so'zlar orasidagi pauzalarning cho'zilib ketishi yoki nutq tovushlarini sekin, cho'zib talaffuz etish va so'z tovushlari orasidagi pauzalarning cho'zilishi);
- Tovush va so'zlar to'g'ri hosil bo'lishiga qaramay, normal sharoitlardan ko'ra sekin almashadi;
- Agar bo'g'inlar o'zaro qisqa pauzalar bilan ajratilsa, nutq skandirlanib qoladi;
- Tovushlar artikulyatsiyasi buzilishi mumkin, ammo bo'g'in yoki so'zlar koordinatsiyasi buzilmaydi;
- Ovoz monoton bo'ladi, modulatsiyasi yo'qoladi, doim bir xil balandlikda, ba'zan burunlashgan bo'ladi;
- Musiqali aksent almashadi, alohida bo'g'inlar talaffuzida ovoz balandligi yuqoriga yoki pastga o'zgaradi.

Bradilaliya – nutq tempining patologik sekinlashuvi bo'lib, tashqi (ekspressiv) va ichki nutq rivojlanishiga salbiy ta'sir qiladi. Bradilaliyali bolalar artikulyatsiyani noaniq

hosil qiladi, unli tovushlarda bo'g'inlarni cho'zib, so'zlar orasida pauzalar bilan jummalarni talaffuz qiladi. Bunday nutq estetik jihatdan noto'g'ri bo'lib, atrofdagilar bilan muloqot qilishga xalaqit beradi; diqqatning taranglashishi, holdan toyish, yoqimsiz ta'sir va zo'riqish kabi holatlar kuzatiladi.

Ushbu simptomlar mustaqil nutqning turli shakllarida namoyon bo'ladi: dialogda, rasm yoki seriyali rasmlar bo'yicha hikoya qilishda, matnni o'qib hikoya qilishda yoki berilgan mavzu yuzasidan hikoya qilishda. Bolalar so'zlarni to'g'ri, ammo sekin talaffuz qiladilar; shuningdek, jummalarni ham sekin yozadilar.

Bradilaliyada nutqiy bo'lmagan belgilar ham namoyon bo'ladi: umumiy motorika, qo'l va barmoqlarning mayda motorikasi, yuz mimikasi buziladi. Harakatlar sekinlashgan, sust, yetarli koordinatsiyalanmagan va hajmi jihatdan to'liqsiz bo'ladi. Psixik faoliyat xususiyatlari ham o'zgaradi: idrok, diqqat, xotira, tafakkur sekinlashadi va buziladi. Bolalar bir predmetga diqqatni jamlab olganidan keyin ikkinchisiga qiyinchilik bilan o'tadilar. Ko'rsatmani idrok qila turib, uni bir necha marotaba takrorlagandan so'ng bajaradilar. Stereotiplik, perservatsiyalar va mo'ljal olishning buzilishi kuzatiladi.

Yengil bradilaliyada yuqoridagi belgilar bolalar tomonidan sezilmaydi. Og'ir hollarda esa nutq kamchiligini anglash va unga bog'liq psixologik kechinmalar yuzaga keladi.

Taxilaliya – nutq tempining patologik tezlashuvi bo'lib, termin grek tilidan olingan: *tachis* — tez, *lalia* — nutq. Sinonimi: Tachiphrasia (taxifraziya). Taxilaliya prosodiyadan tashqari nutqning boshqa tomonlarini buzilishi bilan xarakterlanuvchi murakkab nutq kamchiligi sindromi sifatida o'rganilgan.

XIX asr oxirlaridan boshlab, taxilaliyani dizfraziya nomi ostidagi kamchiliklar guruhiga kiritilgan (A. Kussmaul, 1879). Ko'p hollarda haddan tashqari kuchli darajadagi nafas buzilishi kuzatiladi ("havoni o'ziga tortish"), bunda duduqlanish bilan ayrim o'xshashliklar paydo bo'ladi.

Yu.A. Florenskaya (1934) taxilaliyani nutq buzilishining mustaqil shakli sifatida ajratgan, u ko'proq nutq tempining tezlashishi bilan bog'liq.

Taxilaliyaning sabablari va mexanizmlari:

- D. Weiss (1950) hisoblashicha, tezlashgan nutq markaziy nutqiy mexanizmning organik buzilishi tufayli yuzaga keladi. U bunda nasliy omilga e'tibor qaratadi va tezlashgan nutqni duduqlanish bilan irsiy aloqada ko'rsatadi.
- M. Zelman (1950) ekstrapiramidal tizimning noto'g'ri funksiyasi sababli tezlashgan nutq yuzaga keladi, degan fikrni bildiradi.

- M.Ye. Xvatsev (1950) nutq apparatining tugʻma yetishmovchiligi va atrofdagilarning notoʻgʻri, beparvo nutqi taxilaliyaning asosiy sababi ekanligini taʼkidlaydi.

- A. Libmann taxilaliya asosida yotuvchi motor va akustik idrok kamchiligini ajratadi.

- G. Gutsman bu kamchilik idrok buzilishi oqibatidir deb hisoblaydi.

- E. Freshels fikricha, fikrlar haddan tashqari tez uchadi va bir tushuncha keyingisidan ilgariroq "suqiladi", shu sababli tezlashgan nutq yuzaga keladi.

- M. Nadolechni artikulyatsiya yetishmovchiligini nutq tezlashuvining sababi sifatida koʻrsatadi, chunki bemorlar odatiy boʻlmagan va uzun soʻzlarni talaffuz qilishda qiynaladi.

Taxilaliya natijasida nutq tez, baʼzan tushunarsiz, boʻgʻin va soʻzlar orasidagi pauzalari notoʻgʻri boʻladi, artikulyatsiya buzilishi kuzatiladi va nutq muloqot jarayonida qiyinchiliklar tugʻdiradi.

Taxilaliya – nutq tempining patologik tezlashuvi boʻlib, tashqi va ichki nutq rivojlanishiga ham taʼsir qiladi. Nutq tempining buzilishi markaziy boʻgʻin hisoblanadi va u qisman **qoʻzgʻalish jarayonlarining patologik ustunligi** bilan bogʻliq (V.M. Bexterev, 1926; M.Ye. Xvatsev, 1959).

V.M. Bexterev fikricha, nutqning tezlashuvi miyachaning serebral aloqalari tomonidan amalga oshiriluvchi **tormozlovchi taʼsirlarning yoʻqolishi** va har bir harakatda rol oʻynovchi **tormozlanish jarayonining zaiflashishi** bilan izohlanadi. Natijada bir guruh mushaklarning qisqarishi boshqa guruh bilan almashadi va nutq ritmi buziladi.

Taxilaliyaning psixologik mexanizmi idrok buzilishi, tafakkur jarayonlarining diskordinatsiyasi, xulq-atvor xususiyatlari va hissiy-idoraviy sohalarni hisobga oladi.

Taxilaliyaning shakllari:

1. **Sof taxilaliya** – nutq tempining mustaqil patologik tezlashuvi.

2. **Kecha kechuvchi funksional taxilaliya** – duduqlanishning ikkilamchi koʻrinishlari bilan namoyon boʻladi (Yu.A. Florenskaya, 1936; N.P. Tyanugin, 1966).

3. **Parallellik shakli** – ensefalitlar va boshqa neyroloji kasalliklar fonida yuzaga keladi. Koʻpincha polilalik simptomokompleks yoki dizartrik va dizritmik kamchiliklar bilan chigallanadi (V.M. Bexterev, Yu.A. Florenskaya).

Taxilaliyaning nutqiy simptomatikasi:

- Nutq fonetik va simptomatik buzilishlarsiz, lekin **normadan tezlashgan tempi** bilan ajralib turadi: bir sekunda 10–20 tovush o‘rniga 20–30 tovush talaffuz qilinadi.

- Nutqda **shoshilinch diqqat buzilishi**, tutilishlar, takrorlashlar, ichida qolib ketishlar, so‘z va bo‘g‘inlarni almashtirish, gaplarni buzish va jummalarni noaniq talaffuz qilish kuzatiladi.

- Nutqqa diqqat qaratilganda tashqi va ichki nutq muvozanati tezda tiklanadi, tutilib qolishlar yo‘qoladi, ammo nutq tempi tezlashganicha qoladi.

Interverbal akseleratsiya – nutq tempining tezlashishi, uzun so‘z va jumalarda ham kuzatiladi. Natijada bo‘g‘inlar tushib qoladi, artikulyator harakatlar tezligi ortishi tufayli tovushlar buziladi. Bu nutq qurilishida bosh miya po‘stlog‘ining boshqaruvchi ta’siri vaqtincha uzilishi bilan izohlanadi.

Ichki nutq va yozuvga ta’siri

- Ichki nutq, o‘qish va yozuv ham shunday tezlashuvdan aziyat chekishadi.
- Xotirada kerakli so‘z paydo bo‘ladi, ammo u talaffuz qilinishdan oldin boshqa so‘z tomonidan siqib chiqariladi.

- Yozuv va o‘qishda harflar, tovushlar va bo‘g‘inlar almashtiriladi; ayrim so‘zlar talaffuz va yozilish jihatdan yaqin bo‘lgan boshqa so‘zlarga almashtiriladi.

- Taxilaliyada butun nutq qurilishida ham ta’sir seziladi: nutqda aniq maqsad sari qaratilmagan bir qator alohida yo‘nalishlar saqlanadi.

Maktabgacha yoshdagilar va boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida logopedik korreksiya kursi 6 oydan 1-yilgacha davom etadi. Qaytalanish holatlarida takroriy mashg‘ulotlar kursi muhimdir.

Battarizm va polternni bartaraf etish bo‘yicha logopedik ishda, aniq asosdagi tushunchalarni shakllantirish va ularni grammatik to‘g‘ri ifodalash birinchi o‘rinda turadi.

1. Nutqni boshqa psixik jarayonlar bilan birgalikdagi tizim sifatida yondashuv.

Nutq elementlari, nafas va artikulatsiyaning alohida funksiyalari singari, oliy tartibdagi yaxlit nutqiy mahsulotlar ustida ishlash tavsiya qilinadi: mustaqil bayon qilish, qayta himoya qilish, dialog, deklamatsiya, tayyorlangan va erkin hikoya, doklad, ma’lumot, fikrlarni erkin ifoda etish.

Asosiy usul — diqqatni koʻchirish jarayonini fikrni ketma-ketlikda mantiqiy ochib berish jarayoniga muvofiq nutqga berish, uni jumladagi har bir soʻzga toʻgʻri taqsimlash hisoblanadi. Shu maqsadda quyidagilardan foydalaniladi:

- jumla va matnlarni birgalikda aks ettiruvchi talaffuz qilish;
- jumlada mantiqiy urgʻu berish ustida ishlash;
- boshqa soʻzlar bilan tushuntirish;
- logoped bilan dialoglar, kerakli obrazni yetkazish uchun sahnabop xatti-harakat va ifodali nutqni talab qiluvchi bolalar oʻrtasidagi dramatisatsiya;
- logoped bilan birgalikda, logoped ortidan aks ettirilgan oʻqish.

Soʻz va jumla boʻyicha ketma-ket oʻqish, oldindan belgilab qoʻyilgan matn boʻyicha oʻqish, karton chiziq oʻrtasidagi kesik joy orqali oʻqish amalga oshiriladi. Bunda karton qator boʻyicha sekin surilib, avval bir, soʻng ikkinchi soʻzni, soʻngra sintagmani, va nihoyat yaxlit jumlani ochib beradi.

2. Nutqiy va nutqiy boʻlmagan vazifalarda mantiqiy tafakkurni tarbiyalash. Masalan, seriyali rasmlarni kerakli ketma-ketlikda joylashtirish, berilgan predmetli rasmlar orasidan ortiqchasini olib tashlash yoki bayon qilishning umumiy rejasini tuzish; hikoyaning maʼlum qismidagi asosiy fikrni ochib berish; berilgan sujetlarning bir nechta "boshlanish" yoki "nihoya" variantlarini topish va hokazo.

3. Ichki nutq nuqsonlarini bartaraf etish. Shu maqsadda mazmunli bayon qilish sujetli rasmlar va matn yordamida amalga oshiriladi. Avval logoped bilan birgalikda, soʻng mustaqil savollar boʻyicha sujetli rasmlar va matn oʻrganiladi. Hikoya qilib berish rejasi tuziladi. Matn yoziladi, oʻqiladi va xotiralash boʻyicha qayta hikoya qilinadi.

4. Eshituv diqqatini rivojlantirish. Jumlar va matnlar materiali asosida nutqni eshitish qobiliyatini shakllantirish. Magnitofonli mashgʻulotlar foydalidir: bola bir vaqtning oʻzida matnni eshitadi va koʻradi (oʻqiydi). Matn magnitofon tasmasidan sekinlashgan tempda taraladi. Oʻz nutqiga diqqatni jalb etish uchun, sekinlashgan va tezlashgan tempdagi nutq namunalari eshitiladi va keyin tahlil qilinadi. Ohang ustida ishlash foydalidir.

5. Nutq tempini tartibga solish. Harakatlar bilan birgalikda sanash mashqlari, boʻgʻin boʻyicha yoki ritmik tiqillatish hamkorligidagi nutq; qisqa matndan mazmunli qismlarni ajratish; jumalarni (rasm asosida tuzilgan) mazmuniga mos ohang bilan talaffuz qilish; turli xil jumlar ritmini tiqillatib berish bilan bir vaqtning oʻzida uni ritmik gapirib berish va hokazo.

6. Sekinlashgan va aniq talaffuzni mustahkamlash.
= O'z nutqiga e'tibor va xotirjam xatti-harakatni mustahkamlash uchun logopedik mashg'ulotlardan tashqari ishlar amalga oshiriladi.

Battarizm va polternni bartaraf etishda mashg'ulotlarni erta boshlash, tizimli uzoq davom etuvchi logopedik ta'sir va tez-tez qaytalanish talab etiladi. Bu kamchiliklarni bartaraf etish ko'p hollarda duduqlanishning oldini olishga xizmat qiladi.

Nutq tempi buzilishlaridan aziyat chekuvchi shaxslarga kompleks ta'sir ko'rsatish samaradorligi yuqorida ko'rib chiqilgan shart-sharoitlarga bog'liqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Зимина, А. А. *Фонопедия. Нарушения голоса у детей и взрослых.* — Москва: Владос, 2001.
2. Селиверстов, В. И. *Патология голоса и речи.* — Санкт-Петербург: СпецЛит, 2005.
3. Волкова, Г. А. *Логопедия. Нарушения голоса у детей.* — Москва: Академия, 2010.
4. Шведова, Е. В. *Коррекция нарушений голоса у дошкольников.* — Москва: Сфера, 2013.
5. Andrews, M. L. *Manual of Voice Treatment: Pediatrics Through Geriatrics.* — 3rd ed. — Albany: Singular Publishing, 2006.
6. Boone, D. R., McFarlane, S. C., & Von Berg, S. L. *The Voice and Voice Therapy.* — 10th ed. — Boston: Pearson, 2019.
7. Colton, R. H., Casper, J. K., & Leonard, R. *Understanding Voice Problems: A Physiological Perspective for Diagnosis and Treatment.* — 4th ed. — Philadelphia: Lippincott Williams & Wilkins, 2011.
8. Verdolini, K., & Ramig, L. O. *Review: Occupational Risks for Voice Problems.* — *Logopedics Phoniatrics Vocology*, 2001, 26(1), 37–46.
9. Sapienza, C. M., & Ruddy, B. H. *Voice Disorders.* — San Diego: Plural Publishing, 2013.

3.3. “KORREKSION ISHLARNI TASHKIL ETISH METODIKASI” MODULINING

2-mavzu: Duduqlanuvchi bolalar bilan olib boriladigan korreksion ishlar mexanizmi

Reja:

1. Duduqlanishning paydo bolishi
2. Duduqlanish sabablari
3. Duduqlanish tasnifi

	III. Fanni o‘qitishda zamonaviy yondashuvlar				
O‘quv bloki:					
O‘quv modul:	3.3. “Korreksion ishlarni tashkil etish metodikasi”				
Mavzu:	Duduqlanuvchi bolalar bilan olib boriladigan korreksion ishlar mexanizmi				
Davomiyligi:	80 daqiqa				
Mashg‘ulotning maqsadi:	<ul style="list-style-type: none"> - Shaxsiylashtirilgan o‘qitishni ta'minlash - Ta'lim samaradorligini oshirish - Logopediya fanining nazariy va amaliy asoslari bilan tanishtirish - Zamonaviy texnologiyalar yordamida bilimlarni mustahkamlash 				
Mashg‘ulot bosqichlari	Faoliyat tavsifi	Vaqt (daq.)	Metodlar	Zarur jihozlar	Kutilayotgan natija
1. Tashkiliy qism	Salomlashish Maqsad va reja bilan tanishtirish Mavzuning dolzarbligini tushuntirish	5	Suhbat, tushuntirish	1-slayd	Ishtirokchilar diqqatini jamlaydi va mashg‘ulotga tayyor bo‘ladi

2. Motivatsiya	Muammoli savol yoki video lavha Logopediya fanining ahamiyati haqida suhbat	5	Muammol i vaziyat, suhbat	-	Mavzuga nisbatan qiziqish uygʻonadi
3. Nazariy qism	Logopediya fanining predmeti, maqsadi va vazifalari Nutq buzilishlarini ng turlari Tashxis qoʻyish va baholash usullari	15	Taqdimot, tushuntirish	2–4-slaydlar, namuna holatlar	Nazariy bilimlar shakllanadi
4. Amaliy mashgʻulot	Holatlarni tahlil qilish Logopedik materiallar bilan ishlash Raqamli vositalar: Otsimo, Speech Blubs	30	Guruhiy ish, tajriba asosida oʻrganish	5–8-slaydlar, planshet/telefon	Ishtirokchilar amaliy koʻnikmalar hosil qiladi
5. Tahlil va muhokama	Guruhlar chiqishlari Muhokama va savol-javob	15	Tahlil, muhokama, savol-javob	-	Bilimlar mustahkamlanadi

6. Refleksiya	“Men nimani bildim?” usuli Shaxsiy yondashuvlar ni tahlil qilish	5	Refleksiy a usullari	-	O‘qituvchilar o‘z o‘rganishlarini umumlashtiradi
7. Yakunlash va baholash	Mashg‘ulotni yakunlash Tavsiyalar va uyga vazifa	5	Suhbat	-	Mashg‘ulotdan qoniqish bilan chiqadi

Duduqlanish — bu nutq apparati muskullarining tortishish natijasida nutqning sur‘at va ohangining buzilishidir.

Duduqlanish muammosini nutq buzilishlari haqidagi ta’limot tarixida eng qadimiylaridan biri deb hisoblash mumkin. Uning mohiyatini turlicha talqin qilish fanning rivojlanishi va mualliflarning bunday nutq buzilishlariga qanday nuqtai nazardan yondashganligi va yondashayotganligi darajasi bilan bog‘liqdir.

Qadimgi davrlarda duduqlanishni ko‘proq bosh miyada namlikning to‘planib qolishi (Gippokrat) yoki artikulatsion apparat qismlarining o‘zaro noto‘g‘ri munosabati (Aristotel) bilan bog‘liq holdagi kasallik deb qarashgan. Duduqlanish paytida nutq apparatining markaziy yoki periferik (sirtqi) bo‘limlarida buzilish bo‘lishi mumkinligini Galen, Sels va Ibn Sino e’tirof etdilar.

XVI–XVII asrlar arafasida duduqlanishni tashqi nutq apparatining yetilmaganligi oqibati sifatida talqin etishga urinishgan. Masalan, Santorini ta’kidlashicha, duduqlanish qattiq tanglayning yorilgan paytida yuzaga keladi va go‘yo shu yoriq orqali tilga suyuqlik tushadi hamda nutqni qiyinlashtiradi. Vutser esa buni pastki jag‘ning noto‘g‘ri chuqurlashuvi va unda kichik tilcha borligi bilan; Brive-de-Sheguan — til uzunligi va og‘iz bo‘shlig‘ining hajmi orasidagi o‘zaro munosabat yoki uning kalta yuganchaga nihoyatda zich yopishib turishi bilan bog‘liq holda, deb tushuntirdi.

Boshqa tadqiqotchilar duduqlanishni nutq a‘zolari harakatlarining buzilishi bilan izohlashgan: ovoz kovagining g‘ayriixtiyoriy yopilishi (Arnot, Shultess); haddan tashqari tez nafas chiqarish (Bekkeral); muskullarning tilni og‘iz bo‘shlig‘ida ushlab qoladigan darajada spazmatik qisqarishi (Itar, Li, Diffenbax); tafakkur va nutq jarayonining nomuvofiqligi (Blyume); kishi irodasining nutq harakati mexanizmi muskullari kuchiga ta’sir etadigan darajada mukammal emasligi (Merkel) va boshqalar.

Tadqiqotchilarning bir qismi esa duduqlanishni ruhiy jarayonlar davomidagi buzilishlar bilan bog'lagan. Misol uchun, Blyume fikriga ko'ra, duduqlanish shunday paydo bo'ladi: kishi tez fikrlaydi, natijada nutq a'zolari to'liq harakatga kirishishga ulgurmaydi va shu bois tutiladi yoki aksincha, nutqiy harakatlar "fikrlash jarayonidan o'zib ketadi". Natijada nutq apparati muskullari ana shu nomuvofiqlikni to'g'rilashga harakat qilib, "changak bo'lib qolish singari holatga" keladi.

XIX asr boshlarida qator fransuz tadqiqotchilari duduqlanishni ko'rib chiqib, uni nutq apparatining periferik (sirtqi) va markaziy bo'limlari faoliyatidagi turli xil og'ishlar bilan bog'lab tushuntirdilar. Jumladan, shifokor Vuazen (1821) duduqlanish mexanizmini nutq organlari muskul sistemasiga keladigan serebral ta'sirlarning yetishmasligi, ya'ni markaziy asab sistemi bilan bog'laydi. Shifokor Delo (1829) duduqlanishni tovush talaffuzining buzilib chiqishi (rotatsizm, lambdatsizm, sigmatizm), tovush apparatining organik shikastlanishi yoki bosh miyaning to'liq ishlamasligi deb tushuntirdi. U duduqlanuvchi shaxsning o'z nutqiga nisbatan akustik diqqat-e'tibor bilan qarashini birinchi bo'lib ta'kidladi. Shifokor Kolomba de l'Izer duduqlanishni vokal apparat muskullarining yetarlicha innervatsiyalanmaganligi oqibatida paydo bo'lgan alohida kontraktura deb hisobladi.

Rossiyada ko'pchilik tadqiqotchilar duduqlanishni nutq sohasidagi funksional buzilish, nutq nevrozi (I.A. Sikorskiy, 1889; I.K. Xmelevskiy, 1897; E. Anders, 1894 va boshqalar) deb qaradilar yoki uni nutq apparatidagi g'ayriixtiyoriy harakatda ifodalanadigan sof ruhiy xastalik deb (Xr. Laguzen, 1883; G.R. Netkachev, 1909, 1913), psixoz deb (Gr. Kamenka, 1900) belgiladilar.

XX asr boshlariga kelib, duduqlanish mexanizmlari haqidagi barcha tushunchalarni uchta nazariy yo'nalishga ajratish mumkinligi aniqlandi:

1. Duduqlanish nutq markazlarini muvofiqlashtiruvchi apparatning qo'zg'aluvchanligi zaiflashuvi oqibatida sodir bo'ladigan koordinatsion nevrozdir. G. Gutsman, I.A. Kussmaul, keyinchalik I.L. Sikorskiylar duduqlanishni nevrotizm jarayoni: duduqlanish bu — pay tortishiga o'xshash spazmalardir, deb tushuntirishgan.

2. **Duduqlanish** — ruhiy xarakterdagi assotsiativ buzilishdir. Bu yo'nalish T. Gefner va E. Freshels tomonidan ilgari surilgan. A. Libmann, G.D. Netkachyov, Yu.A. Florenskaya uning tarafdori edilar. Duduqlanish mexanizmlarini tushunishga nisbatan psixologik yondashuv o'zining navbatdagi taraqqiyotini davom ettirdi.

3. **Duduqlanish** ruhiy jarohatlanishda, atrof-muhit bilan bo'ladigan turli ziddiyatlar natijasida rivojlanuvchi g'ayriixtiyoriy ko'rinishdir. A. Adler va Shneyder bu nazariya tarafdorlari edilar. Ularning fikriga ko'ra, duduqlanish bir tomondan shaxs

atrofdagilar bilan muloqotda bo'lishining turlicha imkoniyatlaridan yiroqlashish xohishida, boshqa tomondan atrofdagilarda bunday namoyishkorona xastalikka nisbatan hissiyot va tuyg'ularni jumbushga keltirish istagida namoyon bo'ladi.

Shunday qilib, XIX asr oxiri — XX asr boshlarida duduqlanish murakkab psixofizik buzilishdir, degan fikrga kelina boshlandi. Ayrimlarning e'tirofiga ko'ra, uning asosida fiziologik xarakterdagi buzilish yotadi, ruhiy jihatlar esa ikkilamchi xarakterga ega (A. Gutsman, 1879; A. Kussmaul, 1878; I.A. Sikorskiy, 1889 va boshqalar). Boshqalar ruhiy jihatlarni birlamchi, fiziologik ko'rinishlarni esa ruhiy noto'kisliklarning oqibati deb hisobladilar (Xr. Laguzen, 1838; A. Koen, 1878; Gr. Kamenka, 1900; T.D. Netkachyov, 1913 va boshqalar).

Duduqlanishni hatto kutish nevrozi, qo'rqish nevrozi, noto'kislik nevrozi, bog'lanishsiz nevroz va boshqalar sifatida ko'rib chiqishga urinishlar ham bo'ldi. XX asrning 30- va keyingi 50–60-yillarida duduqlanish mexanizmini I.P. Pavlovning inson oliy nerv faoliyati va qisman nevroz mexanizmi haqidagi ta'limotlariga tayanib ko'rib chiqish boshlandi.

Bunda ayrim tadqiqotchilar duduqlanishni nevroz alomati sifatida (Yu.A. Florenskaya, Yu.A. Povorinskiy va boshq.), boshqalar uning alohida formasi sifatida (V.A. Gilyarovskiy, M.B. Xvatsev, I.P. Povarnin, N.I. Jinkin, V.S. Kochergina va boshq.) talqin qildilar. Lekin ikkala holatda ham duduqlanish rivojlanishining murakkab va turlicha mexanizmlari nevroz mexanizmlari rivojlanishi uchun yagona asos hisoblanadi.

Duduqlanish boshqa nevrozlar kabi qo'zg'alish, tormozlanish va patologik shartli refleksning shakllanish jarayonlaridagi zo'riqishni keltirib chiqaradigan turli sabablar natijasida paydo bo'lmaydi. Duduqlanish — bu alomat ham, alomatlar yig'indisi ham emas, balki markaziy nerv sistemasining umuman xastalashuvidir (V.S. Kochergina, 1962).

Duduqlanishning paydo bo'lishida bosh miya qobig'idagi nerv jarayonlarining buzilgan (ularning kuchi va harakatchanligining ortishi) o'zaro munosabatlari muhim rol o'ynaydi. Katta yarimsharlar qobig'i faoliyatidagi nerv buzilishi, bir tomondan, nerv sistemasining holati, uning me'yordan chetlashishiga tayyorligi bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Boshqa tomondan, nerv buzilishi noxush tashqi omillar bilan bog'liq bo'lishi ham mumkin.

V.A. Gilyarovskiy ham duduqlanishning kelib chiqishidagi nerv buzilishini muhim deb hisoblagan. Nerv buzilishi bola oliy nerv faoliyatida nozik bo'lim — nutqning

zaiflashuvida aks etadi; u nutq harakatlarining, ohangining buzilishi va tortishib qolishida namoyon bo‘ladi.

Qobiq faoliyatining buzilishi birlamchi hisoblanadi hamda qobiq va qobiq osti o‘rtasidagi induksion aloqalarning buzilishiga, shuningdek, shartli reflektor mexanizmlarning izdan chiqishiga olib keladi; natijada ular qobiq osti tuzilishi faoliyatini to‘g‘ri moslashtira olmaydi. Vujudga kelgan shartlarga qarab, bunday hollarda qobiqning normal muvofiqlashuvi izdan chiqadi, stroipallidar sistema faoliyatida salbiy qo‘zg‘alishlar yuzaga keladi.

Duduqlanish mexanizmidagi uning roli muhim ahamiyatga ega, chunki bu sistema me‘yoriy nafas olish sur‘ati va ritmi hamda artikulyar muskullar faoliyati uchun mas‘uldir. Duduqlanish striopallidumning organik o‘zgarishi holatida emas, balki uning funksiyalarining dinamik tarzda o‘zgarishi natijasida paydo bo‘ladi. Bu qarashlar nevrotik duduqlanish mexanizmini qobiq-qobiq osti aloqadorligining o‘ziga xos buzilishi haqidagi tushuncha sifatida aks ettiradi (M. Zeeman, N.I. Jinkin, S.S. Lyapidevskiy va boshqalar).

Rossiya tadqiqotchilarining duduqlanishni nevrozlar haqidagi Pavlov ta‘limoti nuqtayi nazaridan o‘rganishi chet ellarda ham izdoshlarini topgan: Chexoslovakiyada — M. Zeeman, M. Sovak, F. Dosujkov, K. Dostalova; Bolgariyada — D. Daskalov, A. Atanasov, A. Angushev; Polshada — A. Mitrinovich-Modjeevska; Germaniyada — K.P. Bekker va boshqalar.

Ba‘zi mualliflarning fikriga ko‘ra, ilk voshli holatlardagi duduqlanish mexanizmini reaktiv nevroz va rivojlanishdagi nevroz nuqtayi nazaridan talqin qilish maqsadga muvofiqdir (V.N. Myasishev, 1960). Rivojlanishdagi reaktiv nevroz oliy nerv faoliyatining buzilishi sifatida tushuniladi.

Rivojlanishdagi nevroz davrida patologik stereotiplar asta-sekinlik bilan muhitning noqulay sharoiti — haddan tashqari g‘azablanish, siqilish, zaiflashuv holatlari natijasida sodir bo‘ladi. Rivojlanishdagi duduqlanish bolaning ilk yoshida, "fiziologik til chuchuklik"ning uzoq davom etishi holatida, murakkab iborali nutq formalariga o‘tish jarayonida paydo bo‘ladi. Ba‘zan u turlicha genetik yoki nutqiy rivojlanishning yetarli bo‘lmashligi natijasida yuzaga keladi (R.M. Boskis, R.Ye. Levina, Ye. Pishon va B. Mezoni).

Jumladan, R.M. Boskis duduqlanishni shunday bir xastalik deb ataydi: uning "asosida o‘zining ifodalanishi uchun iboralarni talab etuvchi, muayyan darajadagi murakkab mulohazalarni bayon qilish bilan aloqador nutqiy qiyinchiliklar yotadi". Nutqiy qiyinchiliklar nutqiy rivojlanishdan to‘xtab qolish, boshqa tilga o‘tish, shaxsning

erkin hissiy-irodaviy sifatlarining yetarlicha rivojlanmasligi, murakkab fikrni izhor etish kabi patologik rivojlanish hodisalari natijasida yuzaga kelishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Филичева, Т. Б., Чевелева, Н. В., Чиркина, Г. В. *Логопедия: Преодоление заикания у детей*. — Москва: Владос, 2004.
2. Ляпидевский, С. С. *Заикание у детей: Психолого-педагогическая коррекция*. — Москва: Академия, 2000.
3. Нуриева, Л. И. *Заикание: диагностика и коррекция*. — Казань: Магариф, 2007.
4. Волкова, Г. А. *Логопедическая работа при заикании у детей*. — Москва: Просвещение, 1999.
5. Хасанова, М. И. *Logopediya*. — Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2016. (duduqlanish bo'yicha alohida bob mavjud).
6. Jo'rayev, A. *Defektologiya asoslari*. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2012. (nutq nuqsonlari, jumladan duduqlanish bo'yicha).
7. Abduqodirova, D. T. *Logopediya nazariyasi va amaliyoti*. — Toshkent: TDPU nashriyoti, 2020. (duduqlanuvchi bolalar bilan korreksion ish metodikasi haqida).

3.3. “KORREKSION ISHLARNI TASHKIL ETISH METODIKASI” MODULINING

3-mavzu: Ta’limda ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar bilan ishlash
Reja:

1. Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar tushunchasi va ularning psixologik-pedagogik xususiyatlari.
2. O‘quv faoliyatini tashkil etish va moslashtirilgan dasturlar.
3. Korreksion-pedagogik ishlarning asosiy yo‘nalishlari.

O‘quv bloki:	III. Fanni o‘qitishda zamonaviy yondashuvlar				
O‘quv modul:	3.3. “Korreksion ishlarni tashkil etish metodikasi”				
Mavzu:	Ta’limda ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar bilan ishlash				
Davomiyligi:	80 daqiqa				
Mashg‘ulotning maqsadi:	- Shaxsiylashtirilgan o‘qitishni ta'minlash - Ta'lim samaradorligini oshirish - Logopediya fanining nazariy va amaliy asoslari bilan tanishtirish - Zamonaviy texnologiyalar yordamida bilimlarni mustahkamlash				
Mashg‘ulot bosqichlari	Faoliyat tavsifi	Vaqt (daq.)	Metodlar	Zarur jihozlar	Kutilayotgan natija
1. Tashkiliy qism	Salomlashish Maqsad va reja bilan tanishtirish Mavzuning dolzarbligini tushuntirish	5	Suhbat, tushuntirish	1-slayd	Ishtirokchilar diqqatini jamlaydi va mashg‘ulotga tayyor bo‘ladi

2. Motivatsiya	Muammoli savol yoki video lavha Logopediya fanining ahamiyati haqida suhbat	5	Muammol i vaziyat, suhbat	-	Mavzuga nisbatan qiziqish uygʻonadi
3. Nazariy qism	Logopediya fanining predmeti, maqsadi va vazifalari Nutq buzilishlarini ng turlari Tashxis qoʻyish va baholash usullari	15	Taqdimot, tushuntiris h	2–4-slaydlar, namuna holatlar	Nazariy bilimlar shakllanadi
4. Amaliy mashgʻulot	Holatlarni tahlil qilish Logopedik materiallar bilan ishlash Raqamli vositalar: Otsimo, Speech Blubs	30	Guruhiy ish, tajriba asosida oʻrganish	5–8-slaydlar, planshet/telefon	Ishtirokchilar amaliy koʻnikmalar hosil qiladi
5. Tahlil va muhokama	Guruhlar chiqishlari Muhokama va savol-javob	15	Tahlil, muhokama, savol-javob	-	Bilimlar mustahkamlana di

6. Refleksiya	“Men nimani bildim?” usuli Shaxsiy yondashuvlar ni tahlil qilish	5	Refleksiy a usullari	-	O‘qituvchilar o‘z o‘rganishlarini umumlashtiradi
7. Yakunlash va baholash	Mashg‘ulotni yakunlash Tavsiyalar va uyga vazifa	5	Suhbat	-	Mashg‘ulotdan qoniqish bilan chiqadi

Bolaning jismoniy rivojlanishini baholashda tana og‘irligi va uzunlik (bo‘y) ko‘rsatkichlarining to‘g‘ri mutanosibligini bilish zarur. Og‘irlik–uzunlik ko‘rsatkichi (O‘UK) tana og‘irligining uzunlikka nisbati sifatida tushuntiriladi; ya’ni bir santimetr bo‘yga qancha massa to‘g‘ri kelishini ko‘rsatadi. Normada yangi tug‘ilgan chaqaloqda og‘irlik–uzunlik ko‘rsatkichi 60–75 gramm atrofida bo‘ladi.

Jismoniy rivojlanishni baholashda tana og‘irligi va uzunlikdan tashqari tana proporsionalligini ham hisobga olish muhimdir. Masalan, o‘z vaqtida tug‘ilgan chaqaloqlarda ko‘krak aylanasi tug‘ilish vaqtida bosh aylanasi bilan taqqoslaganda kichik bo‘ladi. O‘z vaqtida tug‘ilgan bolalarning bosh aylanasi keng intervalda o‘zgarib turadi — 33,5–37,5 sm, o‘rtacha 35 sm. Bu ko‘rsatkichlarni tahlil qilishda bo‘y massasi bilan mosligini, bosh aylanasi va ko‘krak aylanasi o‘rtasidagi mutanosiblikni bilish zarur. Tug‘ilish vaqtida bosh aylanasi ko‘krak aylanasi dan kamida 2 sm katta bo‘lishi kerak.

Bosh aylanasi o‘shish tempini ham mo‘ljallash muhim. Masalan:

- 1–3 oylikda har oy bosh aylanasi 0,5–0,7 sm, ba’zan 1–1,5 sm ga o‘sadi.
- Bir yoshga kelib bosh aylanasi 10–12 sm ga o‘sadi va 46–48 sm ni tashkil qiladi (o‘rtacha 47 sm).

Tug‘ilgan chaqaloqda bo‘y va massa ko‘rsatkichlariga mos keladigan bosh aylanasi 36 sm bo‘lsa:

- 1–3 oylikda bosh aylanasi 4 sm ga o‘sadi (3 oylikda 40 sm).
- 3–6 oylikda yana 3 sm ga o‘sadi va 6 oylikda 43 sm ni tashkil qiladi.
- Bir yoshda bosh aylanasi 46–48 sm ga yetadi.

Bosh aylanasi lenta bilan orqa tomondan qosh o'rtasigacha o'lchanadi. Bolaning sog'lom ko'krak qafasi aylanasi bilan mos kelishi muhimdir. Ko'krak qafasi aylanasi hayotning birinchi yilida, ayniqsa, birinchi 6 oyda tez o'sadi.

- Yangi tug'ilganlarning ko'krak qafasi aylanasi 33–35 sm bo'ladi.
- Hayotining birinchi yilida har oy o'sish o'rtacha 1,5–2 sm ni tashkil qiladi.
- Bir yoshga kelib ko'krak aylanasi 15–20 sm ga o'sadi.

Keyingi o'sish sur'ati pasayadi: maktabgacha ko'krak aylanasi yiliga 3 sm ga, maktab yoshigacha 1–2 sm ga o'sadi.

Bolaning individual jismoniy rivojlanishini baholash uchun bosh aylanasi va ko'krak qafasi aylanasi kesishuvini kuzatish zarur. Sog'lom bolalarda bu 3–4 oylikda sodir bo'ladi. Agar 5–7 oylikda kesishuv bo'lmasa, bosh va ko'krak qafasi rivojlanishini tekshirish kerak. Juda erta yoki kech harakatlanish mikrotssefaliyaga ishora qilishi mumkin, shuning uchun katta liqildoq yopilish vaqtini kuzatish zarur.

Katta liqildoq 80% bolalarda bir yosh oxirigacha o'sadi, qolgan bolalarda bir yarim yoshga kelib yopiladi. Ko'pgina o'z vaqtida tug'ilgan bolalarda orqa va oldingi ko'krak qafasi ko'ndalang diametri bir-biriga teng yoki orqa diametr kamroq bo'ladi. Bir yoshga kelib ko'ndalang diametri oldi orqa ustidan oshadi va ko'krak shakli o'zgaradi, kichrayadi.

Statik funksiyalar orqali bolaning motor tizimi faoliyati baholanadi. Bu turlicha harakat malakalari, masalan: tana vaznini ushlab turish, boshni va tanani vaqtida qo'llab-quvvatlash, harakatni boshlash va to'xtatish, yo'nalishni o'zgartirish kabi qobiliyatlarni o'z ichiga oladi.

- 2 oylikda bola boshini mustahkam tuta oladi.
- 3 oylikda qorni ustidan orqasiga o'girila oladi.
- 6 oylikda mustaqil o'tira boshlaydi, 7,5 oylikda (agar bola sudralishni yaxshi o'rgangan bo'lsa) o'zi o'tira oladi.
- 9 oylikda yaxshi turadi.
- 10 oylikda mustaqil yuradi.

Statik funksiyalarni rivojlantirish uchun bolalar turli kompleks mashqlar bilan shug'ullanishi lozim. Masalan:

- 1–3 oylik: asosiy bosh va tanani qo'llab turish mashqlari.
- 3–6 oylik: tana koordinatsiyasini yaxshilashga qaratilgan mashqlar.
- 6–9 oylik: o'tirish, sudralish va turishga o'rgatish.
- 9–12 oylik: mustaqil yurish va tana barqarorligini rivojlantirish.

Sut tishlarining chiqishi

Tishlar embrion davrida, taxminan 40 kun atrofida shakllanadi. Bola tugʻilganda tishsiz boʻladi. Tishlarning chiqishi fiziologik jarayon hisoblanadi:

- Birinchi tishlar 6 oylikda chiqadi (odatda oʻrtadagi pastki tishlar).
- 8 oylikda yuqoridagi oʻrtadagi tishlar, 10 oylikda yuqoridagi yon tishlar chiqadi.
- Bir yoshda pastki yon tishlar chiqadi.

Shu tarzda, bir yoshga kelib bola 8 ta tishga ega boʻladi: 4 tasi yuqorida, 4 tasi pastda. Ikki yosh oxiriga kelib qolgan 12 ta sut tish chiqadi.

Bolalarda suyak tizimi va muskullar, ayniqsa erta yoshda, fiziologik jihatdan zaif boʻladi, shuning uchun jismoniy kuch ishlatilishi ehtiyotkorlik bilan boʻlishi kerak

Tugʻilganidan 6 oylikkacha bolalarning psixomotor rivojlanishi

1-oylik davr

Eshitish:

- Chaqaloq tovushlarning kuchi va tembrini farqlay oladi. Masalan, 9–11 kunlik chaqaloq baland tovushlarga javoban yigʻlashi mumkin, lekin maʼnosini anglamaydi.
- 3–5 oylikdan esa tovushlarni tushunish boshlanadi. Baland tovushlarda chaqaloq 10–15 sekund tinchlanadi va oʻyinchoq yoki kattalarning ovozi tinglaydi.

Koʻruv idroki:

- Chaqaloq uzoqdagi predmetlarni koʻra oladi, lekin koʻruv maydoni tor va noaniq boʻladi.
- 10 kunlik chaqaloq yorugʻlikka 20–25 sm masofadan qaray oladi.
- U yuz ifodalariga, kattalarning koʻzlariga diqqat bilan qaraydi. Bir oylik davrda yaqin obyektlarga qarashni boshlaydi.

Sezgi:

- Tegilishga javoban chaqaloq qoʻllari yoki tanasi bilan javob beradi.
- Kaft yoki oyoqqa tegilganda predmetni ushlab oladi.
- Issiq-sovuqni sezadi, shu orqali ona koʻragini yoki shisha idishni topishga yordam beradi.

Harakat malakalari:

- 1 oylik chaqaloq hali tana vaznini mustaqil koʻtara olmaydi.
- Tana pozitsiyasi oʻzgarishlariga refleksiv javob beradi (qoʻl-oyoqlarini choʻzish).

- Kaftni ochishga urinsa, uni qayta yopadi (refleks aks ettiruvchi).

Nutq malakalarining rivojlanishi:

- 1-oylik chaqaloqlarda ovozli reaksiya (yig‘lash, chinqirish) mavjud, bu nutqning dastlabki belgisi hisoblanadi.
- Bola turli tovushlarni chiqarib, til, lab va ovoz apparatini mashq qiladi.
- Nutq ko‘nikmalari miya rivojlanishi va koordinatsiyasi bilan bog‘liq holda paydo bo‘ladi.

Hissiyot:

- Chaqaloq universal yuz ifodalarini namoyon qiladi: hursandchilik, jirkanish, jahldorlik, qo‘rquv.
- Masalan, baland shiqildoq tovushi chaqaloqda qo‘rquv yuz ifodasini keltirib chiqaradi, barmog‘ini emishi esa jirkanish bilan bog‘liq.
- Hayotining 1–2 haftaligida yuz ifodalari ko‘z harakatlari bilan ham kuzatiladi.
- 1-oy oxirida chaqaloq kattalarning gapirish ohangiga e‘tibor bera boshlaydi.

Nutq – bu kishilararo aloqa vositasi, milliy boylik, shuningdek tarbiya, maorif va ijodiy faoliyat uchun qudratli vositadir. Fikrini aniq va savodli bayon etish, og‘zaki va yozma nutqdan muloqot vositasi sifatida foydalanish bugungi kunda nafaqat ona tilini, balki umumta‘lim maktablari hamda maxsus (korreksion) maktablardagi ta‘lim jarayonining muhim vazifalaridan biri hisoblanadi.

Afsuski, so‘nggi yillarda o‘quvchilarda orfografik savodxonlikning keskin pasayishi kuzatilmoqda. Yozma nutqdagi buzilishlar esa umumta‘lim va maxsus korreksion maktablardagi ayrim fanlarni o‘qiy olmaydigan o‘quvchilarning katta qismini tashkil qiladi.

Ona tilini yetarlicha o‘zlashtirmaslik bolalarning emotsional, kognitiv va xulq-atvor rivojlanishiga salbiy ta‘sir ko‘rsatadi. Shu sababli korreksion pedagogikada va logopediyada bolalarning yozma nutqidagi buzilishlarni aniqlash, ularni oldini olish va korreksiya qilish masalasi dolzarbligini yo‘qotmay kelmoqda.

Differensial yondashuv asosida tashkil etilgan korreksion logopedik yordamning yetishmasligi orfografik xatolarning ko‘payishiga va mustahkamlanishiga olib keladi. Shu sababli til ko‘nikmalarini shakllantirishning yangi, samaraliroq texnologiyalari va nutq kamchiligi bo‘lgan o‘quvchilarda yozma nutqdagi xatolarni oldini olish va ularni

bartaraf etish usullarini aniqlash hamda amaliyotga tatbiq etish zamonaviy logopediyaning nazariy va amaliy jihatdan muhim vazifalaridan biridir.

Sifatli ta'lim va o'quvchi shaxsini rivojlantirishga qaratilgan ta'lim tizimini yangilash, maxsus ta'limga muhtoj bolalarni o'qitish va ularga korreksion yordam berishda differensiallashgan yondashuvni qo'llash zaruratini belgilaydi.

O'zbekistonda ona tili metodikasining rivojlanishiga katta hissa qo'shgan olimlar: M. Asqarova, K. Qosimova, Q. Abdullayeva, O. Roziqov, A. G'ulomov, R. Ikromova, S. Fuzailov, X. G'ulomova, Sh. Yo'ldosheva va D. Shodmonqulova bo'lib, ularning darsliklari va ilmiy-metodik ishlari umumta'lim maktablarida ona tilini o'qitishda, og'zaki va yozma nutqni rivojlantirishda ilmiy-metodik asos bo'lib xizmat qiladi.

Nutq kamchiliklarida tilning lug'at boyligi va grammatik tuzilishi V.K. Vorobyova, V.K. Orfinskaya, A.V. Yastrebova, N.A. Nikashina, G.V. Chirkina, Ye.F. Sobotovich, V.A. Kovshikov, L.R. Mo'minova, M.Y. Ayupova va X.M. Po'latova kabi olimlar tomonidan keng o'rganilgan. Mazkur ishlarda nutqning talaffuz tomoni, lug'at boyligi, grammatik tuzilishi, mantiqiy va tovush xususiyatlarini o'zlashtirish bo'yicha tavsiyalar berilgan.

Bolalardagi nutq kamchiliklari korreksiya qilinmasa, ularning rivojlanishiga, o'zaro munosabatlariga va aqliy taraqqiyotiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Rus, ukrain, gruzin, qirg'iz, qozoq, eston, litva olimlari tomonidan o'quvchilarda yozma nutq kamchiliklari va ularning sabablari aniqlanib, korreksion-logopedik ishlar tizimi ishlab chiqilgan.

O'zbekistonda boshlang'ich sinf o'quvchilarida yozuv kamchiliklarini o'rganish bo'yicha p.f.n. dotsent Z.M. Ahmedova tomonidan "Umumta'lim maktablari o'quvchilarida disgrafiyaning bartaraf etishda logopedik ish tizimi (2–4 sinflar misolida)" mavzusida ilmiy ish olib borilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Малофеев, Н. Н. *Специальное образование в России*. — Москва: Владос, 2001.
2. Лубовский, В. И. *Психология умственно отсталого школьника*. — Москва: Просвещение, 1989.
3. Певзнер, М. С. *Дети с отклонениями в развитии*. — Москва: Просвещение, 1990.
4. Зыков, С. Н. *Коррекционная педагогика*. — Москва: Академия, 2004.
5. Jo'rayev, A. *Defektologiya asoslari*. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2012.
6. Xoliqova, D. M. *Maxsus pedagogika*. — Toshkent: TDPU nashriyoti, 2018.

3.3. “KORREKSION ISHLARNI TASHKIL ETISH METODIKASI” MODULINING

4-mavzu: Eshitish qobiliyati past bolalar bilan ishlash

Reja:

1. Eshitishida nuqsoni bolgan bolalar sezgi va idrokining o‘ziga xos xususiyatlari
2. Eshitish qobiliyati buzilgan shaxslarning diqqat xususiyatlari
3. Eshitishida nuqsoni mavjud bolalar xotirasining o‘ziga xos xususiyatlari

O‘quv bloki:	III. Fanni o‘qitishda zamonaviy yondashuvlar				
O‘quv modul:	3.3. “Korreksion ishlarni tashkil etish metodikasi”				
Mavzu:	Eshitish qobiliyati past bolalar bilan ishlash				
Davomiyligi:	80 daqiqa				
Mashg‘ulotning maqsadi:	- Shaxsiylashtirilgan o‘qitishni ta'minlash - Ta'lim samaradorligini oshirish - Logopediya fanining nazariy va amaliy asoslari bilan tanishtirish - Zamonaviy texnologiyalar yordamida bilimlarni mustahkamlash				
Mashg‘ulot bosqichlari	Faoliyat tavsifi	Vaqt (daq.)	Metodlar	Zarur jihozlar	Kutilayotgan natija
1. Tashkiliy qism	Salomlashish Maqsad va reja bilan tanishtirish Mavzuning	5	Suhbat, tushuntirish	1-slayd	Ishtirokchilar diqqatini jamlaydi va mashg‘ulotga tayyor bo‘ladi

	dolzarbligin i tushuntirish				
2. Motivatsiya	Muammoli savol yoki video lavha Logopediya fanining ahamiyati haqida suhbat	5	Muammol i vaziyat, suhbat	-	Mavzuga nisbatan qiziqish uygʻonadi
3. Nazariy qism	Logopediya fanining predmeti, maqsadi va vazifalari Nutq buzilishlari ning turlari Tashxis qoʻyish va baholash usullari	15	Taqdimot, tushuntiris h	2–4-slaydlar, namuna holatlar	Nazariy bilimlar shakllanadi
4. Amaliy mashgʻulot	Holatlarni tahlil qilish Logopedik materiallar bilan ishlash Raqamli vositalar: Otsimo, Speech Blubs	30	Guruhiy ish, tajriba asosida oʻrganish	5–8-slaydlar, planshet/telef on	Ishtirokchilar amaliy koʻnikmalar hosil qiladi

5. Tahlil va muhokama	Guruhlar chiqishlari Muhokama va savol-javob	15	Tahlil, muhokama, savol-javob	-	Bilimlar mustahkamlana di
6. Refleksiya	“Men nimani bildim?” usuli Shaxsiy yondashuvlarni tahlil qilish	5	Refleksiya usullari	-	O‘qituvchilar o‘z o‘rganishlarini umumlashtiradi
7. Yakunlash va baholash	Mashg‘ulotni yakunlash Tavsiyalar va uyga vazifa	5	Suhbat	-	Mashg‘ulotdan qoniqish bilan chiqadi

Sezgi – insonning sezgi organlariga ta’sir qiluvchi predmet va hodisalarni qabul qiluvchi eng sodda ruhiy jarayonidir. Sezgi insonga tovush, rang, shakl va boshqa xususiyatlar haqida ma’lumot beradi. Idrok esa predmet va hodisalarning yaxlit obrazini shakllantiradi. Har qanday anglash jarayoni sezgi va idrokdan boshlanadi, bu esa rivojlanishning dastlabki bosqichini tashkil qiladi. Shu bilan birga, idrok atrofdagi olam haqida to‘liq tasavvur bera olmaydi, chunki materiyaning ba’zi xossalari biz bevosita idrok eta olmaymiz. Tashqi olamni anglashning eng yuqori formasi esa tafakkurdir.

Sezgi va idrok rivojlanishida nuqsoni bo‘lgan bolalar atrof-muhitni obyektiv qabul qilish jarayonida qiyinchiliklarga duch keladi. Masalan, kar bolalar idrok va sezgi orqali predmetlarning rangi, mazasi, hidi va shakli haqida ma’lumot oladi.

Eshitishida nuqsoni bo‘lgan bolalar

Eshitishida nuqsoni bo‘lgan bolalar sezgi va idroki shakllanishining umumiy qonuniyatlariga ega bo‘lishi bilan birga, ularning rivojlanishi o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘ladi:

1. **Asosiy sezgi turlaridan biri bo'lgan eshituv sezgisi yetishmaydi yoki cheklangan darajada rivojlanadi.** Shu sababli bola asosiy bilim manbaini (muloqot, radio, musiqa, kino, teatr) qisman yo'qotadi, bu esa atrofni anglash jarayonini qiyinlashtiradi va kompensatsiyani talab qiladi.

2. **Eshituv sezgisi butunlay yo'q**, degan fikr noto'g'ri hisoblanadi. Yangi okustik apparatlar yordamida o'tkazilgan tadqiqotlar ko'rsatganidek, eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarning 40 %da eshituv sezgisi qoldiqlari mavjud bo'lib, ta'lim va tarbiya jarayonida undan foydalanish mumkin.

3. XIX asrda Fieri va keyinchalik N.M. Lagovski tadqiqotlari eshituv qoldiqlarini e'tirof etgan va ularni faollashtirish, rivojlantirish mumkinligini ko'rsatgan. Lagovski eshituv idroki darajasiga ko'ra bolalarni guruhlarga ajratgan:

- Bir guruhda eshituv idroki ma'lum darajada mavjud bo'lib, nonutqiy tovushlarni farqlash imkonini beradi.

- Boshqa guruhda eshituv idrokining darajasi yuqori bo'lib, unli tovush, bo'g'in va so'zlarni farqlash imkonini beradi.

Eshituv idrokini rivojlantirish

Davomiy mashg'ulotlar va maxsus mashqlar orqali eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarda eshituv idroki faollashtiriladi. Bu rivojlanish anatomik-fiziologik mexanizmlarning tiklanishi orqali emas, balki eshituv idrokini faol ishlatish yo'li bilan amalga oshiriladi.

Eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarda ko'ruv sezgi va idroki asosiy o'rinni egallaydi. Shu sababli ular tashqi olamning nozik xususiyatlariga, eshituvchi bolalarga e'tibor berilmaydigan tafsilotlarga diqqatni qaratadilar.

Ko'ruv sezgi va idrokning ustunligi

- Eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarda ko'ruv sezgi, harakat sezgisi va teri (taktil) sezgilarning faolligi kuchayadi.

- Ranglarni idrok qilishda ular nozik farqlashga ega bo'lib, ko'p ranglarni aniqlay oladi. Masalan, eshituvchi bolalar yashil, qizil, sabzi va qora ranglarni tez farqlasa, eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalar ranglarni yanada nozik farqlay oladi.

- Chizilgan rasmlarda eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalar ko'proq detal va qismlarni tasvirlaydi, fazoviy munosabatlarni esa chizishda qiyinchiliklarga duch keladi.

L.V. Zankov va I.M. Solovyovning tadqiqotlariga ko'ra, eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalar ko'ruv idroki jarayonida eshituvchi bolalarga nisbatan predmetlarning qo'shimcha detallariga ko'proq e'tibor beradilar. Shu sababli, ularning idroki **analitik**

tip sintetik tipidan ustun bo'lishi mumkin, ya'ni predmetlarni individual qismlarga ajratib tahlil qilish qobiliyati kuchayadi.

I.M. Solovyov shuni ta'kidlaydiki, ko'ruv sezgisining ustunligi eshituvchi bolalarga nisbatan to'liq ustunlikni anglatmaydi.

Ko'ruv idroki va nutq

Eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarda nutq shakllanishida ko'ruv idroki katta ahamiyatga ega. Eshituvchi bola gapirishni **eshituv va ko'ruv sezgilariga** tayangan holda o'rganadi.

Nutqi rivojlanmagan eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalar ta'limning boshlang'ich bosqichlarida **idrok etilgan ma'lumotni umumlashtirish, sintez qilish va tasniflashda qiyinchilik** sezadilar. Masalan, boshlang'ich sinfda qizil qalamni ko'rsatib "Bu nima?" deb so'ralsa, bola faqat "qizil" deb javob beradi. Bu, rang va predmet tushunchasi idrokida yetarlicha taqsimlanmaganligini ko'rsatadi.

Bunday **differensiallash va taqsimlash** qobiliyati nutq egallash jarayonida predmet va sezgi ma'nosini ifodalovchi so'zlar lug'atiga kirishini ta'minlaydi.

Kompensatsiya mexanizmlari

Eshituv sezgisining yo'qolishi bilan eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarda **ko'ruv sezgisi faollashadi va o'tkirlanadi**. Ko'ruv idrokidan tashqari, **hidlash va harakat sezgilari** ham muhim rol o'ynaydi.

- **Harakat sezgilari** inson tanasi, qismlari va nutq organlarining harakatlari haqida signal beradi. Eshituv analizatori funksiyasi buzilganda nutqiy harakatlar aniqligi va differensiallanganligi pasayadi.

- I.M. Solovyov ta'kidlaganidek, eshituvning yo'qolishi **artikul apparati va nafas olish apparatining harakat sezgisiga** salbiy ta'sir qiladi. Shu sababli mimika, daktilologiya kabi nutq shakllari harakat va ko'ruv sezgilari asosida rivojlanadi.

- **Teri sezgilari (taktil va temperatura sezgilari)** predmetning shakli, kattaligi va tuzilishini anglashda muhimdir. Retseptorlar barmoq uchlarida va til uchida joylashgan. Teri sezgilari faoliyat talab qiladi va predmet bilan kontakt orqali rivojlanadi.

Tadqiqotlar natijalari

- Rus psixologi T.G. Tigranova aniqlashicha, eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalar **ko'ruv idroki, teri-taktil va harakat sezgilariga tayangan holda atrof-muhitni idrok etish qobiliyati** yuqori bo'ladi.

- Diqqat esa insonning muayyan obyektga yo'naltirilishi va unda to'planishidan iborat psixik holat bo'lib, idrok jarayonida muhim rol o'ynaydi.

Diqqat — bu bir vaqtning oʻzida boshqa narsalardan biror predmetni ajratib idrok etishga yordam beruvchi psixik holatdir. Diqqatning fiziologik asosi bosh miya ayrim qismlaridagi qoʻzgʻalishlarning markazlarda toʻplanishida namoyon boʻladi.

Inson tomoni bilan sezgilar orqali qabul qilinayotgan barcha narsa diqqat orqali idrok qilinadi. Diqqat boʻlmasa, idrok yuzaki va fragmentar tarzda amalga oshadi. Shu sababli, oʻquvchilarning fanlarni toʻliq oʻzlashtirishida, materialni tushunishlarida diqqat jarayoni muhim ahamiyatga ega.

Diqqatning xususiyatlari quyidagilar: **turgʻunlik, boʻlinuvchanlik, taqsimlanish, koʻchish** va boshqalar. Diqqatni bir joyga jamlash va maʼlum muddat ushlab turish qobiliyati har bir shaxsda turlicha boʻlib, asab tola hujayralarining harakatchanligiga bogʻliq.

Diqqat va taʼlim-tarbiya

Diqqat asosan oʻquv faoliyat asosida rivojlanadi. Normal eshituvchi shaxslar va eshitish qobiliyati buzilgan bolalarda taʼlim-tarbiyaning asosiy maqsadi diqqatni shakllantirishdir.

- Nuqsonli bolalarda diqqat koʻpincha koʻrish taassurotlari orqali boshqariladi.
- Eshitishda nuqsoni boʻlgan bolalar bir vaqtning oʻzida koʻrgazma materiallarini idrok etish va oʻqituvchining labidan nutqni qabul qilish imkoniyatiga ega emas. Shu sababli, dastlab **narsalar namoyish qilinadi, keyin tushuntiriladi.**

Sinflar yuqorilashgan sari, eshitishda nuqsoni boʻlgan bolalarning bosh miya qoʻzgʻalish markazlari izchillashadi va asta-sekin normal bolalarning xususiyatlariga yaqinlashadi.

Surdopedagogning roli

Diqqatni shakllantirishda surdopedagog quyidagi qoidalarga amal qilishi muhim:

1. Butun sinfga yuzi bilan qaragan holda dars olib borish.
 2. Sinfda koʻp yurmaslik va tushuntirishni ortiqcha harakat bilan amalga oshirmaslik.
 3. Koʻrgazma qurollarni namoyish qilishda bir vaqtning oʻzida tushuntirishga urinishmaslik.
 4. Darsda koʻrgazma qurollardan keng foydalanish.
 5. Diqqatni ovozli qoʻzgʻatkichlarga emas, **mimikaga** bogʻlash.
- Ogʻzaki nutq va daktil nutq (qoʻl harakatlari orqali nutq) eshitishda nuqsoni boʻlgan bolalarda diqqatni boshqarish va taʼlim materialini egallashni yengillashtiradi.

Diqqatni tekshirish va korreksiyalash

Eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarda diqqatni tekshirish ularning **yoshi va nutq rivojlanish darajasiga** muvofiq metodikalar tanlab olinadi. Maktabgacha va maktab yoshidagi bolalarda turg'un diqqatni tekshirish uchun **Landolt namunalari** (shaklli, raqamli, harfli jadval) qo'llaniladi.

Xotira va idrok

Xotira — bu oldin idrok etilgan ma'lumotni saqlash va tasvirlash orqali ifodalovchi ongli ruhiy jarayondir.

- Normal eshituvchi bolalar ma'lum hajmdagi bilimlarni eshitish orqali egallashadi.

- Kar va zaif eshituvchi bolalarda esa **ko'rish xotirasi** ustun bo'lib, o'quv materiallarini ko'rish orqali olishadi.

- Xotira tasavvur orqali ishlaydi: predmet va hodisalarning hissiy ko'rgazmali umumlashgan obrazlari shaklida saqlanadi.

Tasavvur idrokga nisbatan kamroq boy bo'lib, predmetlarning faqat ma'lum tomonlarini ifodalaydi, ba'zi tomonlari tushib qoladi. Shu bilan birga, u qat'iy va turg'unidir.

Eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarda xotira funksiyasi va xususiyatlari

Xotira — bu o'tmishdagi tajribani saqlash va uni ifodalash orqali amalga oshuvchi ongli ruhiy jarayondir. Eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarda xotira quyidagi asosiy funksiyalar orqali faoliyat ko'rsatadi:

1. **Eslab qolish** – oldin idrok etilgan materialni qayta tiklash.
2. **Saqlash** – idrok qilingan materialni ongda ushlab turish.
3. **Tanish va bayon etish** – saqlangan ma'lumotni tanib olish va so'zli ifoda orqali bayon qilish.

Ixtiyorsiz va ixtiyoriy eslab qolish

- **Ixtiyorsiz eslab qolish** — agar inson oldiga materialni eslab qolish maqsadi qo'yilmasa, lekin material bexosdan ongda saqlansa.

- **Ixtiyoriy eslab qolish** — inson ongli ravishda materialni egallash va eslab qolishga harakat qiladi.

T.V. Razonova tadqiqotlariga ko'ra, eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalar predmetni joylashuviga qarab ixtiyorsiz ravishda eslab qolish qobiliyatiga ega.

Tadqiqot namunasi

Amaliyotda tekshiruvchilar bolalarga tanish predmetlar tasvirlangan **16 ta rasmni** berkitilgan holda ko'rsatadi. Bolalardan ochilgan rasmda nima tasvirlanganini bayon

etish soʻraladi. Soʻngra rasmlar plankadan olinib, qayta koʻrsatiladi va bola rasmning joylashuvini aniqlashi talab qilinadi.

- Tadqiqotga bogʻcha yoshidagi va maktab yoshidagi (II, IV, VI sinf) eshitishida nuqsoni boʻlgan bolalar tanlangan.

- Natijalar shuni koʻrsatdiki, eshitishida nuqsoni boʻlgan bolalar **topshiriqni yaxshi bajarganlar**, yaʼni ixtiyorsiz predmet joylashuvini eslab qolish qobiliyati mavjud.

- Faqat bogʻcha yoshidagi kar va sogʻlom bolalar oʻrtasida farq sezilgan; maktab yoshidagi bolalar esa sogʻlom tengdoshlari kabi rasm joylashuvini eslab qolganlar.

Soʻzli ifoda orqali eslab qolish

T.V. Razonova eshitishida nuqsoni boʻlgan bolalarda eslab qolgan materialni soʻz orqali bayon etish qobiliyatini ham tadqiq qilgan.

- Tadqiqotda **6 ta sxematik figura** (uchburchak va doira shakllar) ketma-ketlikda koʻrsatilgan.

- III va IX sinf eshitishida nuqsoni boʻlgan hamda sogʻlom bolalarga har bir figuraning diqqat bilan koʻrib chiqilishi va eslab chiqishlari tavsiya etilgan.

- Natijalar shuni koʻrsatdiki, bolalar **koʻrgan figuralarni soʻzli ifodalash orqali eslab qolgan**, shuningdek, figuralarning individual belgilarini ham aniq saqlashgan.

Figuralar boshqa figuralar bilan almashtirib yuborilgan holda esda qolgan. Yuqori sinfdagi eshitishida nuqsoni boʻlgan oʻquvchilar III sinfdagi oʻquvchilarga nisbatan soʻzli ifodalarni koʻp qoʻllaydilar. Lekin eshitishida nuqsoni boʻlgan oʻquvchilar eshituvchilarga nisbatan figuralar kam soʻzli ifodani bayon etganlar. Eshitishida nuqsoni boʻlgan oʻquvchilar imo-ishoralarni ham qoʻllaganlar, bu ham eslab qolish jarayonini samarali boʻlishigacha olib kelgan.

Bu tadqiqot natijasiga koʻra, eshitishida nuqsoni boʻlgan bolalar murakkab materialni eshituvchilarga nisbatan yomon eslab qoladilar. Agar eshitishida nuqsoni boʻlgan bola eslab qolish lozim boʻlgan figurani soʻzli bayon etsa, bu eslab qolish jarayoniga ijobiy taʼsir koʻrsatgan. Materialni eslab qolish berish usuliga bogʻliqligi yuqorida taʼkidlangan. Tadqiqotda tekshiriluvchiga figuralar ikki xil usul bilan beriladi. Birinchi usulda figura ekranda butunligicha, ikkinchi usulda ketma-ketlikda asta-sekin namoyon boʻlgan. Tadqiqotlarda koʻrsatilishicha, barcha figuralarni bir vaqtda koʻrsatilganda eshitishida nuqsoni boʻlgan va sogʻlom bolalarni obyektini eslab qolishida farqlar kuzatilmagan. Ketma-ketlikda predmetlarni koʻrsatilganda eshitishida nuqsoni boʻlgan oʻquvchilar sogʻlom oʻquvchilarga nisbatan yomon eslab qolganlar. Ketma-ketlikda figuralarni koʻrsatish eshitishida nuqsoni boʻlgan bolalarning eslab

qolishini qiyinlashtirgan. Bunda figuralarning ayrim qismlari idrok etilib, asosiy mohiyatiga e'tibor kam qaratilgan. Shunday qilib, eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalar idrok etilganni bir butunga fikriy integratsiya qilishda qiynalishi dalillandi.

Eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarda so'zlarni egallash maxsus ta'lim jarayonida amalga oshadi va sog'lom bolalardan shu xususiyati bilan orqada qoladi. Tadqiqotlarning birida eshitishida nuqsoni bo'lgan va sog'lom bolalarning **3 turdagi so'zlarni idrok etish** tadqiq etilgan:

1. Ko'rish orqali idrok etilayotgan predmet va hodisalarni ifodalovchi so'zlar.
2. Taktil analizatori yordamida idrok etiluvchi predmet belgisini ifodalovchi so'zlar.
3. Ovozli hodisalarni ifodalovchi so'zlar.

Tadqiqot natijalari tahlili ko'rsatishicha, ko'ruv orqali qabul qiluvchi so'zlarni ifodalovchi so'zlarni eslab qolishda eshitishida nuqsoni bo'lgan va sog'lom bolalarda farq kuzatilmaydi. Ovozli hodisalarni ifodalovchi so'zlarni eslab qolishda eshitishida nuqsoni bo'lgan va sog'lom bolalar o'rtasida farq mavjud. Bu turdosh so'zlarni eslashda eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalar sog'lom bolalardan qoladi. Lekin teri analizatori orqali idrok etilayotgan so'zlarni eslashda eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalar eshituvchi bolalardan ustunligi kuzatildi.

Tadqiqotda eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalar asosan **ovoz chiqaruvchi hayvonlar va ovoz chiqarib ishlaydigan mexanizmlarni ifodalovchi so'zlarni** yaxshi eslab qolishi namoyon bo'ldi. Eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarda obyektlarning ovozi haqidagi tasavvur saqlangan analizatorlar faoliyati asosida amalga oshadi. Eshituv tasavvurlari doirasidagi fe'llar ko'ruv vibratsiyasi, taktil doirasidagi fe'llar bilan almashtirilishi eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarda ko'p kuzatiladi.

Ayrim eshitishida nuqsoni bo'lgan V sinf o'quvchilari so'zlarni, fe'llarni quyidagicha almashtirib qo'llaydilar: **qor — yaltiraydi, daryo — to'lqinlanadi, muz — sinadi, bo'laklanadi, shamol — esadi, bo'ron — u yoqdan bu yoqqa boradi.**

Maxsus tadqiqotlarda hikoyalarni eslab qolish va bayon etish xususiyatlari ham o'rganilgan. Bunda eshituvchi bolalar hikoya mazmunini o'z so'zlari bilan gapirib beradi, kar o'quvchilar esa bu matnning mazmunini gapirib bera olmaydilar. Bu holatni D.M. Mayans va L.K. Zankov eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalar qo'llaydigan so'zlar «inert», so'z birikmalarida qotib qolgan so'zlardan foydalanishida deb asoslaydilar.

Shunday qilib, eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalar **so'zlashuv xotirasining o'ziga xosligi** ular so'zlashuv nutqining sekin tempda rivojlanishiga bog'liqdir.

Demak, zaif eshituvchilarda **fonetik-fonematik buzilishlar**, ko‘pincha nutq tovushlarini eshitib farqlashdagi yaqqol ifodalanagan qiyinchiliklar va ko‘p hollarda murakkab sensomotor buzilishiga asoslangan tovush talaffuzining **polimorf buzilishlarida** namoyon bo‘ladi.

Nutqning **lug‘at va grammatik tizimi** buzilishi.

Eshitishning erta pasayishi va kuchli ifodalanishida, bolalarda lug‘at rivojlanishi normadan shu darajada orqada qoladiki, ularning ko‘pchiligi maktabga faqat bir nechtagina chuqurlovchi so‘z bilan keladilar. Biroq, eshitishning yengil pasayishida ham zaif eshituvchilarda nutqning lug‘at tomoni odatda buzilgan bo‘ladi.

Lug‘at boyligining rivojlanmaganligi asosida **jaranglashi bo‘yicha yaqin so‘zlarni eshitib-farqlab idrok qilish imkoniyatining yo‘qligi** va **so‘zning urg‘usiz qismlarini noaniq idrok qilish** yotadi. Buning natijasida zaif eshituvchi bola ko‘pincha so‘zning urg‘uli qisminigina ozmi-ko‘pmi aniq eshitib idrok qilish qobiliyatiga ega.

Bu nutqning lug‘at tomonini shakllanishi uchun to‘laqonli asos bo‘lib xizmat qila oladigan, eshituv obrazlarining “kesikligiga”, noaniqligiga va yetarli turg‘un emasligiga olib keladi.

R.M. Boskis, A.G. Zikeyeva, K.G. Korovina va boshqalar tadqiqotiga muvofiq, **zaif eshituvchilar uchun lug‘at boyligining nihoyatda chegaralanganligi** xarakterlidir. R.M. Boskis bo‘yicha, kundalik predmet va harakatlarni nomlashda **27,7% zaif eshituvchi o‘quvchilargina 80% to‘g‘ri javobni** beradilar. Zaif eshituvchilar predmet belgilari nomini ham qiyinchilik bilan o‘zlashtiradilar. Chalg‘ituvchi ahamiyatga ega va kasbiy so‘zlarni o‘zlashtirish zaif eshituvchi bolalar uchun alohida qiyinchilik tug‘diradi. Ko‘pincha bu so‘zlar bir undosh tovushdan tuziladi, shu sababli bolalar tomonidan tushirib qo‘yiladi.

Zaif eshituvchida mavjud lug‘at boyligining chegaralanganligi so‘zlarni **noaniq qo‘llashga** olib keladi. Xususan, zaif eshituvchi bola nutqidagi “stol” so‘zi uning lug‘atida yagona “stol” so‘zi bo‘lsa ham, ham stul, ham kursi, ham o‘rindik, ham o‘tirishni belgilashi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Басова, А. В. *Сурдопедагогика: Учебное пособие для студентов дефектологических факультетов педагогических институтов.* — Москва: Владос, 2002.
2. Головчиц, Л. А. *Основы сурдопедагогики.* — Москва: Владос, 2005.
3. Чиркина, Г. В. *Формирование речи у детей с нарушениями слуха.* — Москва: Просвещение, 1991.
4. Ko'shmatova, M. R. *Maxsus pedagogika (surdopedagogika bo 'limi).* — Toshkent: TDPU, 2017.
5. Jo'rayev, A. *Defektologiya asoslari.* — Toshkent: Fan va texnologiya, 2012.
6. Abduqodirova, D. T. *Inklyuziv ta'lim va maxsus pedagogika asoslari.* — Toshkent: JDPU, 2021.
7. Xoliqova, D. M. *Maxsus pedagogika.* — Toshkent: TDPU nashriyoti, 2018.

3.3. “KORREKSION ISHLARNI TASHKIL ETISH METODIKASI” MODULINING

5-mavzu: Ko‘rishda nuqsoni bo‘lgan bolalarni aniqlash va ularni tasniflash

Reja:

1. Ko'rish analizatorining faoliyati buzilgan bolalar nutqining o‘ziga xos xususiyatlari
2. Ko‘rishda kamchiligi bo'lgan bolalar nutqining shakllanganlik darajalari.
3. Ko‘rishda kamchiligi bo‘lgan bolalar nutqini tekshirish metodikasini o‘ziga xos tomonlari

	III. Fanni o‘qitishda zamonaviy yondashuvlar				
O‘quv bloki:					
O‘quv modul:	3.3. “Korreksion ishlarni tashkil etish metodikasi”				
Mavzu:	Ko‘rishda nuqsoni bo‘lgan bolalarni aniqlash va ularni tasniflash				
Davomiyligi:	80 daqiqa				
Mashg‘ulotning maqsadi:	- Shaxsiylashtirilgan o‘qitishni ta'minlash - Ta'lim samaradorligini oshirish - Logopediya fanining nazariy va amaliy asoslari bilan tanishtirish - Zamonaviy texnologiyalar yordamida bilimlarni mustahkamlash				
Mashg‘ulot bosqichlari	Faoliyat tavsifi	Vaqt (daq.)	Metodlar	Zarur jihozlar	Kutilayotgan natija
1. Tashkiliy qism	Salomlashish Maqsad va reja bilan	5	Suhbat, tushuntirish	1-slayd	Ishtirokchilar diqqatini jamlaydi va

	tanishtirish Mavzuning dolzarbligini tushuntirish				mashg'ulotga tayyor bo'ladi
2. Motivatsiya	Muammoli savol yoki video lavha Logopediya fanining ahamiyati haqida suhbat	5	Muammol i vaziyat, suhbat	-	Mavzuga nisbatan qiziqish uyg'onadi
3. Nazariy qism	Logopediya fanining predmeti, maqsadi va vazifalari Nutq buzilishlarini ng turlari Tashxis qo'yish va baholash usullari	15	Taqdimot, tushuntiris h	2–4-slaydlar, namuna holatlar	Nazariy bilimlar shakllanadi
4. Amaliy mashg'ulot	Holatlarni tahlil qilish Logopedik materiallar bilan ishlash Raqamli vositalar: Otsimo, Speech Blubs	30	Guruhiy ish, tajriba asosida o'rganish	5–8-slaydlar, planshet/telef on	Ishtirokchilar amaliy ko'nikmalar hosil qiladi

5. Tahlil va muhokama	Guruhlar chiqishlari Muhokama va savol-javob	15	Tahlil, muhokama, savol-javob	-	Bilimlar mustahkamlanadi
6. Refleksiya	“Men nimani bildim?” usuli Shaxsiy yondashuvlarni tahlil qilish	5	Refleksiya usullari	-	O‘qituvchilar o‘z o‘rganishlarini umumlashtiradi
7. Yakunlash va baholash	Mashg‘ulotni yakunlash Tavsiyalar va uyga vazifa	5	Suhbat	-	Mashg‘ulotdan qoniqish bilan chiqadi

Ko‘rish analizatorining faoliyati buzilganligi sababli ko‘r va zaif ko‘ruvchi bolalarning nutqiy rivojlanishi o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘lib, bu nutqda o‘z aksini topadi (exolaliya, “formalizm”, so‘z turkumining buzilishi va boshqalar).

Logopediyadagi mavjud izlanishlar asosan ko‘rishida chuqur nuqsoni bor bolalarning talaffuzidagi nuqsonlarga bag‘ishlangan (M.V. Khvatsev, S.L. Shapiro, A.D. Shipilo, S.V. Yaxontova). Faqat 60–70-yillarda logopediyada nutq kamchiliklarini sistemali ravishda o‘rganishning rivojlanishi bilan (R.Ye. Levina, V.K. Orfinskaya) ko‘r va zaif ko‘ruvchi bolalarning nutqining nafaqat tovushlar talaffuzidagi, balki nutqning rivojlanishidagi kamchiliklarini aniqlashga doir izlanishlar paydo bo‘ldi.

Bu ona tilini o‘qitish metodikasi bo‘yicha mutaxassislar va logopedlar ishlaridir (O.L. Jiltsova, S.L. Korobko, N.S. Kostyuchek, N.A. Krilova, T.P. Sviridyuk). Masalan, S.L. Korobko nutqi to‘liq rivojlanmagan zaif ko‘ruvchi bolalarning kattagina guruhini ajratdi.

Hozirgi vaqtda ko‘r va zaif ko‘ruvchi bolalardagi nutq kamchiligi murakkab nuqson ekanligi hamda nutq va ko‘rish faoliyatining sustligining o‘zaro bog‘liqligi nazariy va amaliy izlanishlarda isbotlangan.

Ko‘rishida nuqsoni mavjud bolalarning nutq kamchiliklari turlichadir. Ularning strukturasi va darajasi sifatidan murakkab bo‘lib, nutqni R.Ye. Levina ta’kidlaganidek,

yagona sistema dek qamrab oladi va bunda nutq kamchiliklari, nutq kamchiliklarining yagona yadrosi bo'lib qolmaydi.

Bunday bolalarda nutqning rivojlanishi murakkab sharoitda kechadi. Ular orasida ko'rish anomaliyalarining tug'ma shakllari uchrab turadi va bu holat nutqning paydo bo'lishiga doir boshqa funksiyalarning ham buzilishiga sabab bo'ladi.

Statistika materiallari shuni ko'rsatadiki, nutq kamchiliklari ko'ruvchi bolalarga nisbatan ko'rishida chuqur kamchiliklari bor bolalarda ko'proq uchraydi.

Olib borilgan izlanishlar shu kategoriyadagi bolalarning nutqini to'rt darajaga ajratishga imkon beradi:

Birinchi daraja. Talaffuzidagi ayrim kamchiliklarning bo'lishi bilan ifodalanadi.

Ikkinchi daraja. Faol lug'at cheklangan. So'z va predmet obrazini solishtirishda, umumlashtiruvchi tushunchalar asosida hikoya tartibida xatolarga yo'l qo'yiladi.

Talaffuzdagi kamchiliklar sigma tizimining turli ko'rinishlarida — lambdatsizm, parasigmatsizm, pararotatsizm, paralambdatsizm — namoyon bo'ladi. Tovushlar talaffuzi va fonematik tasavvurlarni eshitib differentsiyalashning rivojlanishida kamchiliklar kuzatiladi. Fonematik tahlil shakllanmagan bo'ladi.

Uchinchi daraja. Ekspressiv nutq lug'at boyligining sustligi bilan ajralib turadi. Umumlashtiruvchi tushunchalarni bilish, so'z va predmet obrazini solishtirish darajasi past bo'ladi. Mustaqil nutqning grammatik tomoni buzilgan, u faqat predmetlarni nomlash va bir-ikki so'zli gaplardan iborat bo'ladi. Murakkab hikoyalarni bayon etish rivojlanmagan, talaffuz qilish va eshitish differentsiatsiyasi sust shakllangan bo'ladi.

To'rtinchi daraja. Ekspressiv nutq juda cheklangan, umumlashtiruvchi tushunchalar va so'z-predmet obrazini solishtirishda jiddiy kamchiliklar bo'ladi. Bog'langan nutq ayrim so'zlardan iborat, exolaliyalar kuzatiladi. Nutqning grammatik tuzumini aniqlashga qaratilgan topshiriqlar va eshitish differentsiyasiga oid topshiriqlarni bajara olmaydilar. Fonematik tahlil va sintezning umumiy rivojlanmaganligi kuzatiladi.

Ko'rishida nuqsoni bor bolalar nutqining rivojlanishining tahlili shuni ko'rsatadiki, ularning ko'pchiligida sistemali nuqsonlar kuzatiladi va nutqning yetarli komponentlari buzilgan bo'ladi (fonetika, leksika, grammatika). Normal ko'ruvchi va ko'rishda nuqsoni bor bolalarning nutqidagi nuqsonlarni solishtirsak, ularning o'xshashligini kuzatamiz. Shu bilan bir qatorda, nutq kamchiliklarining darajasi va shakllanishi omillari jihatidan katta farqga ham ega.

Predmetli obrazlarning kamchiligi (yetishmasligi) natijasida nutqiy xotirada murakkab gaplar va gaplarning grammatik jihatdan to'g'ri tuzishdagi qiyinchiliklar

kuzatiladi. Anamnezdagi ilk natal va postnatal patologik o'zgarishlar natijasida umumiy va xususiy omillar aniqlangan bo'lib, ular ko'rishda kamchiliklari mavjud bolalarning nutqini rivojlanmaganligiga sabab bo'ladi va nutqning shakllanishiga ta'sir ko'rsatuvchi qator funksiyalarning rivojlanishini ancha orqaga tortadi (praksis, gnozis, koordinatsiya, chamalash).

Demak, ilk postnatal davrida tug'ma yoki erta orttirilgan ko'rish nuqsoni nonutqiy funksiyalarning rivojlanishiga ta'sir etuvchi birlamchi nuqson bo'lib qoladi.

Ko'rishda nuqsoni bor bolalarda harakat faolligini cheklab turuvchi va atrofdagi olam bilan aloqani o'rnatolmaslikka sabab bo'ladigan kamchiliklar ko'plab uchraydi. Psixik jarayonlarning (shu qatorda nutqning ham) rivojlanishida nutqiy muloqotning sifati, mikroijtimoiy muhit juda katta ta'sirga ega.

Shunday qilib, u yoki bu nutq komponentlarini qamrab oluvchi sistemali nutq buzilishlariga sabab bo'luvchi omillarning polimorfligi yanada murakkab nuqson paydo bo'lishiga sabab bo'ladi.

Tug'ma yoki erta orttirilgan ko'rish nuqsoni nutqning rivojlanmasligiga asosiy sabab bo'lib, boshqa patologik omillarning mavjudligiga qarab ta'siri kuchayishi yoki kuchini yo'qotishi mumkin.

Ko'r va zaif ko'ruvchi bolalarning nutqidagi kamchiliklarni o'rganish nafaqat nutqning barcha komponentlari, balki ko'pgina nonutqiy funksiyalarni hisobga olish va tahlil qilishni talab qiladi. Bu kompleks logopedik tekshirish metodikasini tashkil qiladi.

Kompleks tekshirish metodikasining o'ziga xosligi shundaki, bu bolalardagi nutq kamchiliklari va ularni keltirib chiqaruvchi omillarni o'rganish ko'rish qobiliyati, qabul qilish usullari va bundan kelib chiqqan holda materiallarni uzatish usullarini hisobga olgan holda olib boriladi.

Bunday ko'rishda chuqur nuqsoni bo'lgan bolalarning ko'pchiligida o'yin faoliyatining malakasi yo'qligi va predmetlar dunyosi haqidagi bilimlari cheklanganligi inobatga olinishi kerak bo'ladi. Shu sababli tekshirish davomida topshiriqlarni bajarishdan avval bolaga o'ziga xos instruktsiyalar, ko'rsatib berish, birgalikda bajarish namunalari beriladi.

Asosiy diqqat ekspressiv nutq holatiga qaratilishi kerak.

Ko'r va zaif ko'ruvchi maktabgacha va maktab yoshidagi bolalar bilan olib boriladigan korreksion ish tabiiy pedagogik jarayonda kechadi. Bu yetakchi didaktik va maxsus tamoyillarni inobatga olgan holda tashkillashtiriladi.

Maxsus tamoyillarga korreksion ta'lim, birlamchi va ikkilamchi nuqsonlarni inobatga olish, mavjud analizatorlarga tayanish va polisensor asosni shakllantirish (hosil

qilish), atrofimizdagi olam haqida keng qamrovli tushunchalarni shakllantirish, nutqning shakllanganligi darajasini hisobga olish, nutq faoliyatining saqlanib qolgan komponentlariga tayanish, verbal materialning yangiligi va hajmi murakkablasha borishini hisobga olish kiradi.

Korreksion ta'lim jarayonida kompleksli keng qamrovli ta'sir ko'rsatiladi. Bu ta'sir logoped, o'qituvchi (maktabda), tiflopedagog (bog'chada) va tarbiyachilar tomonidan turli mashg'ulotlar davomida amalga oshiriladi. Korreksion ishda logopedik ta'sirga juda katta ahamiyat beriladi. Bu ta'sir maxsus tashkil qilingan mashg'ulotlarda olib boriladi.

Mashg'ulotlar bolalarning ko'rish qobiliyatini, nutqi, qabul qilish usullari va individual xususiyatlarini inobatga olgan holda olib boriladi. Shuning qarab logopedik guruhlar tashkil qilinadi.

Ko'r bolalar bilan ishlashdagi qiyinchiliklarni o'ziga xosligini inobatga olib, mashg'ulotlar uzoq vaqt davomida individual ravishda olib boriladi. Murakkab nutq kamchiligi bilan birgalikda nonutqiy funksiyalari shakllanmagan, ya'ni to'rtinchi nutqiy darajaga ega bo'lgan bolalar bilan ham ko'proq individual mashg'ulotlar olib boriladi.

Tarbiyachi va tiflopedagoglar (maktab o'qituvchilari) logoped bilan birgalikda nutq kamchiliklarini bartaraf etish vazifalarini aniqlaydilar.

Nutq madaniyatini rivojlantirishdagi korreksion-logopedik vazifalar o'yin, o'quv va mehnat faoliyati, hamda amaliy va musiqa mashg'ulotlarida amalga oshiriladi.

Zaif ko'ruvchi bolalar bilan logopedik mashg'ulotlarni tashkil etishda asosiy e'tibor saqlanib qolgan ko'rish faoliyatidan foydalanish imkoniyatiga qaratiladi (zarur bo'lgan hajm va rangdagi didaktik material), reletiv rasmlar, "ajoyib xaltachalar", kubik va qalamchalar (tovush, bo'g'in va gaplarni belgilash uchun) ishlatiladi.

Predmetlar dunyosining keng qamrovligi haqidagi tasavvurlarni shakllantirishda tabiiy ko'rgazmali qurollar ahamiyati juda kattadir. Mashg'ulotlar o'yin orqali olib borilishi shart, sababi ko'rishdagi chuqur nuqsoni mavjud bo'lgan bolalarda o'yin faoliyati juda kech shakllanadi.

Birinchi darajali nutq rivojlanganligi aniqlangan bolalar bilan olib boriladigan korreksion-logopedik ishni rejalashtirayotganda, bu bolalarning yaxshi nutqiy bazasi inobatga olinib, asosiy diqqat nutqning fonetik tomonini rivojlantirishga qaratiladi, eshitish diqqatini rivojlantiruvchi o'yin va mashqlar beriladi. Ko'zi ojiz bolalarning taqlid qilishi qiyinlashgani sababli ularga tovushlar mexanik usullar bilan qo'yiladi.

Ikkinchi darajali nutq rivojlanganligi aniqlangan bolalar bilan olib boriladigan logopedik ta'limni rejalashtirayotganda, birlamchi guruh bolalari bilan olib boriladigan

ishning barcha bo'limlari saqlab qolinadi va inobatga olinadi. Lekin bu yerda asosiy diqqat so'z boyligini oshirish, fonematik tahlil va sintezni rivojlantirishga qaratiladi.

Uchinchi va to'rtinchi darajali bolalar bilan ish olib borishda logopedlar (tiflopedagog va tarbiyachilar bilan kelishilgan holda) ta'lim va o'yin, amaliy faoliyatni korreksiyalashga qaratilgan elementlarni kiritadi. Bunda motor malakalari, chamalash va ko'rib-yasash malakalari mavjud bo'lishi kerak. Bu ish nutq malakasini rivojlantirish va unga mos tushunchalarni shakllantirishni uzviy bog'laydi. Buning asosida bolalarda atrofimizdagi olam haqidagi chuqur tushunchalar va bilimlarni shakllantirish yotadi.

Bu guruhdagi ko'r va zaif ko'ruvchi bolalarning xususiyatlarini inobatga olgan holda asosiy diqqat ularda lug'at boyligini oshirish, so'zni predmet obrazi bilan to'g'ri solishtirish, umumlashtiruvchi tushunchalarni, grammatik tuzum va mustaqil nutqni rivojlantirishga qaratiladi. Bu ishning asosida nutq stereotiplarini shakllantirish va boyitish yotadi.

Lug'at boyligini boyitib borish, grammatik tuzumni amaliy qo'llash va rasmlar bo'yicha gaplar tuzish jarayoniga imkon yaratadi (ko'rlar uchun relyefli rasmlar). Logopedik mashg'ulotlarda bolalarning nutq faoliyatidagi zaif bo'g'inlar ustida ish olib boriladi. Logopediya, tarbiyachi, tiflopedagog (o'qituvchi) ham korligi maktab ta'limi uchun zarur bo'lgan nutq bazasini yaratadi.

Shakllangan nutq asosida logoped talaffuz avtomatizatsiyasi malakalarini tarbiyalashga va fonematik tahlil va sintezni o'rgatishga o'tishi mumkin (3 va 4-darajali bolalar bilan).

Tarbiyachi va tiflopedagog tomonidan shakllantirilayotgan nutq va predmetlar bazasi logoped mashg'ulotlarida keng qo'llaniladi va takomillashadi. Shuningdek, tarbiyachi va tiflopedagoglar mashg'ulotlarida logoped ishi davom ettiriladi. Ularning ishi uzviy bog'lanish asosida rejalashtiriladi (to'g'ri talaffuz malakalarini mustahkamlashga qaratilgan o'yinlar va nutqiy material, lug'at boyligi va bog'langan nutq malakalarini mustahkamlash uchun material).

Umuman olganda, pedagogik jarayon logopedizatsiya haqida gapirsak ham bo'ladi. Boshlang'ich sinflarda o'qituvchi va tarbiyachining savodga o'rgatish va nutqni rivojlantirishdagi ishining uzviy bog'lanishida amalga oshiriladi. O'qituvchi logopedik mashg'ulotlarda o'zlashtirilgan nutq-malakalarni o'z ishida mustahkamlab boradi.

Bunday ish (kompleksli, korreksion va uslubiy) logopeddan nafaqat yuqori malaka, balki ko'rishda chuqur nuqsoni bor bolalar, ularning xususiyatlari va faoliyatini tashkil qilish maxsus maktab dasturini ham bilishni talab qiladi.

Logopedik mashg'ulotlarida ko'r va zaif ko'ruvchi bolalarda nutq kamchiliklarida rinolaliya, duduqlanish, tovush kamchiliklari bartaraf etiladi. Ish umumiy uslublarini inobatga olgan holda, saqlanib qolgan ko'rish qobiliyatiga yoki maxsus usullarga (ko'r bolalarda) tayangan holda olib boriladi.

Ko'ruv

jarayonining buzilishi tug'ma yoki keyinchalik paydo bo'lishi mumkin. Tug'ma ko'rlik homilaning ona qornidagi vaqtida bo'lgan kasalliklar va shikastlanishlar oqibatida yuzaga kelishi yoki ba'zi bir ko'ruv nuqsonining irsiy o'tishi natijasida bo'lishi mumkin.

Odatda, keyinchalik paydo bo'lgan ko'rlikda ko'ruv organlarining kasallanishi oqibatida – to'r parda, shoh parda, markaziy nerv sistemasining kasalliklari (meningit, miyadagi shish, meningoensefalit), organizmning umumiy kasallanishi (qizamiq, gripp) yoki miyaning travmatik shikastlanishi natijasida paydo bo'lishi mumkin.

Ko'ruv analizatorining buzilishlarida rivojlanuvchi va turg'un turlar mavjud. Rivojlanuvchi ko'ruv nuqsonida patologik jarayonlarning ta'siri bilan ko'ruv jarayonining doimiy ravishda yomonlashuvi kuzatiladi. Masalan, glaukomada ko'z ichki bosimi ko'tarilib ketadi va ko'z to'qimalarida o'zgarishlar sodir bo'ladi.

Sanitar-gigienik normalarga rioya qilinmaganda (o'quv va yozuv jarayonida) ko'zning yaqin va uzoqdan ko'rish zaiflashishi mumkin. Asigmatizm, katarakta kabi kasalliklar esa ko'ruv analizatorining turg'un nuqsonlariga kiradi. Bunday nuqsonlar ba'zi kasalliklar yoki ko'z operatsiyalari oqibatida ham yuzaga kelishi mumkin.

Demak, bolalarda ko'ruv analizatorining buzilishi homiladorlik vaqtida yoki tug'ilgandan so'ng paydo bo'lishi mumkin. Shu sababli ko'r bolalar quyidagi guruhlariga ajratilishi mumkin:

Ko'r tug'ilganlar

Juda erta ko'rmay qolganlar

3 yoshdan keyin ko'rmay qolganlar

Bunday differensiasiyalash shunga asoslanadiki, bolaning keyingi rivojlanishi uchun qaysi yoshdan boshlab ko'rmay qolgani juda katta ahamiyatga ega. Masalan, tug'ma ko'rlar xotirasida har xil obrazli tasavvurlar umuman bo'lmaydi, lekin keyinchalik ko'rmay qolganlarda obrazli tasavvurlar qisman saqlanadi.

Bolalarning psixik va jismoniy rivojlanishida ko'rish nuqsonining boshlanishi, ya'ni yuzaga kelish muddati muhim ahamiyatga ega. Ko'rmaslik qancha erta boshlangan bo'lsa, ikkilamchi nuqsonlar va psixofizik xususiyatlar shunchalik ko'proq namoyon bo'ladi.

Tugʻma koʻrlarning psixik rivojlanishi sogʻlom bolalarga oʻxshash kechadi, lekin koʻruv orientirovkasining yoʻqligi koʻproq harakatlanish doirasi va turmush tarzida namoyon boʻladi.

Koʻr bolalar uchun tovush signallari oʻziga xos moʻljall oʻrnini egallaydi. Koʻradigan bolalar uchun ham tovushlar muhim rol oʻynaydi, ammo koʻrlar uchun tovush signallarini moʻljall olish – asosiy faktor hisoblanadi.

Koʻrish qobiliyatining yoʻqotilishi bolalarda oʻziga xos xarakter, emosional iroda va sezgi tajribalarini shakllantirishga taʼsir qiladi. Tugʻma koʻr bolalarda oliy bilish jarayonlarining rivojlanishi (qiziquvchanlik, mantiqiy fikrlash, xotira, nutq) normal holatda boʻladi.

Shu bilan birga, sezgi va intellektual funksiyalar oʻzaro aloqadorligining buzilishi fikrlash faoliyatining mavhum shakllanishi orqali namoyon boʻladi, bu esa oʻziga xos fikrlash faoliyatining rivojlanishida ustunlik koʻrsatadi.

Faqat maxsus taʼlim-tarbiya sharoitida ikkilamchi nuqsonlarni korreksiyalashga imkoniyat mavjud boʻladi.

Ikkilamchi nuqsonlar namoyon boʻladigan sohalar:

Aleblipi bilan ogʻrigan bolalarda:

Koʻrib idrok etish qobiliyati buzilgan boʻladi.

Harakat sohasida muammolar kuzatiladi: harakatlar aniqligi va koordinatsiyasi yetarli emas, mayda motorika rivojlanmagan, makonda orientirlash qobiliyati sust, oynada aks etganda oʻng va chap tushunchalari shakllanmagan.

Predmetli tasavvurlar sohasida hajm va rivojlanish darajasi kichikroq boʻladi.

Koʻr bolalarda predmetli tasavvurlar zahirasi ancha cheklangan boʻladi, mavjud tasavvurlar (obrazlar) bilan ishlashda qiyinchiliklar paydo boʻladi.

Maktabgacha yoshdagi koʻr bolalarda:

Harakatchanlik sustligi kuzatiladi.

Harakat malakalari aniq shakllanmagan.

Makonda orientirlash buzilgan, yoʻnalishlarni ajratish qiyinlashgan.

Makonda harakatlanish chogʻida orientirlashda muammolar mavjud.

Ikkilamchi nuqsonlar bilish faoliyatida ham namoyon boʻladi:

Predmetlar haqida tasavvurlar ojizligi.

Predmetlar haqida tasavvurlar yoʻqligi yoki uzuq-yuluqligi.

Shu bilan bogʻliq boshqa bilish va idrok qiyinchiliklari.

Koʻruv jarayonidagi tugʻma yoki keyinchalik paydo boʻlgan nuqsonlar bolalarda nafaqat koʻrish qobiliyatini, balki nutq, harakat, bilish va predmetli tasavvurlar

sohalarini ham cheklaydi. Ikkilamchi nuqsonlar asosan harakat aniqligi, makonda orientirlash, mayda motorika va predmetli tasavvurlarni shakllantirishda namoyon bo‘ladi. Shu sababli, faqat maxsus ta’lim-tarbiya sharoitida korreksion ish olib borish orqali bu nuqsonlarni kamaytirish va bolaning rivojlanish imkoniyatlarini kengaytirish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Мещеряков, Б. Г., Зинченко, В. П. *Большой психологический словарь* (ko‘rish nuqsonlari tasnifi bo‘yicha qismlar). — Санкт-Петербург: Прайм-Еврознак, 2003.
2. Земцова, М. И. *Тифлопедагогика: Учебное пособие для студентов дефектологических факультетов*. — Москва: Академия, 2002.
3. Гнездилов, М. Ф. *Психология слепых и слабовидящих школьников*. — Москва: Просвещение, 1995.
4. Jo‘rayev, A. *Defektologiya asoslari*. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2012.
5. Xoliqova, D. M. *Maxsus pedagogika*. — Toshkent: TDPU nashriyoti, 2018.
6. Abduqodirova, D. T. *Inklyuziv ta’lim va maxsus pedagogika asoslari*. — Toshkent: JDPU, 2021.

3.3. “KORREKSION ISHLARNI TASHKIL ETISH METODIKASI” MODULINING

5-mavzu: Giperfaol bolalar (SDVG)ni aniqlashda korreksion pedagogik masalalar

Reja:

1. Diqqat yetishmasligi va giperaktivlik sindromi
2. Logopedik ishni tashkil etish
3. Tarbiya diagnostikasi va korrektsiyasi

	III. Fanni o‘qitishda zamonaviy yondashuvlar				
O‘quv bloki:					
O‘quv modul:	3.3. “Korreksion ishlarni tashkil etish metodikasi”				
Mavzu:	Giperfaol bolalar (SDVG)ni aniqlashda korreksion pedagogik masalalar				
Davomiyligi:	80 daqiqa				
Mashg‘ulotning maqsadi:	- Shaxsiylashtirilgan o‘qitishni ta‘minlash - Ta‘lim samaradorligini oshirish - Logopediya fanining nazariy va amaliy asoslari bilan tanishtirish - Zamonaviy texnologiyalar yordamida bilimlarni mustahkamlash				
Mashg‘ulot bosqichlari	Faoliyat tavsifi	Vaqt (daq.)	Metodlar	Zarur jihozlar	Kutilayotgan natija
1. Tashkiliy qism	Salomlashish Maqsad va reja bilan tanishtirish Mavzuning	5	Suhbat, tushuntirish	1-slayd	Ishtirokchilar diqqatini jamlaydi va mashg‘ulotga tayyor bo‘ladi

	dolzarbligini tushuntirish				
2. Motivatsiya	Muammoli savol yoki video lavha Logopediya fanining ahamiyati haqida suhbat	5	Muammoli vaziyat, suhbat	-	Mavzuga nisbatan qiziqish uygʻonadi
3. Nazariy qism	Logopediya fanining predmeti, maqsadi va vazifalari Nutq buzilishlarining turlari Tashxis qoʻyish va baholash usullari	15	Taqdimot, tushuntirish	2–4-slaydlar, namuna holatlar	Nazariy bilimlar shakllanadi
4. Amaliy mashgʻulot	Holatlarni tahlil qilish Logopedik materiallar bilan ishlash Raqamli vositalar: Otsimo, Speech Blubs	30	Guruhiy ish, tajriba asosida oʻrganish	5–8-slaydlar, planshet/telefon	Ishtirokchilar amaliy koʻnikmalar hosil qiladi
5. Tahlil va muhokama	Guruhlar chiqishlari Muhokama	15	Tahlil, muhokama, savol-javob	-	Bilimlar mustahkamlanadi

	va savol-javob				
6. Refleksiya	“Men nimani bildim?” usuli Shaxsiy yondashuvlar ni tahlil qilish	5	Refleksiy a usullari	-	O‘qituvchilar o‘z o‘rganishlarini umumlashtiradi
7. Yakunlash va baholash	Mashg‘ulotni yakunlash Tavsiyalar va uyga vazifa	5	Suhbat	-	Mashg‘ulotdan qoniqish bilan chiqadi

Diqqat yetishmasligi va giperaktivlik sindromi ([inglizcha](#): *attention deficit hyperactivity disorder* (ADHD)) bolalik davridan boshlanadigan [ruhiy](#) xulq-atvorning buzilishi hisoblanadi. U o‘zida diqqatni jamlash, giperaktivlik bilan bog‘liq qiyinchiliklar va yomon boshqariladigan impulsivlik kabi alomatlarni namoyon qiladi.

XKT-10 da ([Xalqaro kasalliklar tasnifi](#)) mazkur [sindrom giperkinetik](#) buzilishlar turiga kiritiladi va odatda bolalik davrida boshlanadigan hissiy va xulq-atvor muammolari guruhi sifatida tasniflanadi, XKT-11 esa DYGSni neyrorivojlanish muammosi sifatida tasniflangan. Nevrologik nuqtai nazardan diqqat yetishmasligi va giperaktivlik sindromiga hech qanday davo chorasi topilmagan doimiy va surunkali [sindrom](#) sifatida qaraladi. Ba’zi bolalarning aynan 30 % ida, bu sindrom paydo bo‘lib „o‘rishni“ boshlaydi yoki bolaning ulg‘ayish davrida unga moslashadi.

DSM-5 (2013) ga ko‘ra, diqqat yetishmasligi / giperaktivlik buzilishi tashxisi 12 yoshdan oldin (1994-yildagi DSM-IV nashriga ko‘ra, 6 yoshdan boshlab) aniqlanishi mumkin. Simptomlarni turli vaziyatlarda va sharoitlarda kuzatish zarur. Tashxis qo‘yish uchun bemorda 6 ta simptom („e’tiborsizlik“ va / yoki „giperaktivlik va impulsivlik“ guruhidan) va 17 yoshdan boshlab — 5 ta simptomning mavjudligi talab qilinadi. Alomatlar kamida olti oy davomida mavjud bo‘lishi kerak va bemorlar o‘z yoshidagi aksariyat o‘smirlarning rivojlanish darajasidan orqada qolgan bo‘lishi kerak. Tashxis qo‘yish uchun simptomlar 12 yoshdan oldin bo‘lgan, bo‘lishi va shu bilan birga ularni boshqa [psixiatrik kasalliklar](#) bilan izohlab bo‘lmaydigan bo‘lishi muhim ahamiyat kasb etadi.

Beparvolik

1. Ko‘pincha detallarga e‘tibor bera olmaydi: beparvolik tufayli maktab topshiriqlarida, bajarilgan ishlarda va boshqa faoliyatda xatolarga yo‘l qo‘yadi (masalan, detallarni o‘tkazib yuboradi, ishni noto‘g‘ri bajaradi). Odatda topshiriqlarni bajarish yoki o‘yin o‘ynashda diqqatni jamlashda qiynaladi (masalan, ma‘ruzalar, suhbatlar yoki uzoq vaqt o‘qish paytida diqqatni jamlashda qiyinchiliklar).

2. Ko‘pincha o‘yin o‘ynayotganda yoki topshiriqni bajarish vaqtida qiyinchilik bilan e‘tibor ko‘rsatadi (masalan, chalg‘imasdan ma‘ruzalar tinglashi yoki uzoq vaqt kitob o‘qib o‘tira olmaydi).

3. Ko‘rsatmalarga rioya qilmaydi va maktab topshiriqlarini, vazifalarini yoki odatiy ish vazifalarini bajarmaydi (masalan, topshiriqlarni boshlagan taqdirda, osongina chalg‘iydi va tezda diqqatini yo‘qotadi).

4. Ko‘pincha topshiriqlarni va boshqa tadbirlarda qatnashishda qiyinchiliklarga duch keladi (masalan, ketma-ket topshiriqlarni boshqarishda qiynalish; materiallar va shaxsiy narsalarni tartibda saqlashda qiyinchiliklar; tartibsizlik; vaqtni noto‘g‘ri boshqarish; belgilangan muddatlarga rioya qilmaslik).

5. Odatda uzoq davom etadigan aqliy kuch talab qiladigan vazifalarni bajarishdan qochishga intiladi (masalan, maktab va uy vazifalari; katta yoshli o‘smirlar va kattalarda, hisobotlarni tayyorlash, shakllarni to‘ldirish, uzun maqolalarni umumlashtirish).

6. Maktabda va uyda kerakli narsalarni tez-tez yo‘qotadi (masalan, o‘quv qurollari, qalamlar, kitoblar, asboblar, hamyonlar, kalitlar, hujjatlar, ko‘zoynaklar, mobil telefonlar, soyabonlar, qo‘lqoplar, uzuklar).

7. Ko‘pincha osongina chalg‘iydi (katta o‘smirlar va kattalarda bu shunchaki keraksiz fikrlar bo‘lishi mumkin). Kundalik vaziyatlarda unutulchanlikni namoyon qiladi (masalan, uy yumushlari va topshiriqlarini bajarishda; katta yoshli o‘smirlar va kattalar qo‘ng‘iroq qilishni, hisob-kitoblarni to‘lashni, uchrashuvga kelishni unutishadi).

Giperaktivlik va impulsivlik

1. Qo‘llar yoki oyoqlarni urib o‘tiradi yoki chayqaltib o‘tiradi.

2. Ko‘pincha ma‘qul bo‘lmagan holatlarda (sinfda, ofisda yoki boshqa ish muhitida, shuningdek, qat‘iyat talab qiladigan boshqa holatlarda) o‘z o‘rnini tark etadi.

3. Qabul qilib bo‘lmaydigan holatlarda yuguradi yoki biror joyga tirmashib osiladi. (Eslatma: o‘smirlarda yoki kattalarda bezovtalik tashqi ko‘rinishda ko‘rinmasligi mumkin.)

4. Odatda jimgina, xotirjam o‘ynay olmaydi yoki bo‘sh vaqtlarida hech narsa qila olmaydi.

5. O‘z navbatini jimgina kuta olmaydi(masalan, restoranlarda, yig‘ilishlarda uzoq vaqt jim o‘tirishning iloji yo‘q yoki noqulay; boshqalar tomonidan notinch, ular bilan aloqa qilish qiyin bo‘lgan odam sifatida qabul qilinishi mumkin)

6. Haddan tashqari ko‘p gapiradi.

7. Savoliga berilgan javoblarni ohirigacha kutmaydi(masalan, odamlarning gaplarini bo‘ladi, suhbatning navbatini kutmaydi).

8. Tez-tez halaqit qiladi yoki boshqalarning ishlariga aralashib yuradi (masalan, suhbatga, o‘yinlarga yoki mashg‘ulotlarga aralashadi; so‘ramasdan yoki ruxsat olmasdan boshqa odamlarning narsalaridan foydalanishi mumkin; o‘smirlar va kattalar boshqalarning qilayotgan ishlariga aralashishi mumkin).

DSM-5 tasnifi bo‘yicha DEHB diagnostikasi

DSM-5 tasnifiga ko‘ra DEHB belgilarini tashxislash usullaridan biri MOXO uzluksiz ishlash testidir. MOXO — bu bolalar, o‘smirlar va kattalardagi DEHB belgilarini tashxislash uchun kompyuterlashtirilgan test. Test bolalar (6-12 yosh) va kattalar auditoriyasi (13-70 yosh) uchun mo‘ljallangan ikkita versiyada mavjud.

Test sakkiz darajadan iborat dasturdir. Sinovdan o‘tish jarayonida ekranda maqsadli va maqsadli bo‘lmagan ogohlantirishlar paydo bo‘ladi, ularga subyekt mos ravishda bo‘sh joy tugmachasini bosib javob berishi kerak yoki aksincha — hech qanday harakat yo‘qligi bilan.

Sinovning o‘ziga xosligi shundaki, uni vizual animatsiya va ovoz effektlari yordamida ekranda o‘tkazishda real hayotdagi stimullarga o‘xshash stimulyatsiyalar paydo bo‘ladi. Bunday ogohlantiruvchilardan foydalanish DEHB belgilarini tashxislashda yuqori aniqlikka erishishga imkon beradi (90 % ga).

Sinov natijalari DEHB belgilarining raqamli qiymatlari, shuningdek, 8 ta sinov bosqichining har birida subyektning faoliyat grafiklari eshitish munosabati mutaxassisga ko‘rinadi. Mutaxassis vizual va qo‘shma ogohlantirishlarning test ishlovchining umumiy diqqat profiliga va to‘rtta DSM-5 DEHB mezonlarining: diqqat, harakatlarni muvofiqlashtirish, impulsivlik va giperaktivlik har biriga ta‘sirini aniqlashga imkon beradi.

XKT-10 tasnifiga ko‘ra DEHB diagnostikasi mezonlari

Kasalliklarning xalqaro tasnifi 10-reviziyada (ICD-10) diqqat yetishmasligi giperaktivligi buzilishi diagnostik mavzusiga „faoliyat va e‘tiborning buzilishi“ sarlavhasi ([F90.0](#)) kiritilgan.

Diqqat yetishmasligi giperaktivligi buzilishi diagnostikasi uchun kasallikning umumiy mezonlari ([F90](#)) to'liq bajarilishi kerak, xatti-harakatlarning buzilishi [F91](#) bundan mustasno.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsa, diagnostika uchun quyidagi guruhlarining ayrim belgilarini aniqlash kerak („giperkinetik buzilishlar“ ning umumiy mezonlari — [F90](#)): *e'tiborsizlik* (tafsilotlarga e'tibor bermaslik, ko'rsatmalarga rioya qilmaslik yoki maktab vazifalarini bajara olmaslik). *Giperaktivlik* (tana a'zolarining notinch harakatlari, joyida tebranish, o'tira olmaslik, noto'g'ri vaziyatlarda [yugurish](#) yoki biror joyga tirmashish, o'yinlarda shovqinning ko'pligi va boshqalar) va *impulsivlik* (savollar tugashini kutmay javob berish, navbatda turolmaslik, ijtimoiy cheklovlarga adekvat javob bermasdan vaysash, boshqalarni tez-tez gapini bo'lib turish va suhbat paytida o'yinlarga berilish).

Kasallik 7 yoshdan oldin boshlangan bo'lishi, uning davomiyligi kamida 6 oy bo'lishi va [bemorning intellekt koeffitsiyenti](#) (IQ) 50 dan yuqori bo'lishi kerak.

Bolaligida DEHB tashxisi qo'yilmagan ko'plab kattalar ularning yahshi e'tibor qarata olmasliklari, yangi materialni o'rganishdagi qiyinchiliklar, atrofdagi olamni kashf qilish va shaxslararo munosabatlarning yomonlashishi DEHBning sabablari ekanligini tushunishmaydi.

2006-yilgi Amerikada bo'lib o'tgan uch mingdan ozroq odamni o'z ichiga olgan tadqiqotida („*Harvard tadqiqoti*“ deb ataladi), tadqiqot olib borayotgan olimlarga kattalar populyatsiyasida 4,4 % DEHBning kutilayotgan tarqalishini hisoblash imkonini berdi (DSM-IV mezonlari bo'yicha tashxis). DEHBning yuqori tarqalish subyekti etnik jihatdan yevropalik, ishsiz, uylangan erkaklarda aniqlangan. Biroz oldinroq o'tkazilgan tadqiqotda (AQSh, 966 ta yoshi katta odamlardan iborat) voyaga yetganlar orasida DEHB tarqalishi tor ma'noda 2,9 % bo'lgan (DSM-IV mezonlari bo'yicha o'rnatilgan Narrow ADHD) va DEHB uchun esa keng ma'noda 16,4 % deb belgilangan (tashxis qo'shimcha, chegaradan past mezonlarni hisobga olgan holda qo'yilgan)¹. Yosh ulg'aygan sayin kattalarda DEHB taralishi kamayadi.

Kattalardagi DEHBning tarqalishi komorbid psixologik muammolar va kasalliklarning mavjudligiga sezilarli darajada bog'liq: 2007-yilda Meksikada o'tkazilgan tadqiqotga ko'ra, aholidan DEHB mavjud yo'qligini so'ralganlarning 5,37 foizida (149 kishi tekshirilgan) va Psixotik bo'lmagan psixiatrik kasalliklarga chalingan psixiatrik ambulatoriya bemorlarining (161 kishi tekshirilgan) 16,8 foizida aniqlangan. Shunisi e'tiborga loyiqki, psixiatrik bemorlarda DEHB tarqalishidagi jins farqlari umumiy populyatsiya va bolalarda aniqlangan DEHBga nisbatan „teskari“

bo'lib chiqdi: DEHB psixiatrik be'morlarda ayollarning 21,6 foizida va faqat 8,5 erkak bemorlarda aniqlangan.

Ruhiy kasalliklarning DSM-IV klassifikatorini yaratishga rahbarlik qilgan Amerikalik psixiatr Allen Frensis kattalardagi DEHB tashxisiga nisbatan o'ta salbiy fikr bildirdi. Uning fikriga ko'ra, tashxis chegaralari shunchalik loyqaki, ya'ni zerikarli va qiziq bo'lmagan ishlar bilan shug'ullanishdan norozi bo'lgan ko'plab oddiy odamlarga anashu tashxis asossiz ravishda berilishi mumkin. Tashxis insonning diqqatni jamlash va vazifalarni bajarish qobiliyati haqidagi subyektiv fikriga asoslanganligi bilan vaziyat yanada og'irlashadi. Bundan tashqari, Allen Frensis ba'zida DEHB belgilaridan shikoyat qilgan odamlarda bipolyar affektiv buzuqlik yoki depressiya bo'lishi mumkinligi haqida qayg'uradi. Bunday holda, DEHB davolashda keng tarqalgan psixostimulyatorlarni tavsiya qilish faqat vaziyatni yomonlashtirishi mumkin.

Ingliz psixiatri Joanna Monkriffning ta'kidlashicha, kasallik va buzilishning odatiy mezonlari kattalardagi DEHB ta'rifi to'g'ri kelmaydi, chunki bu holatning o'zi aqliy me'yordan farq qilmaydi. Monkriffning fikricha, kattalardagi DEHB diagnostikasi ko'payishi ortida o'z dori vositalarini targ'ib qiluvchi farmatsevtika kompaniyalarining moliyaviy manfaatlari turibdi. Psixostimulyatorlarning ta'siri odatda odamlar tomonidan yoqimli his qilinadi va shuning uchun ba'zilar ushbu dorilarni qabul qilish uchun ularda DEHB borligini da'vo qilishadi.

DEHBni davolash metodlari

DEHBni davolash va tuzatishga bo'lgan yondashuvlar va mavjud usullar turli mamlakatlarda turlicha bo'lishi mumkin. Ko'pgina mamlakatlarda davolashning birinchi yo'nalishi ota-onalarga bolani to'g'ri tarbiyalash usullarini o'rgatishdir. Xulq-atvorni o'zgartirish, psixoterapiya, pedagogik va neyropsikologik davolash usullari qo'llanadi. Dori darmon bilan davolash terapiyasida xulq-atvor va kognitiv funktsiyalarning buzilishini pedagogik usullar bilan bartaraf etish mumkin bo'lmagan hollarda individual ko'rsatmalarga muvofiq belgilanadi.

Amerika Qo'shma Shtatlarida bolalar uchun WWK3 protokoli, kattalar uchun esa WWK10 protokoli qo'llanadi. Jumladan, bolalarni davolash uchun yuqori (narkogen) potentsialga ega bo'lgan bahsli dori Ritalin (metilfenidat) dan foydalanishga ruxsat beriladi.

Logopedik, didaktik va korreksion ishlar hamda logomashqlar bemorning nozologik holati, yoshi, rivojlanish darajasi va shaxsiy xususiyatlarini hisobga olgan holda rejalashtiriladi. Yakka tartibdagi mashg'ulotlarning chastotasi va davomiyligi, shuningdek, so'zlashuv tadqiqotlarining natijalari asosida belgilanadi. Tadqiqotlar

bemorning soʻzlashuvdagi buzilishlarini, ularning lokalizatsiyasi va xususiyatlarini aniqlashga yoʻnaltiriladi. Logoped ishida bemorning nafas olish jarayoni, tovush xususiyatlari, dislaliya va rinolaliya kabi holatlarni tuzatish muhim ahamiyatga ega.

Nevrotik duduqlanadigan bemorlar bilan psixoterapevtik usullar qoʻllanilib, ular murakkab soʻzlashuv vaziyatlarida qoʻrqish hissini yoʻqotadi. Logopedik mashgʻulotlarda matn materiali bemorning kayfiyati, his-tuygʻulari va intellektini uygʻotuvchi mazmunga ega boʻlishi lozim. Mashgʻulotlar faqat artikulyatsiya va ovoz ustida ishlash bilan cheklanmay, oldindan olingan talaffuz mashqlarini takrorlash, turli soʻzlashuv shakllarini ongli tahlil qilishni ham oʻz ichiga oladi. Bu esa bemorning soʻzlashuv imkoniyatlarini va hissiy reaksiyalarini aniqlashga yordam beradi.

Funksional mashqlar boshlangʻich bosqichda yakka tartibdagi logopedik ishlar bilan boshlanadi, soʻngra savol-javob shaklida oddiy suhbatlashish orqali rivojlantiriladi. Logoped xonasida bemor bilan qisqa savol-javoblar, suratlar yoki oʻqilgan matn asosida mashqlar oʻtkaziladi. Keyinchalik soʻzlashuv vaziyatlari murakkablashadi, qoʻllaniladigan material ham qiyinlashadi.

Funksional mashqlarning birinchi bosqichida yakka tartibdagi ishlar va kichik guruhlarda (3–4 kishi) mashgʻulotlar oʻtkaziladi. Guruhlar bemorning soʻzlashuv holati va duduqlanishdan qoʻrqish darajasiga qarab shakllantiriladi. Agar bemor katta jamoadagi soʻzlashuvga qodir boʻlmasa, u yakka tartibda yoki kichik guruhda ishlaydi. Shuningdek, haftasiga bir marta logoped barcha bemorlar bilan jamoadagi murakkab soʻzlashuv mashqlarini bajarish imkonini beruvchi mashgʻulotlar oʻtkazadi. Bu mashgʻulotlar mavzuiy savol-javob oʻyinlari bilan boyitiladi va bemorlar puxta tayyorlanadi.

Har bir mashgʻulot soʻzlashuv jihatidan oldingisidan murakkabroq boʻladi, bu esa bemorning soʻzlashuv koʻnikmalarini bosqichma-bosqich rivojlantirish imkonini yaratadi.

Duduqlanadigan bemorlar bilan logopedik ishlarning yakuniy bosqichi ularni ommaviy nutqga tayyorlashdan iborat boʻladi. Mashgʻulotlarda bemorning yoshi, rivojlanish darajasi va shaxsiy xususiyatlari hisobga olinadi. Avval mashqlar logoped xonasida, yakka tartibda yoki kichik guruhlarda amalga oshiriladi, soʻngra murakkabroq vaziyatlarda – shaharda sayohatlar, doʻkonlar, jamiyat transportida, odamlar bilan suhbat orqali mustahkamlanadi. Shu tarzda bemorlar ogʻir sharoitlarda oʻzini tutishni, suhbatdoshning soʻzlariga eʼtibor berishni va soʻzlashuvni boshqarishni oʻrganadi.

Logopedik mashgʻulotlar matni bemorlarning xususiyatlariga mos tanlanadi va mavzular musiqa va oʻyin orqali boyitiladi. Mashgʻulotlar funksional mashqlar orqali

rivojlanadi, har bir bosqich oldingisidan murakkabroq bo'ladi. Haftasiga bir marta barcha bemorlar bilan jamoadagi mashqlar o'tkazilib, murakkab so'zlashuv ko'nikmalari sinovdan o'tkaziladi.

Shifoxonada olib boriladigan logopedik ish psixoterapevtik va dori-darmon bilan uyg'unlashgan holda kompleks davolash tizimini tashkil etadi. Logoritmik mashg'ulotlar bemorlarni sinash, kundalik va jamoadagi mashg'ulotlarni ritmik tarzda o'tkazish, musiqa yordamida so'zlashuv qiyinchiliklarini bosqichma-bosqich oshirishni o'z ichiga oladi.

Davolash kursi tugagach, bemorlar belgilangan kunlarda ambulatoriya qo'llab-quvvatlashida qatnashadi, logoped va shifokor bilan uchrashib, mustaqil mashqlarni davom ettiradi. Shu tarzda duduqlanishni kichik va katta yoshda davolash pedagog-logoped va psixonevrologlarning bevosita va uzviy hamkorligini talab qiladi. Pedagogik tamoyillarni hisobga olmagan holda olib borilgan ish metodik jihatdan noto'g'ri bo'lib, duduqlanishni davolash samarasi past bo'lishi mumkin.

Shunday qilib, duduqlanishni bartaraf etish samarasi bemor xususiyatlari, logopedik mashg'ulotlar tizimlili, psixoterapevtik qo'llab-quvvatlash va mustaqil mashqlarni o'z vaqtida bajarishga bog'liq bo'ladi. Kompleks, bosqichma-bosqich yondashuv duduqlanishni muvaffaqiyatli davolashning asosiy sharti hisoblanadi.

Duduqlanish etiologiyasini, ya'ni kelib chiqishini hisobga olish muhimdir. Masalan, N.A. Vlasova ma'lum qilishicha, infeksiya natijasida yuzaga kelgan ruhiy jarohat yoki qo'rquv oqibatida kelib chiqqan duduqlanish osonroq bartaraf etiladi. Buning sababi shundaki, ko'p hollarda infeksiya funksional-dinamik o'zgarishlarga olib keladi, markaziy asab tizimida organik o'zgarishlar bo'lmaydi. Ruhiy jarohat natijasida yuzaga kelgan duduqlanish esa ko'pincha yagona keltirib chiqaruvchi omil bilan bog'liq bo'lishi mumkin (masalan, parvozig qo'rquv, baqiriq, itning akillashi va boshqalar).

Yosh omilini hisobga olish ham muhimdir. Duduqlanishni bartaraf etish maktabgacha yoshdagi bolalarda samaraliroq bo'ladi. N.A. Vlasova ma'lum qilishicha, maktabgacha yoshdagi bolalarning 70% duduqlanishdan to'la qutiladi, 30% da esa ayrim qoldiqlar qoladi. Ye.F. Rauma ma'lum qilishicha, 60% bolalarda olib borilgan ish muvaffaqiyatli bo'ladi.

V.I. Seliverstov ko'rsatishicha, duduqlanuvchi bolalar 6 yoshdan 17 yoshgacha yozgi maxsus sanatoriylarda bo'lganidan so'ng, duduqlanmay gapiradiganlar 39,7% ni, ancha yaxshilanganlar 47,8% ni, qisman tuzalganlar 12,5% ni tashkil etgan. Eng yaxshi natijalar maktabgacha va kichik yoshdagi bolalarda qayd etiladi, o'smirlar, ya'ni 16–17 yoshdagi bolalarda esa yaxshi natija kamroq bo'ladi.

Maktab o'quvchilarida tuzatish ko'rsatkichlari pastroq bo'ladi. M.Ye. Xvatsov ma'lum qilishicha, 15% o'quvchilar duduqlanishdan to'la qutiladi, 82% o'z nutqini turli darajada yaxshilaydi, 3% o'quvchida esa hech qanday ijobiy natija kuzatilmaydi. V.A. Kovishkovning tadqiqotlariga ko'ra, duduqlanishni bartaraf etish natijalarida 14,7% da to'la bartaraf etilgan, 50,8% da ko'p qismi bartaraf etilgan, 28,6% da tuzalish bo'lgan, 55,9% esa hech qanday o'zgarish bo'lmagan.

Shunday qilib, duduqlanishni bartaraf etish duduqlanuvchi bolaning yoshi kattalashishi yoki duduqlanishning kechikishi bilan murakkablashadi va samarasi kamroq bo'ladi. Bu holat duduqlanuvchi vaqt o'tishi bilan noto'g'ri nutq ko'nikmalarini mustahkamlay borishi va ruhiy holatdagi buzilishlarning kuchayishi bilan izohlanadi. Boshqacha aytganda, duduqlanish murakkabligi yillar o'tishi bilan ko'plab noqulayliklar keltirib chiqaradi.

Kompleks ravishda tibbiy-pedagogik ta'sirning samarasi avvalo duduqlanuvchining reabilitatsiya darajasi va uning uzoq muddatli qo'llab-quvvatlanishi bilan aniqlanadi. Adabiyotlarda bu masala bo'yicha hozirgi vaqtda M. Nadolechning fikrlari tarqalgan. Uning fikriga ko'ra, duduqlanuvchilarning uchdan bir qismi to'la reabilitatsiyaga erishadi, uchdan birida qisman tuzalish kuzatiladi, uchdan birida esa duduqlanish o'zgarishsiz qoladi. Hozirgi sharoitda esa M. Nadolech ko'rsatgandan ham ko'proq bolalar, ayniqsa muolajani o'z vaqtida va to'g'ri olib borish natijasida, to'la reabilitatsiyaga erishmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Баркан, А. А. *Гиперактивный ребёнок: помощь психолога, учителя, родителей*. — Москва: Генезис, 2006.
2. Куликова, Т. А. *Дети с синдромом дефицита внимания и гиперактивности: диагностика и коррекция*. — Москва: Академия, 2010.
3. Семёнова, Н. К. *Коррекция поведения гиперактивных детей в образовательном процессе*. — Санкт-Петербург: Речь, 2013.
4. Баранов, А. А., Козлова, Л. В. *Проблемы СДВГ у детей: медицинский и педагогический аспекты*. — Москва: Медицина, 2009.
5. Abduqodirova, D. T. *Inklyuziv ta'lim va maxsus pedagogika asoslari*. — Toshkent: JDPU, 2021.
6. Jo'rayev, A. *Defektologiya asoslari*. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2012.
7. Xoliqova, D. M. *Maxsus pedagogika*. — Toshkent: TDPU nashriyoti, 2018.
8. Xasanova, M. I. *Logopediya*. — Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2016.

3.3. “KORREKSION ISHLARNI TASHKIL ETISH METODIKASI” MODULINING

**5-mavzu: Autizm spektrli bolalar bilan olib boriladigan
korreksion ishlarda logopedning o‘rni.**

Reja:

1. Autizmning sabablari.
2. Autizm sindromining alomatlari.
3. Autizmni davolash.

	III. Fanni o‘qitishda zamonaviy yondashuvlar				
O‘quv bloki:					
O‘quv modul:	3.3. “Korreksion ishlarni tashkil etish metodikasi”				
Mavzu:	Autizm spektrli bolalar bilan olib boriladigan korreksion ishlarda logopedning o‘rni				
Davomiyligi:	80 daqiqa				
Mashg‘ulotni ng maqsadi:	- Shaxsiylashtirilgan o‘qitishni ta‘minlash - Ta‘lim samaradorligini oshirish - Logopediya fanining nazariy va amaliy asoslari bilan tanishtirish - Zamonaviy texnologiyalar yordamida bilimlarni mustahkamlash				
Mashg‘ulot bosqichlari	Faoliyat tavsifi	Vaqt (daq.)	Metodlar	Zarur jihozlar	Kutilayotgan natija
1. Tashkiliy qism	Salomlashish Maqsad va reja bilan tanishtirish Mavzuning	5	Suhbat, tushuntiris h	1-slayd	Ishtirokchilar diqqatini jamlaydi va mashg‘ulotga tayyor bo‘ladi

	dolzarbligini tushuntirish				
2. Motivatsiya	Muammoli savol yoki video lavha Logopediya fanining ahamiyati haqida suhbat	5	Muammol i vaziyat, suhbat	-	Mavzuga nisbatan qiziqish uygʻonadi
3. Nazariy qism	Logopediya fanining predmeti, maqsadi va vazifalari Nutq buzilishlarining turlari Tashxis qoʻyish va baholash usullari	15	Taqdimot, tushuntirish	2–4-slaydlar, namuna holatlar	Nazariy bilimlar shakllanadi
4. Amaliy mashgʻulot	Holatlarni tahlil qilish Logopedik materiallar bilan ishlash Raqamli vositalar: Otsimo, Speech Blubs	30	Guruhiy ish, tajriba asosida oʻrganish	5–8-slaydlar, planshet/telefon	Ishtirokchilar amaliy koʻnikmalar hosil qiladi
5. Tahlil va muhokama	Guruhlar chiqishlari Muhokama	15	Tahlil, muhokama, savol-javob	-	Bilimlar mustahkamlanadi

	va savol-javob				
6. Refleksiya	“Men nimani bildim?” usuli Shaxsiy yondashuvlarni tahlil qilish	5	Refleksiya usullari	-	O‘qituvchilar o‘z o‘rganishlarini umumlashtiradi
7. Yakunlash va baholash	Mashg‘ulotni yakunlash Tavsiyalar va uyga vazifa	5	Suhbat	-	Mashg‘ulotdan qoniqish bilan chiqadi

Autizm miyaning rivojlanishi yoki ishlashidagi buzilish natijasida yuzaga keladi. Odatda autizmning dastlabki belgilari 2 yoshli bolalarda namoyon bo'ladi. Ko'pgina hollarda, bu kasallik tug'ma hisoblanadi. Tibbiy tasnif autizmni asab tizimining kasalliklari deb tasniflaydi, ammo autizm kasallik emas, balki rivojlanishdagi alohida holat degan fikr mavjud. Kasallik o'g'il bolalarda qizlarga qaraganda 4 baravar ko'proq aniqlanadi. Bolalarda autizmning sabablari hali ham noma'lum, ammo kasallikning rivojlanishiga turtki bo'lishi mumkin bo'lgan gipotezalar ro'yxati ishlab chiqilgan va klinik jihatdan tasdiqlangan:

- genetik moyillik;
- homiladorlik paytida homila mutatsiyalari;
- ba'zi vaktsinalarning oqibatlari (gipoteza inkor etib bo'lmaydigan tasdiqni topmagan);
- rivojlanish paytida homilaning va hayotning birinchi oylarida bolaning miyasi shikastlanishi ;
- axborot blokadasini tufayli idrokning buzilishi;
- miya yarim sharlarining o'zaro ta'sirining buzilishi;
- tanadagi serotoninning noto'g'ri almashinuvi;
- xomilaning rivojlanish bosqichida xromosomada izdan chiqish holatlari;
- ona qornida rivojlanish bosqichida yuzaga keladigan tug'ma nuqsonlar.

Autizmning deyarli barcha holatlarida kasallik bolalik davrida aniqlanadi. Vaqt o'tishi bilan kasallikning namoyon bo'lishi va alomatlari o'zgarmaydi va rivojlanmaydi, ular shunchaki autizmga chalingan bola balog'at yoshiga etganida sezila boshlaydi.

Ammo kamdan-kam hollarda autizm balog'at yoshida paydo bo'lishi mumkin. Kattalardagi autizm-bu miya tuzilishidagi jiddiy o'zgarishlar bilan birga keladigan ijtimoiy o'zaro ta'sirning izdan chiqishi. Voyaga yetgan kasallik atipik autizm deb ataladi. Ushbu yoshdagi autizmning sabablari ham to'liq tushunilmagan. Kasallikning rivojlanishiga turtki bo'lib xizmat qiladigan tasdiqlangan omillarning to'liq ro'yxati yo'q. Ammo kattalik davrida autizmning paydo bo'lishi tabiati to'g'risida bir qator nazariyalar mavjud. Sabab bo'lishi mumkin:

surunkali depressiya;

ruhiy kasalliklar;

miya shikastlanishi.

Autizm turlari va tasnifi

Autizimli bemorlarning quyidagi guruhleri ajratiladi:

birinchisi - bemorlar tashqi dunyo bilan aloqa qilishdan bosh tortishadi, aloqalar deyarli nolga tushiriladi;

ikkinchisi - odamlar o'zlarini tortib olishadi, butun vaqtlarini bir xil faoliyatga bag'ishlashlari mumkin. Ular uxlash yoki dam olish zarurligini unutishadi va uzoq vaqt uyg'oq yurish bilan ham uxlash istagini his qilishmaydi;

uchinchisi - jamiyatning ijtimoiy tartiblari va me'yorlarini e'tiborsiz qoldiradigan odamlar (chunki ularni idrok eta olmaydilar);

to'rtinchisi - kundalik muammolarini hal qila olmaydigan kattalar. Ularda boshqalarga nisbatan xafagarchilik hissi paydo bo'ladi;

beshinchisi - yuqori darajadagi intellektga ega bo'lgan kattalar, ular ijtimoiylashishga muvaffaqiyatli urinishadi va jamiyatga moslashadilar. Ular boshqalar bilan deyarli teng sharoitlarda o'zaro aloqada bo'lishlari, o'qish, kasblarni o'rganish va aqliy mehnat bilan bog'liq sohalarda ishlashlari mumkin.

Autistlarning so'nggi guruhida vaqti-vaqti bilan "daho geni"namoyon bo'lgan odamlar bor. Uning faollashishi autizmga chalingan odamning miyasida sodir bo'ladigan jarayonlar bilan bog'liq. Bunday odamlar ilm-fan va kasbiy sohalarning turli sohalarida juda katta yutuqlarga erishishlari mumkin. Ammo ularning dunyo bilan o'zaro munosabatlari ko'pincha yaqinlarining tushunmovchiligi bilan murakkablashadi.

Bemorlarning qarindoshlari va atrof-muhit ko'pincha bemorning ahvolini yomonlashtiradi, u bilan noto'g'ri muloqot qiladi va kamsitadi. Qarindoshlar va autist o'rtasida aloqa o'rnatish uchun maxsus kurslar tashkil etiladi, unda siz nafaqat bemor bilan muloqot qilish usulini topishingiz, balki unga kerakli o'z-o'ziga xizmat ko'rsatish

ko'nikmalarini o'rgatishingiz mumkin. Bunday kurslarning samaradorligi ko'p jihatdan bemorning ahvoliga va kasallikning namoyon bo'lish shakliga bog'liq.

Autizmning turlari

Autizm belgilarini namoyon bo'lish darajasiga ko'ra guruhlariga ajratishdan tashqari, yana bir tasnif mavjud. Rossiyada 1987 yilda autizmning barcha ko'rinishlarini paydo bo'lishi sababli 7 turga ajratadigan sxema ishlab chiqilgan:

Asperger sindromi;

Kannerning erta klassik infantil autizm sindromi;

xromosoma aberratsiyasidan kelib chiqqan autizm;

Rett sindromi mavjudligidan kelib chiqqan autizm;

shizofreniya tufayli kelib chiqqan endogen va xurujsimon autizm;

kelib chiqishi noma'lum autizm.

Keyinchalik ushbu tizim autizmning ma'lum sabablarini va uning turlarini ASB (autizm spektrining buzilishi) umumiy qisqartmasi ostida birlashtirishga imkon berdi.

Autizm belgilari

Erta bolalik autizmi quyidagicha namoyon bo'ladi:

1. Ijtimoiy ko'nikmalar buzilishining belgilari:

muloqot qilish istagi va tengdoshlariga qiziqish yo'qligi;

atrofdagi odamlarning borligi va hissiyotlariga e'tibor bermaslik;;

rivojlanishning dastlabki bosqichi uchun normal bo'lgan taqlid funktsiyasining yo'qligi. Bolalar ota-onalarining yuz ifodalarini takrorlashmaydi, javoban tabassum qilmaydi, kattalarning imo-ishoralarini takrorlamaydi yoki ongli ravishda qilmaydi; bolalar o'zlarining muammolari va fikrlarini ota-onalari bilan bo'lishmaydilar.;

2. Nutq va nutq bo'lmagan aloqa rivojlanishidagi muammolar:

nutqning yetishmasligi; yuz ifodalari va imo-ishoralarning yetishmasligi;;

bola ko'z bilan aloqa qilishdan qochadi, suhbatdoshga tabassum qilmaydi;;

nutq rivojlangan, ammo bola boshqalar bilan aloqa qilmaydi, ularga javob bermaydi;;

bola iboralarni yoki individual so'zlarni takrorlaydi (Kanner tasnifiga ko'ra "gramofon" yoki "to'tiqush" nutqi);;

nutqdagi fonetik buzilishlar. Autistlar intonatsiya bilan bog'liq muammolarga duch kelishadi, nutq monoton yoki ritmik jihatdan noto'g'ri bo'lishi mumkin.;

3. Stereotipik xatti-harakatlarning sababi bo'lgan tasavvur rivojlanishidagi muammolar:

asabiy xatti-harakatlar;

begonalashish;;
bola yolg'iz o'ynashni yaxshi ko'rishi;;
o'yinlarni, xayoliy voqealarni ixtiro qilishga qiziqish yo'qligi;;
bola bitta o'yinchoq yoki narsaga bog'lanib qoladi va u bilan ajralmaydi, doimo qo'lida ushlab turishga intiladi;;

bola diqqatini faqat bir narsaga qaratadi.;

Autizm 1 yoshgacha bo'lgan bolalarda va hayotning keyingi ikki-uch yilida shunday namoyon bo'ladi.

Kattalarda autizm belgilari

Kattalardagi autizm belgilari kasallikning shakliga va uning kechishiga qarab farq qilishi mumkin. Bunga xos alomatlar quyidagilar hisoblanadi:

yuz ifodalarining kamligi va imo-ishoralarning yetarli emasligi;

jamiyatda qabul qilingan aloqa qoidalarini tushunmaslik;

atrofdagi odamlarning his - tuyg'ulari, motivlarini tushunmaslik;

o'z xatti-harakatlarini tushunmaslik;

atrofdagi odamlar bilan do'stona yoki boshqa yaqin munosabatlarni o'rnatish imkoniyatining yo'qligi;

biror kishiga murojaat qilish qiyinligi;

so'z boyligi yetarli emas, bir xil iboralarni muntazam takrorlash;

tanish muhitda xotirjamlikni saqlash qobiliyati va unda biroz o'zgarishlar bo'lsa bezovtalanish;

joylar va narsalarga bog'lanish va ularda o'zgarish sodir bo'lsa bezovtalanish;.

Agar autizm yengil shaklda bo'lsa, unda 20-25 yoshga kelib, odam allaqachon qarindoshlari yoki vasiylaridan alohida yashashi va o'z muammolarini mustaqil ravishda hal qilishi mumkin. Agar bu shakl autistga bunday turmush tarzini olib borishga imkon bermasa, u odatda butun umri davomida qarindoshlarining qaramog'ida qoladi.

Autizmni davolash

Bolalarda autizm uchun zarur bo'lgan davolanish quyidagilarni o'z ichiga oladi:

xulq-atvor terapiyasi dasturlari;

"rivojlanish modellari"dan foydalanish;

logoped terapiyasi;

ijtimoiy ko'nikmalarni o'rgatish;

mehnat terapiyasi;

antidepressantlar;

antipsixotiklar;

talvasaga qarshi preparatlar.

Autizmdan to'liq davolanish deyarli mumkin emas. Remissiya faqat 5% hollarda sodir bo'ladi.

Jamiyatda bolalarning to'laqonli rivojlanishi va ijtimoiy moslashuvi ularning nutqiy qobiliyatlariga bevosita bog'liq. Biroq, autizm sindromli bolalarda nutqiy rivojlanishning kechikishi yoki buzilishi kuzatiladi, bu esa ularning atrof-muhit bilan samarali muloqot qilishiga to'sqinlik qiladi. Ushbu muammolarni bartaraf etish uchun korreksion-pedagogik yondashuvlar, xususan, logopedik ish muhim ahamiyat kasb etadi.

Logopedik mashg'ulotlar autizm spektr buzilishiga ega bolalarning nutqiy qobiliyatlarini rivojlantirish, ularning muloqotga bo'lgan qiziqishini oshirish va ijtimoiy moslashuvini yaxshilashga qaratilgan. Zamonaviy logopediya usullari, jumladan, vizual va sensor yondashuvlar, o'yin terapiyasi, alternativ va qo'shimcha kommunikatsiya vositalari bolalarning individual ehtiyojlariga mos holda qo'llaniladi.

Ushbu maqolada autizm sindromli bolalar bilan olib boriladigan logopedik ishning mohiyati, uning asosiy metod va texnikalari, shuningdek, ta'lim jarayonidagi samaradorligi tahlil qilinadi. Bundan tashqari, logopedik yondashuvlarning bolalarning nutqiy rivojlanishiga ta'siri va ularning ijtimoiy muhitga integratsiyasini yaxshilashdagi o'rni yoritiladi.

Muhokama va natijalar. Autizm sindromli bolalar bilan olib boriladigan logopedik ishlar ularning nutqiy rivojlanishi va kommunikativ qobiliyatlarini yaxshilashda muhim rol o'ynaydi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, individual yondashuv asosida tuzilgan logopedik mashg'ulotlar autizm spektr buzilishi bo'lgan bolalarning nutqiy faolligini oshirishga, so'z boyligini kengaytirishga va ijtimoiy muloqot ko'nikmalarini shakllantirishga yordam beradi.

Logopedik mashg'ulotlarda qo'llaniladigan asosiy metodlar quyidagilarni o'z ichiga oladi: Vizual yondashuvlar – piktogrammalar, rasmlar va boshqa vizual vositalar yordamida bolalarning tushunish va ifoda qilish qobiliyatlarini rivojlantirish. Sensor integratsiya terapiyasi – eshitish, ko'rish, sezish va harakat orqali nutq rivojlanishini qo'llab-quvvatlash. Alternativ va qo'shimcha kommunikatsiya (AAC) – so'zlashish imkoniyati cheklangan bolalar uchun jismoniy va elektron aloqa vositalaridan foydalanish. O'yin terapiyasi – tabiiy va qiziqarli muhitda bolalarning nutqiy faolligini oshirish. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, autizimli bolalar bilan logopedik ishlar muntazam va individual yondashuv asosida olib borilganda natijalar ancha samarali bo'ladi. Maxsus logopedik mashg'ulotlar natijasida quyidagi o'zgarishlar kuzatiladi: Nutqiy

faollik oshadi – bola tovushlar chiqarishni, soʻzlarni talaffuz qilishni va jumlar tuzishni boshlaydi. Kommunikativ qobiliyatlar rivojlanadi – bola atrofdagilar bilan muloqot qilishga harakat qiladi, vizual aloqa yaxshilanadi. Ijtimoiy moslashuv yaxshilanadi – bola jamiyatda oʻzini erkin his qilishi va mustaqil harakat qilish qobiliyatini rivojlantiradi. Umuman olganda, logopedik yondashuvlarning samaradorligi bolalarning yoshiga, autizm spektr buzilishining darajasiga va ularga qoʻllanilgan metodlarga bogʻliq. Shu sababli, logopedlar va pedagoglar har bir bolaning ehtiyojlariga mos yondashuvlarni tanlashlari muhimdir. Xulosa. Autizm sindromli bolalar uchun logopedik ish ularning nutqiy rivojlanishini qoʻllab-quvvatlash va ijtimoiy moslashuv jarayonini osonlashtirishda muhim ahamiyatga ega. Tadqiqotlar shuni koʻrsatadiki, individual va tizimli logopedik mashgʻulotlar orqali bolalarning nutqiy faolligi, kommunikativ qobiliyatlari va jamiyatga integratsiya darajasi sezilarli darajada oshadi. Maqolada keltirilgan tahlillar asosida quyidagi xulosalarga kelish mumkin: 1. Logopedik ishlarning ahamiyati – Autizm spektr buzilishi boʻlgan bolalarda nutqiy nuqsonlarni tuzatish va muloqot qobiliyatlarini rivojlantirishda logopedik yondashuvlar samarali natija beradi. 2. Samarali metodlar – Vizual yondashuvlar, sensor terapiya, alternativ kommunikatsiya usullari va oʻyin terapiyasi autizm sindromli bolalar bilan ishlashda eng samarali metodlar qatoriga kiradi. 3. Individual yondashuv zarurati – Har bir bolaning ehtiyojlari va rivojlanish darajasini inobatga olib, individual taʼlim dasturlarini ishlab chiqish muhimdir. 4. Davomiy taʼlim va qoʻllab-quvvatlash – Logopedik ish muntazam olib borilganda va oila aʼzolari ham jarayonga jalb qilinganda natijalar yanada samarali boʻladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROʻYXATI:

1. Авакян, Л.Г. (2018). Дети с расстройствами аутистического спектра: диагностика, коррекция, обучение. Москва: Просвещение.
2. Богомолова, А.В. (2019). Логопедическая работа с детьми с особенностями речевого развития. Санкт-Петербург: Речь.
3. Волкова, Е.Н. (2020). Современные методы логопедической коррекции у детей с аутизмом. Москва: ВЛАДОС.
4. Назарова, З.М. (2017). Коррекционно-педагогическая работа с детьми с РАС. Ташкент: Фан.
5. Oʻzbekiston Respublikasi Xalq taʼlimi vazirligi. (2021). Maxsus taʼlim dasturlari va metodik tavsiyalar. Toshkent: XTV nashriyoti.

3.4. “IJTIMOIYLASHUV MUHITIDA ZAMONAVIY LOGOPEDIYA ISHLARINI TASHKIL ETISH” MODULINING

1-mavzu: Logopediya shoxobchasi Nizomi

Reja:

1. Logopediya shoxobchasiga qabul qilinadigan o‘quvchilar ro‘yxatini shakllantirish
2. Logopediya shoxobchasi ta‘minlanishi lozim bo‘lgan jihozlar ro‘yhati
3. Logopediya shoxobchasi o‘qituvchi-logopedining namunaviy yillik ish rejasi

	III. Fanni o‘qitishda zamonaviy yondashuvlar				
O‘quv bloki:					
O‘quv modul:	3.4. “Ijtimoiylashuv muhitida zamonaviy logopediya ishlarini tashkil etish” modulining				
Mavzu:	Logopediya shoxobchasi Nizomi				
Davomiyligi:	80 daqiqa				
Mashg‘ulotning maqsadi:	<ul style="list-style-type: none"> - Shaxsiylashtirilgan o‘qitishni ta‘minlash - Ta‘lim samaradorligini oshirish - Logopediya fanining nazariy va amaliy asoslari bilan tanishtirish - Zamonaviy texnologiyalar yordamida bilimlarni mustahkamlash 				
Mashg‘ulot bosqichlari	Faoliyat tavsifi	Vaqt (daq.)	Metodlar	Zarur jihozlar	Kutilayotgan natija
1. Tashkiliy qism	Salomlashish Maqsad va reja bilan	5	Suhbat, tushuntirish	1-slayd	Ishtirokchilar diqqatini jamlaydi va

	tanishtirish Mavzuning dolzarbligini tushuntirish				mashg'ulotga tayyor bo'ladi
2. Motivatsiya	Muammoli savol yoki video lavha Logopediya fanining ahamiyati haqida suhbat	5	Muammol i vaziyat, suhbat	-	Mavzuga nisbatan qiziqish uyg'onadi
3. Nazariy qism	Logopediya fanining predmeti, maqsadi va vazifalari Nutq buzilishlarini ng turlari Tashxis qo'yish va baholash usullari	15	Taqdimot, tushuntiris h	2–4-slaydlar, namuna holatlar	Nazariy bilimlar shakllanadi
4. Amaliy mashg'ulot	Holatlarni tahlil qilish Logopedik materiallar bilan ishlash Raqamli vositalar: Otsimo, Speech Blubs	30	Guruhiy ish, tajriba asosida o'rganish	5–8-slaydlar, planshet/telef on	Ishtirokchilar amaliy ko'nikmalar hosil qiladi

5. Tahlil va muhokama	Guruhlar chiqishlari Muhokama va savol-javob	15	Tahlil, muhokama, savol-javob	-	Bilimlar mustahkamlanadi
6. Refleksiya	“Men nimani bildim?” usuli Shaxsiy yondashuvlarni tahlil qilish	5	Refleksiya usullari	-	O‘qituvchilar o‘z o‘rganishlarini umumlashtiradi
7. Yakunlash va baholash	Mashg‘ulotni yakunlash Tavsiyalar va uyga vazifa	5	Suhbat	-	Mashg‘ulotdan qoniqish bilan chiqadi

Logopediya shoxobchasiga qabul qilinadigan o‘quvchilarni aniqlash va saralab olish uchun har yili sentabr oyining 3-sanasiga qadar umumta’lim muassasasi direktorining buyrug‘iga muvofiq ishchi guruh tuziladi.

Ishchi guruh kamida 5 nafardan iborat tarkibda quyidagicha tuziladi:

ishchi guruh raisi — umumta’lim muassasasining direktori;

ishchi guruh raisi o‘rinbosari — umumta’lim muassasasining psixologi (umumta’lim muassasasida psixolog bo‘lmaganda boshqa shaxsga yuklatiladi);

ishchi guruh a‘zolari — umumta’lim muassasasi biriktirilgan logopediya shoxobchasi mudiri, boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari va umumta’lim muassasasiga biriktirilgan tibbiyot xodimi;

ishchi guruh kotibi — boshlang‘ich sinf o‘qituvchilaridan biri.

Logopediya shoxobchasiga og‘zaki nutq nuqsonlari va tovushlar talaffuzida kamchiliklari aniqlangan, tashxis natijalari quyidagicha bo‘lgan o‘quvchilar qabul qilinadi:

I va III darajali nutqi to‘liq rivojlanmagan I sinf o‘quvchilari;

tovushlar talaffuzida kamchiliklari bo‘lgan I — IV sinf o‘quvchilari;

nutq apparati a‘zolarining tuzilishi va harakatida nuqsonlari (rinolaliya, dizartriya, duduqlanish) bo‘lgan I — IV sinf o‘quvchilari.

Nutqiy rivojlanishida kamchiligi bo'lgan o'quvchilarning jismoniy va psixik holatlariga aniqlik kiritish maqsadida ular tuman (shahar) ko'p tarmoqli markaziy poliklinikasi mutaxassislari (nevropatolog, psixonevrolog, otolaringolog va boshqalar) tekshiruviga yuboriladi. Ushbu mutaxassislarning xulosalari logopediya shoxobchasida (o'quvchining shaxsiy yig'majildida) saqlanadi.

[Oldingi tahrirga qarang.](#)

Ishchi guruh tomonidan nuqsonlari aniqlangan o'quvchilar ro'yxati umumta'lim muassasasi direktori tomonidan tasdiqlanadi va sentabr oyining 15-sanasigacha tuman (shahar) xalq ta'limi bo'limiga taqdim qilinadi.

(8-bandning birinchi xatboshisi O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligining 2021-yil 29-oktabrdagi 32-mh-son, Sog'liqni saqlash vazirligining 2021-yil 20-oktabrdagi 33-son, Bandlik va mehnat munosabatlari vazirligining 2021-yil 26-oktabrdagi 45-2021Q/Q-sonli [qarori](#) (ro'yxat raqami 2722-1, 18.11.2021-y.) tahririda — (Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 18.11.2021-y., 10/21/2722-1/1067-son)

O'quv yili davomida og'zaki nutq nuqsoni va tovush talaffuzida kamchiliklari mavjud bo'lgan o'quvchilar aniqlanganda, ular ishchi guruh tomonidan mazkur Nizomda belgilangan tartibda logopediya shoxobchasiga qabul qilinadi.

3-bob. Logopediya shoxobchalarini tashkil etish

[Oldingi tahrirga qarang.](#)

Tuman (shahar) xalq ta'limi bo'limining Bolalarni ijtimoiy-psixologik qo'llab-quvvatlash markazi umumta'lim muassasalari tomonidan taqdim etilgan o'quvchilar ro'yxati asosida har yili sentabr oyining 25-sanasiga qadar tegishli tuman (shahar) bo'yicha logopediya shoxobchalarining soni va ularning joylashuv dislokatsiyasini ishlab chiqadi.

(9-band O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligining 2021-yil 29-oktabrdagi 32-mh-son, Sog'liqni saqlash vazirligining 2021-yil 20-oktabrdagi 33-son, Bandlik va mehnat munosabatlari vazirligining 2021-yil 26-oktabrdagi 45-2021Q/Q-sonli [qarori](#) (ro'yxat raqami 2722-1, 18.11.2021-y.) tahririda — Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 18.11.2021-y., 10/21/2722-1/1067-son)

[Oldingi tahrirga qarang.](#)

Logopediya shoxobchasi tegishli tuman (shahar) xalq ta'limi bo'limi mudirining buyrug'i bilan tashkil etiladi.

(10-band O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligining 2021-yil 29-oktabrdagi 32-mh-son, Sog'liqni saqlash vazirligining 2021-yil 20-oktabrdagi 33-son, Bandlik va mehnat munosabatlari vazirligining 2021-yil 26-oktabrdagi 45-2021Q/Q-

sonli [qarori](#) (ro'yxat raqami 2722-1, 18.11.2021-y.) tahririda — (Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 18.11.2021-y., 10/21/2722-1/1067-son)

[Oldingi tahrirga qarang.](#)

11. Tuman (shahar) xalq ta'limi bo'limi mudirining buyrug'iga muvofiq, har bir logopediya shoxobchasiga bir yoki bir nechta yaqin masofada joylashgan umumta'lim muassasalari biriktiriladi.

(11-band O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligining 2021-yil 29-oktabrdagi 32-mh-son, Sog'liqni saqlash vazirligining 2021-yil 20-oktabrdagi 33-son, Bandlik va mehnat munosabatlari vazirligining 2021-yil 26-oktabrdagi 45-2021Q/Q-sonli [qarori](#) (ro'yxat raqami 2722-1, 18.11.2021-y.) tahririda — (Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 18.11.2021-y., 10/21/2722-1/1067-son)

Bir nechta umumta'lim muassasalari biriktirilgan logopediya shoxobchasi uning uchun joy ajratish imkoniyatiga ega bo'lgan hamda boshqa umumta'lim muassasalariga qatnash uchun qulay joylashgan umumta'lim muassasasida tashkil etiladi.

12. Logopediya shoxobchasi tashkil etilgan umumta'lim muassasasi rahbariyati tomonidan logopediya shoxobchasi uchun boshlang'ich sinflarga yaqin joyda tegishli sanitariya qoidalari, normalari va gigiyena normativlari talablariga javob beradigan, umumiy maydoni 20 kv. metrdan kam bo'lmagan xona ajratiladi.

Logopediya shoxobchasi mazkur Nizomning [1-ilovasidagi](#) talablarga muvofiq jihozlanadi.

4-bob. Logopediya shoxobchasida korreksion jarayonni tashkil etish

13. Logopediya shoxobchasida o'quvchilarga korreksion — logopedik yordam ko'rsatiladi.

O'quv-korreksion mashg'ulotlar guruhli va yakka (individual) tartibda, umumta'lim muassasasi rahbariyati bilan kelishilgan jadval asosida darsdan tashqari vaqtda o'tkaziladi.

14. Guruhlarga nuqsonlari o'xshash bo'lgan bir xil yoshdagi o'quvchilar qabul qilinadi. Bir xil yoshdagi o'quvchilar soni kam bo'lgan hollarda, yoshidan qat'i nazar, boshlang'ich sinf o'quvchilari bir guruhga jamlanishi mumkin.

15. Guruhli va yakka (individual) tartibda olib boriladigan mashg'ulotlarning davomiyligi bolalarda uchraydigan nutq nuqsonlarining og'ir yoki yengil darajasiga ko'ra quyidagicha belgilanadi:

nutqi to'liq rivojlanmagan 8 — 10 nafar I sinf o'quvchilariga guruhli tarzda 40 — 45 daqiqadan, bir o'quv yili davomida haftasiga ikki martadan;

tovush talaffuzida kamchiliklari bo'lgan 8 — 10 nafar I — IV sinf o'quvchilariga guruhli tarzda 40 — 45 daqiqadan, bir o'quv yili davomida haftasiga uch martadan;

nutq apparati a'zolarining tuzilishi va harakatida nuqsonlari (rinolaliya, dizartriya, duduqlanish) bo'lgan I — IV sinf o'quvchilari bilan yakka (individual) tartibda 15 daqiqadan, nutq nuqsoni bartaraf etilgunga qadar haftasiga uch martadan.

16. Nutq nuqsonlari bartaraf etilgan o'quvchilar logopediya shoxobchasi mudirining ishchi guruh bilan kelishilgan xulosasiga asosan o'quv yilining 15 — 25-may kunlari logopediya shoxobchasi o'quvchilari safidan chiqariladi.

5-bob. Logopediya shoxobchasida pedagogik faoliyat bilan shug'ullanish

17. Logopediya shoxobchasida o'qituvchi-logoped lavozimida oliy ma'lumotli o'qituvchi-logopedlar va defektologlar faoliyat yuritishi mumkin.

18. O'qituvchi-logoped shtat birliklari logopediya shoxobchasiga birlashtirilgan umumta'lim muassasalarida mavjud har 25 ta boshlang'ich sinfga 1,0 birlik (20 ta boshlang'ich sinfga 0,8 birlik, 30 ta boshlang'ich sinfga 1,2 birlik) hisobidan haftalik ish yuklamasi 18 o'quv soatidan oshmagan holda, mazkur Nizomning [15-bandida](#) ko'rsatilgan me'yorlarga ko'ra belgilanadigan o'quvchilar guruhlari va haftalik mashg'ulotlar soatlaridan kelib chiqib kiritiladi.

Oldingi tahrirga qarang.

19. O'qituvchi-logopedlarni ishga qabul qilish hamda ular bilan mehnat shartnomalarini bekor qilish tuman (shahar) xalq ta'limi bo'limining tavsiyasiga asosan logopediya shoxobchasi joylashgan umumta'lim muassasasi direktorining buyrug'i bilan mehnat to'g'risidagi qonunchilik hujjatlarida belgilangan tartibda rasmiylashtiriladi.

(19-band O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligining 2021-yil 29-oktabrdagi 32-mh-son, Sog'liqni saqlash vazirligining 2021-yil 20-oktabrdagi 33-son, Bandlik va mehnat munosabatlari vazirligining 2021-yil 26-oktabrdagi 45-2021Q/Q-sonli [qarori](#) (ro'yxat raqami 2722-1, 18.11.2021-y.) tahririda — (Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 18.11.2021-y., 10/21/2722-1/1067-son)

O'qituvchi-logopedlarning mehnatiga haq to'lash, moddiy rag'batlantirish, vaqtinchalik mehnatga layoqatsizlik nafaqasi va mehnat ta'tiliga haq to'lash uchun zarur mablag'lar logopediya shoxobchasi joylashgan umumta'lim muassasasining xarajatlar smetasida nazarda tutiladi.

20. O'qituvchi-logopedlarning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

mazkur Nizom va umumta'lim muassasasining ichki tartib-qoidalariga rioya etish;

mazkur Nizomning [2-ilovasida](#) ko'rsatilgan namunaviy yillik ish reja asosida yillik shaxsiy ish reja, o'quv yiliga taqvimiy-mavzuiy reja, mashg'ulotlar jadvalini ishlab chiqish va tasdiqlash uchun umumta'lim muassasasining pedagogik kengashiga taqdim etish;

nutqiy rivojlanishida muammolari bo'lgan o'quvchilarning artikulyatsion a'zolarini, nutq nuqsonlarini tekshirish natijasiga ko'ra mazkur Nizomning [3-ilovasiga](#) muvofiq nutq xaritasini va sinf jurnalini yuritish;

o'quvchilarning fanlar bo'yicha o'quv dasturlarini o'zlashtirishlariga to'sqinlik qiluvchi nutq nuqsonlarining oldini olish, ulardagi mavjud nutq nuqsonining turini va ifodalanish darajasini aniqlash;

mashg'ulotlar o'tkazish uchun guruhlar tashkil qilish, kundalik mashg'ulotlar ishlanmasini tayyorlash, guruhli va yakka (individual) tartibda mashg'ulotlar o'tkazish orqali artikulyatsion organlardagi nuqsonlarni to'g'rilash, nutq nuqsonlari natijasida kelib chiqqan psixik buzilishlarni korreksiyalash;

umumta'lim muassasasi o'qituvchilari va ota-onalarga nutqiy rivojlanishida muammolari bo'lgan o'quvchilarga yordam ko'rsatishning maxsus usullarini qo'llash bo'yicha maslahatlar berish;

o'z kasbiy malakasini muntazam ravishda oshirib borish, uslubiy birlashmalar faoliyatida va boshqa metodik ishlarda ishtirok etish.

21. O'quvchilarning guruhlariga qatnashish davomatini qayd etib borish uchun sinf jurnali yuritiladi hamda har bir guruhga maxsus sahifalar ajratiladi.

Yakka (individual) tartibda mashg'ulotlar olib boriladigan o'quvchilar uchun sinf jurnalida alohida sahifalar ajratiladi hamda ular ham guruhli mashg'ulotlar kabi to'ldiriladi.

Jurnalning oxirgi betlarida logopediya shoxobchasiga qabul qilingan har bir o'quvchining familiyasi, ismi, otasining ismi, sinfi, uy manzili, logopediya shoxobchasiga qabul qilingan vaqti, nutqiy yoki umumiy rivojlanishidagi kamchiliklari, logopediya shoxobchasidan chiqarilgan vaqti, umumiy va nutqiy rivojlanish holati, o'quv fanlarini o'zlashtirishidagi kamchilik va muammolarini bartaraf etish bo'yicha tavsiyalar kiritib boriladi.

22. Logopediya shoxobchasiga o'qituvchi-logopedlardan biri, shoxobchada bitta o'qituvchi-logoped bo'lgan taqdirda esa, uning o'zi mudirlik qiladi.

[Oldingi tahrirga qarang.](#)

23. Logopediya shoxobchasi mudiri tuman (shahar) xalq ta'limi bo'limlarining Bolalarni ijtimoiy-psixologik qo'llab-quvvatlash markazlariga o'quv yili davomida

amalga oshirilgan ishlar yuzasidan har chorak yakuni bo'yicha keyingi oyning 15-sanasiga qadar quyidagi hisobotlarni topshiradi:

(23-bandning birinchi xatboshisi O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligining 2021-yil 29-oktabrdagi 32-mh-son, Sog'liqni saqlash vazirligining 2021-yil 20-oktabrdagi 33-son, Bandlik va mehnat munosabatlari vazirligining 2021-yil 26-oktabrdagi 45-2021Q/Q-sonli qarori (ro'yxat raqami 2722-1, 18.11.2021-y.) tahririda — Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 18.11.2021-y., 10/21/2722-1/1067-son)

o'qituvchi-logopedlar yillik shaxsiy ish rejasining bajarilish holati;

o'quvchilar kontingentining o'zgarish dinamikasi;

o'quvchilarning nutq nuqsonlarini bartaraf etish ko'rsatkichlari.

Logopediya shoxobchasi ta'minlanishi lozim bo'lgan jihozlar

RO'YXATI

Zarur o'quv anjomlari nomi	Miqdori	
1.	Yakka holda shug'ullanish uchun deraza yoniga osilgan 50x100 sm. li devoriy ko'zgu	1 dona
2.	Elektr yoritqich (devoriy ko'zgu uchun)	1 dona
3.	O'quvchilar soniga qarab 9x12 sm. li ko'zgu	10 dona
4.	O'quvchilar uchun parta	5 dona
5.	Sinf doskasi	1 dona
6.	O'qituvchi-logoped uchun stol, stul	1 komplekt
7.	Ko'rgazmali qurollar uchun shkaf	2 dona
8.	Stul	10 dona
9.	Logopedik zond, shpatel	1 komplekt
10.	Kesma harf va bo'g'inlar jamlanmasi	10 dona
11.	Devoriy harf kassasi	1 komplekt
12.	O'quvchilarning og'zaki va yozma nutqini tekshirishda ishlatiladigan ko'rgazmali materiallar	o'quvchilar sonidan kelib chiqqan holda

13.	Predmetli, mazmunli va seriyali ko'rgazmali rasmlar	o'quvchilar sonidan kelib chiqqan holda
14.	Daftar va o'quv qo'llanmalar	o'quvchilar sonidan kelib chiqqan holda
15.	Turli maqsadda ishlatiladigan didaktik o'yinchoqlar	o'quvchilar sonidan kelib chiqqan holda
16.	Metodik adabiyotlar	o'quvchilar sonidan kelib chiqqan holda
17.	Sochiq va sovun	o'quvchilar sonidan kelib chiqqan holda

Logopediya shoxobchasi o'qituvchi-logopedining

NAMUNAVIY YILLIK ISH REJASI

Oldingi tahrirga qarang.

T/r	Yo'nalishlar va ish turlari	Ish yuklamasi (soat)
	Umumiy yillik ish yuklamasi	1548
1.	O'quv-tarbiya jarayoni	896
	O'quvchilarning hujjatlari bilan ishlash, o'quvchilar nutqini tekshirish, guruhlar tuzish, xulosa yozish (1–15-sentabr, 16–31-may).	72
	Logopedik mashg'ulot soatlari	540
	O'quvchilar daftarlarini tayyorlash, yozma ishlarini tekshirish.	152
	Ota-onalarga maslahatlar berish.	34
	O'quvchilar bilan yakka tartibda ishlash.	98
2.	O'quv-tarbiya jarayonining metodik ta'minoti	520
	Guruhli va yakka (individual) tartibda olib boriladigan mashg'ulotlar rejalarini tuzish, logopedik mashg'ulotlarga tayyorgarlik ko'rish.	418

	Logopedlar va boshlang'ich sinf o'qituvchilari bilan o'zaro dars mashg'ulotlarini kuzatish.	34
	Pedagogik kengashlarda, uslubiy birlashmalar yig'ilishlarida, shahar (tuman) seminarlari, konferensiyalar, treninglarda ishtirok etish, bilim darajasini oshirib borish, ochiq mashg'ulotlar va darsdan tashqari tadbirlar o'tkazish va ularda ishtirok etish.	34
	Tarqatma va didaktik jihozlar tayyorlash, test tuzish va taqdimotlar tayyorlash, logopediya shoxobchasini jihozlash ishlarini bajarish.	34
3.	Tashkiliy-pedagogik faoliyat	132
	Davomat jurnalini to'ldirish, hisobotlar tayyorlash.	62
	Logopedik guruhlariga olingan bolalarning nutq xaritalarini to'ldirish.	34
	Boshlang'ich sinf o'qituvchilari, psixolog, maktab va tuman tibbiyot xodimlari, maktabgacha ta'lim tashkilotlari xodimlari bilan hamkorlikda ishlar olib borish, tibbiy-psixologik-pedagogik komissiyalar faoliyatida, umumta'lim muassasasining jamoat ishlarida ishtirok etish.	

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligining 2021-yil 29-oktabrdagi 32-mh-son, Sog'liqni saqlash vazirligining 2021-yil 20-oktabrdagi 33-son, Bandlik va mehnat munosabatlari vazirligining 2021-yil 26-oktabrdagi 45-2021Q/Q-sonli qarori (ro'yxat raqami 2722-1, 18.11.2021-y.) tahririda — (Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 18.11.2021-y., 10/21/2722-1/1067-son)

2. O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi. Logopediya xonasi (shoxobchasi) faoliyatini tashkil etish bo'yicha namunaviy nizom. — Toshkent, 2019.

3. Abduqodirova, D. T. *Inklyuziv ta'lim va maxsus pedagogika asoslari*. — Toshkent: JDPU, 2021.

4. O'zbekiston Respublikasi Sog'liqni saqlash vazirligi. *Maktabgacha va umumta'lim muassasalarida logopedik xizmat ko'rsatish tartibi*. — Toshkent, 2020.

To'xliyeva, N. R. *Logopediya nazariyasi va amaliyoti*. — Toshkent: TDPU nashriyoti, 2022.

3.4. “IJTIMOIYLAHV MUHITIDA ZAMONAVIY LOGOPEDIYA ISHLARINI TASHKIL ETISH” MODULINING

2-mavzu: Logopedik mashg‘ulotlarga zamonaviy yondashuv

Reja:

1. Nutq buzilishlarining zamonaviy korreksion yondashuvlari.
2. Individual va guruh mashg‘ulotlari o‘rtasidagi farqlar.
3. Integratsiyalashgan ta’limda logopedning o‘rni.
4. Inklyuziv muhitda logopedik mashg‘ulotlarni tashkil etish.

Nutq buzilishlari – bolalar va kattalarda uchraydigan eng muhim psixologik-pedagogik muammolardan biridir. Ular kommunikativ faoliyatni, ijtimoiylashuvni, shaxsiy rivojlanishni qiyinlashtiradi. Shu sababli logopediya va maxsus pedagogika fanida zamonaviy korreksion yondashuvlarni ishlab chiqish dolzarb masala hisoblanadi. Hozirgi davrda nutq nuqsonlarini bartaraf etishda faqat an’anaviy usullar emas, balki innovatsion texnologiyalar, axborot vositalari va kompleks yondashuvlar qo‘llanilmoqda.

1. Kompleks yondashuv

Nutq buzilishlarini tuzatishda zamonaviy logopediya faqat nutqni emas, balki:

eshitish va ko‘rish qobiliyatini,

umumiy va mayda motorikani,

emotsional holatni,

kognitiv jarayonlarni (xotira, tafakkur, diqqat) rivojlantirishni ham qamrab oladi.

Bu yondashuv nutqni korreksiya qilishni butun shaxs rivoji bilan bog‘laydi.

2. Individuallashtirilgan yondashuv

Har bir bola uchun korreksion ishlar uning yoshi, nutq buzilishining darajasi, psixofiziologik xususiyatlari va oilaviy muhitidan kelib chiqib tuziladi. Logoped mashg‘ulotlarida shaxsiy rivojlanish xaritasi (individual ta’lim rejasi) qo‘llaniladi.

3. Innovatsion pedagogik texnologiyalar

Nutq korreksiyasida interfaol usullar keng qo‘llanadi:

“Aqliy hujum”, “Klaster”, “Insert” kabi metodlar;

logoritmika mashqlari (nutq + ritmik harakat uyg‘unligi);

sensor-motor mashqlar;

nutqni rivojlantirishga oid rolli o‘yinlar.

4. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT)

Zamonaviy logopedik mashg'ulotlarda:

multimedia taqdimotlari,

interaktiv dasturlar,

nutqni rivojlantiruvchi mobil ilovalar,

audiovizual materiallar (multfilmlar, video mashqlar) keng qo'llaniladi.

Masalan, tovushlarni to'g'ri talaffuz qilishni mustahkamlashda interaktiv o'yinlar samarali natija beradi.

5. Logoritmika va musiqiy terapiya

Nutqni rivojlantirishda musiqiy mashqlar va ritmik harakatlar uyg'unligi (logoritmika) qo'llaniladi. Bu usul nafaqat nutqni, balki bolalarning umumiy motorikasi va hissiy sohasini ham rivojlantiradi.

6. Psixoterapevtik va psixokorreksion usullar

Nutq buzilishlari ko'pincha emotsional stress, psixik travmalar bilan bog'liq bo'ladi. Shu bois art-terapiya (chizish, ranglar bilan ishlash), biblioterapiya (ertak va hikoyalar orqali ta'sir), sand-terapiya (qum bilan mashg'ulotlar) kabi yondashuvlar nutqni tiklashda qo'llaniladi.

7. Inklyuziv ta'lim sharoitida korreksiya

Bugungi kunda nutq nuqsonlari bo'lgan bolalar umumta'lim maktablarida ham o'qimoqda. Shu sababli logopedlar:

sinf o'qituvchilari bilan hamkorlikda mashg'ulotlar o'tkazadi,

ota-onalarni jalb qiladi,

individual dars rejalarini ishlab chiqadi.

Bu integratsiyalashgan yondashuv bolalarning ijtimoiy moslashuviga yordam beradi.

Nutq buzilishlarini tuzatishda zamonaviy korreksion yondashuvlar an'anaviy logopedik mashg'ulotlar bilan birga innovatsion pedagogika, psixologiya va texnologiyalarni uyg'unlashtirishni taqozo etadi. Kompleks, individuallashtirilgan va inklyuziv yondashuvlar samarali natija beradi hamda bolalarning nafaqat nutqini, balki umumiy rivojlanishini ham qo'llab-quvvatlaydi.

Individual va guruh mashg'ulotlari o'rtasidagi farqlar

1. Maqsad va vazifalar jihatidan

Individual mashg'ulotlar — bir bola bilan ishlash, uning nutq buzilishi, psixofiziologik xususiyatlari va rivojlanish sur'atlarini hisobga olgan holda maxsus reja asosida olib boriladi.

Guruh mashg'ulotlari – bir nechta bolalar bilan (2–6 yoki undan ortiq) umumiy mashg'ulot o'tkazilib, nutq, muloqot va ijtimoiy ko'nikmalarni shakllantirish maqsad qilinadi.

2. Tashkil etilish shakli

Individual mashg'ulot: maxsus logoped xonasida, bolaning shaxsiy muammolariga e'tibor qaratilgan holda.

Guruh mashg'uloti: bolalar kichik yoki katta guruhlarga bo'linib, o'yinlar, mashqlar va kollektiv topshiriqlar orqali tashkil qilinadi.

3. Mashg'ulot mazmuni

Individual mashg'ulotlar:

tovush qo'yish va mustahkamlash,
so'z boyligini kengaytirish,
grammatik tuzilmani o'rgatish,
nutqiy nafas va artikulyatsiya mashqlari.

Guruh mashg'ulotlari:

muloqot ko'nikmalarini rivojlantirish,
dialog va monolog nutqini shakllantirish,
rolli o'yinlar, suhbatlar, qo'shiq va she'r aytish,
ijtimoiy moslashuvni qo'llab-quvvatlash.

4. O'qituvchi (logoped) faoliyati

Individual mashg'ulot: logoped bolaning individual kamchiliklariga diqqatni jamlaydi, bosqichma-bosqich ish olib boradi.

Guruh mashg'uloti: logoped bir vaqtning o'zida bir necha bolalarni kuzatadi, umumiy faoliyatni boshqaradi va har bir ishtirokchini faol bo'lishga undaydi.

5. Bola faoliyati

Individual mashg'ulot: bola passiv bo'lishi mumkin, faqat logoped bilan ishlaydi.

Guruh mashg'uloti: bola faolroq bo'ladi, do'stlari bilan muloqot qiladi, raqobat va hamkorlik muhiti yuzaga keladi.

6. Afzalliklari va kamchiliklari

◆ Individual mashg'ulot afzalliklari:

Individual ehtiyojlar hisobga olinadi.

Natija tezroq olinadi.

Murakkab nutq buzilishlarida samaraliroq.

◆ Individual mashg'ulot kamchiliklari:

Bola ijtimoiylashuvda qiyinchilikka duch kelishi mumkin.
Guruhdagi muloqot ko'nikmalari shakllanmaydi.

◆ Guruh mashg'ulot afzalliklari:

Bolalar o'zaro muloqotda bo'ladi.

Ijtimoiy ko'nikmalar rivojlanadi.

O'yinli va interfaol usullar ko'proq qo'llaniladi.

◆ Guruh mashg'ulot kamchiliklari:

Har bir bola bilan alohida ishlash qiyin.

Kuchli bolalar zaif bolalarni ortda qoldirishi mumkin.

Logoped barcha bolalarni teng nazorat qila olmaydi.

7. Amaliy misollar

Individual mashg'ulot: logoped faqat bir bola bilan “/r/ tovushini qo'yish” ustida ishlaydi.

Guruh mashg'uloti: 4–5 bola “Tabiat fasllari” mavzusida suhbatlashib, qo'shiq aytadi, rolli o'yinlarda ishtirok eta

Individual mashg'ulot – chuqurlashtirilgan, aniqlikka yo'naltirilgan, muayyan nutqiy muammoni bartaraf etishga xizmat qiladi.

Guruh mashg'uloti – umumiy rivojlantiruvchi, muloqot va ijtimoiy ko'nikmalarni shakllantiruvchi mashg'ulot turidir. Eng samarali natija odatda ikkala shakl uyg'unlashtirilganda olinadi: avval individual mashg'ulotlarda nutq asoslari qo'yiladi, keyin guruh mashg'ulotlarida ijtimoiylashuv orqali mustahkamlanadi.

Integratsiyalashgan ta'lim – bu maxsus ehtiyojli bolalarni sog'lom tengdoshlari bilan birga umumiy ta'lim jarayoniga jalb qilish jarayonidir. Ushbu ta'lim modeli o'quvchilarda ijtimoiy tenglikni ta'minlash, ularning shaxsiy imkoniyatlarini rivojlantirish va jamiyatga to'laqonli integratsiyalashuviga yordam beradi. Bu jarayonda logopedning o'rni nihoyatda muhim, chunki nutq nuqsonlari ko'plab bolalarda o'qish, yozish va muloqotda jiddiy qiyinchiliklarga olib keladi.

1. Logopedning asosiy vazifalari

Integratsiyalashgan ta'lim muhitida logoped quyidagi vazifalarni bajaradi:

O'quvchilarning nutq rivojlanishini diagnostika qilish;

Nutq buzilishlarini aniqlash va korreksion dastur ishlab chiqish;

Individual va guruh mashg'ulotlarini tashkil etish;

Nutqni rivojlantirish orqali bolalarning ta'lim jarayoniga faol qo'shilishiga yordam berish;

O'qituvchilar va ota-onalar bilan hamkorlikda ishlash.

2. Logopedning ta'lim jarayonidagi roli

Ta'limiy rol: O'quvchilarning savod o'rganish jarayonini yengillashtiradi, tovush-harf analizini mustahkamlaydi.

Korreksion rol: Nutqiy nuqsonlarni bartaraf etadi (dislaliya, duduqlanish, alaliya, disgrafiya va boshqalar).

Ijtimoiy rol: Bolaning o'zini erkin ifoda etishi, tengdoshlari bilan muloqot qilishi va jamiyatda o'z o'rnini topishiga ko'maklashadi.

Psixoprofilaktik rol: Nutqdagi kamchiliklar sababli o'ziga ishonchsizlik, muloqotdan chetlashish kabi muammolarning oldini oladi.

3. Integratsiyalashgan ta'limda logopedik mashg'ulotlarning o'ziga xosligi

Mashg'ulotlar o'quv dasturiga integratsiyalashgan holda olib boriladi.

Har bir bola uchun individual rivojlantiruvchi ta'lim rejasi tuziladi.

Mashg'ulotlarda zamonaviy pedagogik texnologiyalar (multimedia, interfaol metodlar, logoritmika) qo'llaniladi.

Guruh ishlarida nutqiy muloqotni rivojlantirishga alohida e'tibor beriladi.

4. Logopedning hamkorlik faoliyati

O'qituvchilar bilan: dars jarayonida bolaga qo'shimcha yordam ko'rsatish, differensial topshiriqlar ishlab chiqish.

Psixolog bilan: bola psixik rivojlanishidagi xususiyatlarni hisobga olish.

Ota-onalar bilan: uy sharoitida mashqlarni tashkil etish bo'yicha maslahat berish.

Tibbiyot xodimlari bilan: nutq apparati va eshitish qobiliyati bilan bog'liq muammolarni bartaraf etishda hamkorlik.

Integratsiyalashgan ta'lim sharoitida logopedning o'rni nihoyatda katta. U faqat nutq buzilishlarini tuzatish bilan cheklanmaydi, balki bolaning ta'limga qo'shilishi, ijtimoiylashuvi va shaxs sifatida shakllanishida ham muhim rol o'ynaydi. Logoped, pedagog, psixolog va ota-onalar hamkorligi natijasida nutq nuqsoniga ega bolalar umumiy ta'lim tizimida muvaffaqiyatli o'qishi va jamiyatga integratsiyalashishi mumkin.

Inklyuziv ta'lim – bu barcha bolalar, jumladan, nutq nuqsoni, eshitish, ko'rish yoki boshqa rivojlanishida cheklovlari bo'lgan bolalarni umumiy ta'lim muhitiga jalb etish tizimidir. Inklyuziv muhitda logopedning vazifasi nafaqat nutq buzilishlarini korreksiya qilish, balki bolaning ta'lim jarayoniga faol qo'shilishini, muloqot ko'nikmalarini rivojlantirishni ta'minlashdir.

1. Logopedik mashg'ulotlarning maqsadi

Nutqiy nuqsonlarni tuzatish va oldini olish.

O'quvchilarda to'liq muloqot ko'nikmalarini shakllantirish.

O'quvchilarni ijtimoiy muhitga moslashtirish.

O'qish, yozish va o'quv faoliyatida uchraydigan qiyinchiliklarni kamaytirish.

2. Tashkiliy jihatlar

Inklyuziv muhitda mashg'ulotlar quyidagi shakllarda tashkil etiladi:

Individual mashg'ulotlar – og'ir nutq buzilishlari bo'lgan bolalar bilan.

Kichik guruh mashg'ulotlari – nutqiy nuqsonlari o'xshash bo'lgan bolalar bilan.

Umumiy sinf darslariga integratsiyalashgan mashg'ulotlar – barcha o'quvchilarni qamrab oluvchi interfaol metodlar asosida.

3. Mashg'ulot mazmuni

Inklyuziv logopedik mashg'ulotlar quyidagi yo'nalishlarni qamrab oladi:

Artikulyatsion mashqlar (tovush qo'yish va mustahkamlash).

Nutqiy nafasni rivojlantirish mashqlari.

So'z boyligini kengaytirish va grammatik tuzilmani shakllantirish.

Dialog va monolog nutqini rivojlantirish.

Logoritmika (nutqni ritmik harakatlar bilan uyg'unlashtirish).

Interfaol o'yinlar orqali nutqni mustahkamlash.

4. Zamonaviy texnologiyalarni qo'llash

Inklyuziv muhitda logopedik mashg'ulotlarda:

Multimedia taqdimotlari va animatsiyalar;

Nutq rivojlantiruvchi mobil ilovalar;

Audiovizual vositalar (multifilmlar, audio kitoblar);

Interfaol o'yin dasturlari qo'llaniladi.

Bu texnologiyalar o'quvchilarda qiziqishni oshiradi va nutqni tezroq rivojlantirishga yordam beradi.

5. Hamkorlik faoliyati

Inklyuziv muhitda logoped:

Sinf o'qituvchilari bilan differensial topshiriqlar ishlab chiqadi;

Psixolog bilan birgalikda bola shaxsiyatiga ta'sir ko'rsatadi;

Ota-onalarga uy sharoitida mashqlarni davom ettirish bo'yicha tavsiyalar beradi;

Tibbiyot xodimlari bilan nutq apparati va eshitish qobiliyatiga oid muammolarni hal qiladi.

Inklyuziv muhitda logopedik mashg‘ulotlarni tashkil etish – bu faqat nutqiy korreksiya emas, balki bolani umumiy ta’lim jarayoniga faol integratsiya qilishdir. Mashg‘ulotlar individual yondashuv asosida, zamonaviy texnologiyalar yordamida va pedagog-psixolog hamkorligida olib borilganda samaradorlik yuqori bo‘ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

Филичева, Т. Б., Чиркина, Г. В. Логопедия: методика проведения занятий. — Москва: Владос, 2010.

Волкова, Г. А. Современные технологии логопедической работы. — Москва: Академия, 2012.

Лалаева, Р. И. Теория и практика логопедических занятий. — Санкт-Петербург: Союз, 2011.

Hasanova, M. I. Logopediya. — Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2016.

Xoliqova, D. M. Maxsus pedagogika. — Toshkent: TDPU nashriyoti, 2018.

Abduqodirova, D. T. Inklyuziv ta’lim va maxsus pedagogika asoslari. — Toshkent: JDPU, 2021.

To‘xliyeva, N. R. Logopediya nazariyasi va amaliyoti. — Toshkent: TDPU nashriyoti, 2022.

GLOSSARIY

Artikulatsiya – tovushlarni talaffuz qilish jarayonida tovush hosil qiluvchi organlar harakatlari.

Artikulyatsion mashq – nutqdagi tovushlarni aniq talaffuz qilishni rivojlantirishga qaratilgan mashqlar.

Afasia – miya shikastlanishi natijasida nutqni tushunish yoki ishlab chiqarishning buzilishi.

Alalia – bolalarda nutqning kech rivojlanishi yoki yoʻqligi, ammo intellekt normal boʻlishi.

Balbuties (duduqlanish) – nutq jarayonida tovushlarni takrorlash, toʻxtab qolish, uzilishlar bilan ifodalanuvchi buzilish.

Breynstorming – pedagogik usul, oʻquvchilarni erkin fikrlashga undash va ijodiy nutqni rivojlantirish.

Vokabulyar – shaxsning soʻz boyligi, lugʻat zaxirasi.

Vizual orientatsiya – makonda joylashuvni koʻrish orqali aniqlash qobiliyati.

Glossite – nutqdagi soʻzlar va ularning talaffuzi bilan bogʻliq buzilishlar.

Grammatika – soʻz va jumlar tuzilishi qoidalari.

Grammatika tuzum – tilning sintaktik va morfologik qoidalari majmui.

Dinamik artikulyatsiya – tovushlarni talaffuz qilishda tezlik va aniqlikni oshirish mashqlari.

Dislaliya – tovushlarni notoʻgʻri talaffuz qilish bilan namoyon boʻlgan nutq buzilishi.

Disgrafiya – yozma nutqda qiyinchiliklar, xatoliklar.

Disleksiya – oʻqish va nutqni oʻzlashtirishdagi qiyinchilik.

Ekspressiv nutq – shaxsning his-tuygʻulari va fikrlarini ifodalash qobiliyati.

Emotsional iroda – his-tuygʻularni boshqarish va ularga mos harakat qilish qobiliyati.

Irsiy nuqson – nasldan-naslga oʻtadigan buzilish yoki xastalik.

Ijtimoiy-kommunikativ kompetentsiya (SKK) – shaxsning ijtimoiy muloqot va muloqot qobiliyatlarini ifodalovchi koʻnikmalar majmui.

Idrok – atrofdagi obʻektlar va hodisalarni ongli ravishda qabul qilish jarayoni.

Koʻruv analizatori – koʻrish qobiliyati bilan bogʻliq nerv tizimi va organlar majmui.

Ko‘rish nuqsoni – ko‘rish qobiliyatining tug‘ma yoki keyinchalik paydo bo‘lgan buzilishi.

Korreksiya – nutq yoki harakatdagi buzilishlarni tuzatish jarayoni.

Korreksiya mashqlari – logopedik mashg‘ulotlar davomida nutq va talaffuz ko‘nikmalarini mustahkamlashga qaratilgan mashqlar.

Fonematik tahlil va sintez – tovushlarni ajratish va ulardan so‘z yasash qobiliyatini rivojlantirish jarayoni.

Predmet tasavvuri – ob’ektlar va ularning xususiyatlarini ongda shakllantirish qobiliyati.

Motorik malaka – harakatlarni aniq va mos bajarish qobiliyati, mayda motorika rivoji.

Ikkilamchi nuqson – asosiy buzilish tufayli paydo bo‘lgan qo‘shimcha nutq yoki kognitiv qiyinchiliklar.

Nutq stereotipi – tez-tez ishlatiladigan so‘z va jumlar shakllari.

Logomashq – talaffuz va nutq malakalarini rivojlantirishga qaratilgan maxsus mashqlar.

Nevrotik duduqlanish – psixologik sabablar natijasida yuzaga kelgan nutqdagi uzilishlar.

Psixoterapevtik usullar – psixologik yordam orqali duduqlanish yoki nutq buzilishlarini kamaytirishga qaratilgan metodlar.

Funksional mashqlar – nutqni turli sharoitlarda, bosqichma-bosqich rivojlantirishga qaratilgan mashqlar.

Ommaviy nutq mashqlari – ko‘p odamlar oldida so‘zlashuvni rivojlantirish mashqlari.

Logoritm – logopedik ritmik mashqlar orqali so‘zlashuvni mustahkamlash metodikasi.

Ambulatoriya qo‘llab-quvvatlash – bemorning mustaqil nutqini davom ettirish va tekshirish jarayoni shifoxonadan tashqarida.

Ritmik mashqlar – talaffuz, intonatsiya va nutq tezligini oshirishga qaratilgan musiqiy yoki ritmik mashqlar.

Reabilitatsiya – nutq yoki ko‘rish nuqsonlarini tuzatish va shaxsni ijtimoiy faoliyatga moslashtirish jarayoni.

Rinolaliya – burun orqali ovoz chiqishi bilan bog‘liq nutq buzilishi; burun yo‘llari yoki yumshoq tanglaydagi muammolar natijasida paydo bo‘ladi.

Serebral nuqson – markaziy asab tizimi bilan bog‘liq tug‘ma yoki keyinchalik paydo bo‘lgan buzilish.

Sensomotorik integratsiya – sezgi organlari va harakatlarni boshqaruvchi tizimlar o‘rtasidagi uyg‘unlik.

Stimulyatsiya – bolada nutq va kognitiv jarayonlarni rag‘batlantirish, rivojlantirishga qaratilgan ta’lim-uslubiy faoliyat.

Sintezlash – turli sezgi va ma’lumotlarni birlashtirib ongli xulosa chiqarish jarayoni.

Suhbatlashuv qobiliyati – nutqni turli sharoitlarda muloqotda qo‘llash ko‘nikmasi.

Suhbatdoshni tinglash – nutqni tushunish va unga mos javob berish malakasi.

So‘z boyligini rivojlantirish – o‘quvchilarda yangi so‘zlarni o‘rganish, lug‘atni kengaytirish jarayoni.

So‘zlashuvdagi muammolar – artikulyatsiya, intonatsiya, ritm yoki duduqlanish bilan bog‘liq buzilishlar.

Talaffuzni avtomatlashtirish – tovushlarni mustaqil va to‘g‘ri talaffuz qilish ko‘nikmasini rivojlantirish.

Tinglab tushunish – nutqiy ma’lumotni eshitish va to‘g‘ri anglash qobiliyati.

Tug‘ma ko‘rlik – bolalikdan mavjud bo‘lgan ko‘rish qobiliyati buzilishi.

Keyinchalik paydo bo‘lgan ko‘rlik – tug‘ilgandan so‘ng yoki rivojlanish davrida ko‘rish qobiliyati yo‘qolishi.

Travmatik nuqson – tashqi omillar (jarohat, jarrohlik) natijasida yuzaga kelgan buzilishlar.

Tuzatish mashqlari – nutq, harakat, kognitiv yoki ko‘ruv nuqsonlarini kamaytirishga qaratilgan amaliy mashqlar.

Tiflopedagog – ko‘r yoki zaif ko‘ruvchi bolalar bilan ishlashga ixtisoslashgan pedagog.

Yakka tartibdagi mashqlar – individual logopedik mashg‘ulotlar.

Kichik guruh mashqlari – 3–5 nafar bolalar bilan logopedik ish.

Ko‘p odamlar oldidagi nutq mashqlari – duduqlanish yoki nutq buzilishi bo‘lgan bolani ommaviy nutqqa tayyorlash mashqlari.

Psixofizik xususiyatlar – bolaning ruhiy va jismoniy rivojlanish xususiyatlari.

Ko‘ruv orientatsiyasi – makonda joylashuvni ko‘rish orqali aniqlash qobiliyati.

Ko‘rish qobiliyati yo‘qolishi ta’siri – harakat, orientatsiya, predmet tasavvuri va nutq rivojlanishiga ta’sir.

Obrazli tasavvur – ko‘rish orqali hosil bo‘lgan mental tasvirlar.

Miqyosiy nuqsonlar – predmetlar hajmini, shaklini yoki koordinatsiyasini noto‘g‘ri qabul qilish.

Ruhiy jarohat – psixologik stress, qo‘rqish yoki travma natijasida yuzaga kelgan buzilish.

Tartib va davomiylik – mashg‘ulotlarning ketma-ketligi va vaqtinchalik davomiyligi.

Savol-javob mashqlari – nutq va fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan interaktiv mashqlar.

Funksional so‘zlashuv mashqlari – turli vaziyatlarda nutqni mustahkamlashga qaratilgan amaliy mashqlar.

Ko‘rish va harakat integratsiyasi – ko‘rish qobiliyati bilan harakat koordinatsiyasini uyg‘unlashtirish jarayoni.

Dinamika – nutq va mashqlar jarayonida qobiliyatlarning bosqichma-bosqich rivojlanishi.

Maxsus ta‘lim-tarbiya sharoiti – ko‘rish, nutq yoki boshqa maxsus ehtiyojlar bo‘lgan bolalar uchun yaratilgan pedagogik muhit.

Ikkilamchi nuqsonlar – asosiy buzilish tufayli yuzaga kelgan qo‘shimcha buzilishlar.

Mikrokoordinatsiya – mayda motorik harakatlar va ularni boshqarish malakasi.

Ko‘rish analizatori buzilishining rivojlanish turlari – rivojlanadigan va turg‘un ko‘rish nuqsonlari.

Sanitar-gigienik normalar – ko‘rish salomatligini saqlashga yordam beruvchi qoidalar.

Asigmatizm – ko‘zning optik nuqsoni, fokuslash muammosi.

Katarakta – ko‘z linsasi buzilishi natijasida ko‘rishning kamayishi.

Glaukom – ko‘z ichki bosimining oshishi natijasida ko‘z to‘qimalari zarar ko‘rishi.

Predmetli tasavvur zaxirasi – bolada ob‘ektlar haqidagi tasavvurlar majmui.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

Huquqiy-me'yoriy hujjatlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi "2022-2026-yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida" PF-60-son Farmoni. – T.: 2022.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi "O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida" PF-5712-son Farmoni. – T.: 2019.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 11-maydagi "2022-2026-yillarda maktab ta'limini rivojlantirish bo'yicha milliy dasturni tasdiqlash to'g'risida" PF-134-son Farmoni. – T.: 2022.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 26-maydagi "Maktabgacha va maktab ta'limi vazirligi hamda uning tizimidagi tashkilotlar faoliyatini samarali tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-79-son Farmoni. – T.: 2023.
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 21-iyundagi "Maktabgacha va maktab ta'limi tashkilotlari xodimlarini uzluksiz kasbiy rivojlantirish tizimini takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-231-son qarori. – T.: 2024.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti asarlari

1. Mirziyoyev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. Mamlakatimizni 2016-yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning asosiy yakunlari va 2017-yilga mo'ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasining kengaytirilgan majlisidagi ma'ruza. – Toshkent: O'zbekiston, 2017-yil 14-yanvar. – 104 b.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning 2020-yil 29-dekabrda Oliy Majlisga Murojaatnomasi. – Toshkent: 2020-yil 29-dekabr.

Fanga oid adabiyotlar

6. Fayziyeva U., Jumayev N. Umumiy psixologiya. – Buxoro: 2021. 219bet.
7. Green, A. Exploring Language Assessment and Testing: Language in Action, New York, NY: Routledge, 2014.

8. Gruenert S., Whitaker T. School Culture Recharged: Strategies to Energize Your Staff and Culture. ASCD. February 16, 2017. 200 pages. <https://www.aitsl.edu.au/migrate-to-australia/apply-for-a-skills-assessment>
9. Human resources in education: development and utilization. Chinwe Edith Okafor. International Journal of Novel Research in Humanity and Social Sciences. 2018. pp 238-242.
10. Ishmuhamedov R.J, Yuldashev M.A, Ta'lim va tarbiyada innovatsion pedagogik texnologiyalar. – Toshkent: “Nihol” nashriyoti, 2013.
11. Ixtiyorova O‘. “Umumta’lim maktablarida pedagogik kengash faoliyatini tashkil etish. Science and innovation/ Xalqaro konferensiya (To‘plam). – T., 2024. 718-723 b.
12. Jalilov K. Baholash nazariyasi asoslari. – Toshkent: “Akademnashr” nashriyoti. 2022. 252 b.
13. Satish Prakash Chand, Karishma Kavita Pilley “Formativ va summativ baholash o‘rtasidagi asosiy farqlarni tushunish”. – 2024.
14. Scheerens J., Glas C., Sally M. Educational evaluation, assessment, and monitoring. A systemic approach. Lisse abingdon exton (pa) Tokyo.
15. Schleicher A. PISA 2022: Insights and Interpretations. OECD 2023. 68 p. 16. Sharipov Sh., Zokirov I., Tohirov O‘. va b. Umumiy o‘rta ta’limning kasbga yo‘naltirilgan mazmunini klaster texnologiyalari. Metodik tavsiyanoma. – T.: «ABU MATBUOT-KONSALT», 2012.
17. Sharipov Sh.S., Vorobyov A.I., Muslimov N.A., Ismoilova M. Kasb ta’limi pedagogikasi. – Toshkent: 2005. 58 b.
18. Tolipova J. Pedagogik kvalimetriya. O‘quv qo‘llanma. TDPU. – Toshkent: 2017. 160 b.
19. Shlyayxer A. Jahon miqyosidagi ta’lim. XXI asr maktab tizimini qanday barpo etmoq kerak? / so‘z boshi Sh.Shermatov, H.Umarova; Umumiy tahrir D.Norboyeva; tarjimonlar: R.Axmatova, D.Norboyeva. – Toshkent: “Zamin nashr” nashriyoti, 2022. 344 b.
20. M.Djorayev, B.Sattarova. Fizika va astronomiya o‘qitish nazariyasi va metodikasi. –Toshkent-2015. – 163 b.
21. D.M.Maxmudova, I.E.Shernazarov, I.M.Qoraxonova, E.B.Xo‘janov. Xalqaro baholash asoslari. Toshkent-2023. 85-b.
22. Volkova L.S., Shaxovskaya S.N. Logopediya. – M.: “Vlados”, 2002.

23. Gulbeva G.G. Korreksiya narusheniya fonematischeskoy storony rechi u doshkolnikov. Iz-vo. Soyuz. – M.,2001 yil.
24. Dadiovich. L.R Reznichenko T.S. Rebyonk plohogovorit. Pochemu? Chto delat? Korreksionno pedagogicheskaya rabota s negovoryayushimi detmi. Izvo. GNOM i D M.,2001 yil.
25. Jukova N.S. Masyukova, T.B.Filicheva. preodoleniya obshego nedrazvitiya rechi u doshkolnikov. -M. Prosveshenie. 1990 yil.
26. Krauze E.N. Logopediya Izd-vo. Korone prinet. -M., 2003 yil.
27. Mikshina E.P. i dr. metodika formirovaniya i razvitiya ustnoy rechi. Izdvo. Soyuz 2001 yil.
28. Mo'minova L.R., Ayupova M.Yu. Logopediya -T, 1993 yil.
29. Sazanova.S.N. Razvitiya rechi doshkolnikov s obshim nedorazvitiem rechi. Izd-vo. Akademiya. -M. 2003 yil.
30. Tkachenko T.A. Uchim govorit pravilno. Sistema korreksii obshego nedorazvitiya rechi u detey 5 let. Izd-vo. GNOM. i D 2001 yil.
31. Tkachenko T.A. uchim govorit pravilno sistema korreksii obshego nedorazvitiya rechi u detey 6 let. Izd-vo. GNOM i D. 2001 yil.
22. Волкова Л.С., Шаховская С.Н. Логопедия. – М.: “Владос”, 2002.
23. Гулбева Г.Г. Коррекция нарушения фонематической стороны речи у дошкольников. С. – М.: “Союз”, 2001.
24. Дадиевич. Л.Р. Резниченко Т.С. Ребёнок плохоговорит. Почему? Что делает? Коррекционно педагогическая работа с неговорящими детьми. – М.: “ГНОМ и Д”, 2008.
25. Жукова Н.С. Масюкова, Т.Б.Филичева. Преодоления общего недоразвития речи у дошкольников. – М.: “Просвещение”, 1990.
26. Краузе Е.Н. Логопедия. – М.: “Короне принет”, 2003.
27. Микшина Е.П. и др. Методика формирования и развития устной речи. – М.: “Союз”, 2001.
28. Аюпова М., Муминова Л., Радмонова В., Шомахмудова Р., Нуркелдиев Д. – Т.: «Логопедия» 2007.
29. Сазанова.С.Н. Развития речи дошкольников с общим недоразвитием речи. – М.: “Академия”, 2003.
30. Ткаченко Т.А. Учим говорит правильно. Система коррекции общего недоразвития речи у детей 5 лет. – М.: ГНОМ и Д”, 2001.

31. Ткаченко Т.А. Учим говорить правильно система коррекции общего недоразвития речи у детей 6 лет. – М.: “НОМ и Д”, 2001.

Elektron ta’lim resurslari

1. <https://onlinedu.uz/>
2. <https://avloniy.uz/uz>
3. <https://ru.wikipedia.org>
4. <https://www.oecd.org/>
5. <http://www.gov.uz>
6. <https://www.uzedu.uz/>
7. <http://ziyonet.uz/ru>
8. <http://www.tesol.org/read-and-publish/journals/tesol-journal/>
9. <https://www.cambridgeenglish.org/teaching-english/professionaldevelopment/cambridge-english-teaching-framework/teaching-learning-andassessment>
10. <https://www.tesol.org/the-6-principles/the-6-principles>
11. Teaching English website and resources of English.
www.teachingenglish.org